

Istvánfi Gyula
AZ ÉPÍTÉSZET KEZDETEI

TERC

mesebb és legkülönlegesebb tudományokban...”. És íme, itt említi az építészet *tudományát*, ami ekkor még matematika, geometria, anyagtan, csillagászat!¹⁹

Az építészet művészet voltának elismerése ezután az újkortól jellemző maradt, mint hogy főként a legrangosabb épületekben, palotákban, templomokban, középületekben testesült meg. A XVI. században Andrea Palladio (1508–1580) is írt négy könyvet az építészetéről (*I quattro libri dell' Architettura*, 1570), mindenekelőtt az oszloprendek lehetséges változatait mint szakmai praktikumot dolgozta ki klasszikus tisztasággal.

A XVII. századi építészet már a barokk jegyében a perspektíva, az optika, a geometria építészeti hármassága eredményeként olyan tervezői bravúrokat eredményezett, mint a monumentális Szent Péter tér Rómában Lorenzo Berninótól (1598–1680). Ugyanő a S. Andrea al Quirinale templomban (1670) a dinamikus ünnepélyességet valósította meg a geometriával elérhető optikai műfogásokkal. A szenvedélyességet az itáliai barokkban talán Francesco Borromini (1599–1667) képviseli. A S. Ivo della Sapienza (Róma 1655) a konvex–konkáv ívekkel, boltozatokkal és új formai elemekkel a jellemzően barokk formavilágot indította el.

Franciaországban a Királyi Építészeti Akadémia 1671-es alapítása, majd rendészeti hatalommal való felruházása és J.-Francois Blondel (1617–1686) igazgatósága viszont szinte száműzte a barokk alkotó fantáziát az építészeti gyakorlatból, mondván, a régiek építészete jó építészet volt, és ez a reneszánsz elvek tökéletes utánzását követelte.

Nekünk, közép-európaiaknak az igazi barokkot a spanyol, osztrák, német, cseh színpompás és pazarló építészet jelenti. Holott ezek a mozgalmak is az itáliai és francia eredményekből indultak el, de a stílust rutinszerű hozzáértéssel és sajátos géniusszal alkalmazták.²⁰

A XVIII. század fontos fordulópontja a rendre megújuló emberi történetnek. Európából tekintve ismertté váltak a távoli kontinensek és kultúráik, az Enciklopédiák a természettudományos világképet erősítették, a társadalomban erőre kapott a polgárság és megvívta első forradalmait, a gazdasági életben pedig – elsőként Angliában – elindult az ipari forradalom, a tömeggyártás. Mindez az építészetben újfajta viszonyt hozott a korábbi korokhoz: a teljes visszakanyarodást a klasszikushoz. Ezenközben a tőkés vállalkozói és az állam beruházói szűkmarkúsága elindította azt a fajta építészetet, amely csak a szerkezeteket fejleszti, s elhagy minden díszet az épületeiről. Ez már előfutára volt a XX. századi iparosított építészetnek.

Az építészet művészet mivoltának és annak a felismerésnek a megfogalmazását, hogy egész kultúránkat az építészet egyetemes eszközként fogja át, a francia Étienne-Louis Boullée (1728–1799) szavaival idézzük a mellékelt tábla szövegében. Továbbá: „Az építészettel összefüggő elgondolások mindent felölelnek, az egyszerű kunyhótól kezdve a nagy birodalom általános elrendezéséig”.²¹

Boullée az ún. forradalmi építészet képviselője volt, de forradalmisága nem a francia forradalomhoz illett, nem ahhoz készített kereteket, hanem az építészetet tette forradalmi módon monumentális, értsd óriás méretekkel és emlékműszerű szerepkörbe. Az *Építészet poézise* című munkájából idéztünk. Tervei közt szerepelnek megvalósíthatatlanul óriási gömb, henger, piramis stb. formák alig tagolt felületekkel.

Legtöbbször idézett terve Newton síremléke, a tökéletes, mintegy 130 m átmérőjű gömb építészeti megformálása. A gondolati háttéréről írta: „A gömbtest felületének minden pontja azonos távolságra van középpontjától, [...] a gömb minden tekintetben a tökély tükörképe”.

A gömb előnyei: pontos szimmetria, legtökéletesebb szabályosság, legnagyobb változatosság, legkellemesebb körvonal, kedvező fényhatások, „amelyeket a gömb a természetből merít”. Mintha Platónat hallanánk. És végül: „Newton síremlékével megkísérletem a lehető legnagyszerűbb látvány, a végtelenség felidézését. Lelkünket csak ez emeli oly magasra, hogy a Teremtőt megszemléljük”. Lenyűgöző látomás és az építészet valóban költői öszszegzése. Benne van az ókori Kelet mágikus, kultikus koncepciója, a klasszikus világ idea tana és gyakorlatias elszántsága, a középkor teremtő dicsőítése és a jövőendő építészetének lecsupaszodása is.

A rangos vagy történelmi építészet kezdetei, az első építészek

Isteni mű – város – mágia

Az elemi építészet ügyeit most későbbre halasztva vázlatosan tekintsünk a rangos építészet kezdeteire. Az építészet mint rangos vagy monumentális műfaj az ókori Keleten, Mezopotámiában és Egyiptomban jelent meg az első városokkal, államformákkal és írásbeliséggel egy időben és azokkal szoros összefüggésben a Krisztus előtti 4–3. évezred fordulóján. Akkoriban a monumentális építészet inkább volt mágia, az isteni teremtés utánzása, egy eszme, például a királyság vagy az ország mindenhatóságának bizonyítéka vagy fennállásának biztosítója.

Mezopotámiában, pontosabban a sumer–akkád–babiloni kultúrkörben a tervezők leginkább papok lehettek, illetve a papkirály udvarának magas rangú tisztviselői, s megbecsülésük formája a hivataluk volt. Nevük rejte maradt, mert egy templom megalkotását magának az istenségnek kellett tulajdonítani. A sumér Eridu himnusz néhány sorában például Enlil a levegőég istene így dicséri fiát, a földistent a lakomára érkező isteneknek: „Nagy istenek kik idejöttek [...] Enki király, az én fiam háza építője. Ő teremté Eridut, hegyként magasodik a földből. Ő építette ezüstházát, s díszítette lazúrkövel”.²²

Valószínű, hogy a templomépítés szabályai titkosak voltak, a szent tudomány részét képezhették.²³ Az is ismert, hogy az uralkodó gyakran szerepel templomtervekkel, például a Gudea-szobrok, ölkben tartott alaprajz-táblákkal. Az ékírásos agyagtábla-irodalomnak is jellegzetes témája az építés megkezdésének az uralkodó általi elindítása, az alapköv letétele.

Természetesen voltak építómesterek is, akik az építkezéseken közreműködtek (sumer sidim, akkád itinnu), illetve az építészet mindennapi feladatait ellátták. Társadalmi helyzetük jó lehetett, de monopolhelyzetük gyakran csábíthatta őket kontár munkára vagy felelőtlen-ségre. Hammurápi törvényében (Kr. e. XVIII. század) az általuk okozott kárt meg kellett téríteniük, s ha az összedőlt ház alatt valaki halálát lelte, akár halállal büntették az építómestert.²⁴

Egyiptomban, ahol a fáraó nagysága csak az istenekkel volt összemérhető, az alkotó nevét nem fedi homály.²⁵ A nagy királyi építkezések alkotói név szerint ismertek, sőt akár kultúr-héroszokká is válhattak, mint Imhotep és Hapu fia, Amenhotep. Előbbi a híres szak-

²² A Falkenstein és Soden által közzétett himnuszt idézi angolul Giedion, S. 1964. A leírás irodalmi toposz, jóval később az akkád nyelvű *Enuma elis* kezdetű teremtésmítosz utolsó jelenete szerint az ember megteremtése után az istenek felépítik a várost (Babylont) és a templomot (É-szagila) (ez a Bábel tornyával a Marduk templomegyüttese), majd a templomban lakomát ünek. Klíma, J. 1983, 267–68.

²³ Oppenheim, A. L. 1982, 269.

²⁴ Klíma, J. 1983, 213.

²⁵ Kákósy László 1979, 371–72.

¹⁹ B. Szűcs Margit 1967 és Alberti: Tíz könyv az építészetéről (részletek). A Bercsényi 28–30. kollégium kiadása.

²⁰ A reneszánsz és barokk építészet hozzáférhető összefoglalásaiékat lásd B. Szűcs Margit 1985 és Szentkirályi Zoltán 1986 egyetemi tankönyveket.

²¹ Boullée, É.-L. 1985 (52) 22.; (79) 40.; (131) 84.

karai Dzsószer síregyüttes megalkotója, és talán a következő fáraó, Szehemhet síregyüttesét is ő kezdte építeni (Kr. e. XXVII. század vége). Egy Ptolemaiosz-kori pap, Manetho, aki a dinasztiai listáját is ránk hagyta, azt írta Imhotepről: „Aszklepiosznak tartották az egyiptomiak orvosi tudása miatt. Ő találta fel a faragott kővekből történő építkezést. Írással is foglalkozott”. Az is tudott, hogy királyi herceg, főpap és sokféle rang tulajdonosa volt. Orvosi tudása és irodalmi munkái alapján századokkal később isteni sorba emelkedett. A Nagy Piramis építője is valószínű királyi herceg, Hemiuu volt. Megbecsüléssel emlegették Inenit, az első rejtett uralkodói sziklasír építőt. Tudott, hogy Hatsepszút fáraóé egészen rendkívüli halotti templomát Deir-el-Bahariban Szenenmút építész készítette, s az egykorú pletyka arról is tud, hogy a királynő kedvese volt. Megistenült rangra emelkedett Hapu fia Amenhotep is, III. Amenhotep fáraó építész a Kr. e. XIV. század elején. Imhotepel együtt mindkettőjüknek szentélyt építettek Hatsepszut fáraóé halotti templomegyüttesében és előbbinek Philae szigetén is a Kr. e. II. században.²⁶

Egyiptom építészetének mindennapi tartományában az építőmesterek helyzete ugyan csak jó lehetett, a mesterséget igyekeztek is generációkon keresztül a családban tartani. A kései korban egy Hnuimbré nevű építőmester 23 ösét sorolta fel, akik mind építőmesterek voltak.²⁷ Ez mintegy 6–700 év családi öröklődés.

Az ókori Kelet építészetéről annyit tudunk, hogy az építőmesterek végezték a mindennapi, elemi építészeti feladatokat olyan öröklött, apáról-fiúra szálló építőkasztró vagy céhszabályok szerint, amelyekről keveset tudunk. A rangos építészet (város, templom, sír, palota) tervezői, kigondolói, megfogalmazói és a tömeges összefogással készülő mű munkálatainak szervezői viszont az uralkodó környezetéből való és a papság valamely főrangú tagjai voltak. Úgy tűnik, Mezopotámiában a vezérlő, vallásos-mágikus eszme elsősorban „kozmosz” volt. A toronytemplom, a „felmagasodó”, „az Ég és Föld alapjának háza” teraszaival és annak színeivel a bolygópályákat szimbolizálta. Az egyiptomi építészetben is szerepet játszottak az égi jelenségek és istenek, az idő haladtával azonban a természet „organikus” világa kapott egyre nagyobb és kifejezőbb szerepet az Újbirodalom templomépítészetében, „a millió évek házaiban”.

A klasszikus Nyugat, az ókori Görögország és a Római Birodalom építésze már szinte nyitott könyv számunkra. Az építész a rangos ágon is rendes, polgári mesterséggé vált, a szabályok többsége ismeretes, az építészet tematikája kibővült a középületek sorával. Már tudni lehet építészeti irodalomról, sőt, az építészet a filozófia és a születő esztétika egyik fontos témája lett. Mondhatni megszületett az építészetelmélet is.²⁸

A rangos építészet először a görög gyakorlatban válik el a mágikus, teokratikus tartalmaktól. Kétszáz év az ókor időléptékében szinte semmi. Mégis, a görög templom archaikus példái (Priniasz, Thermon, Neandria, majd az olympiai Héraion templomai – Kr. e. VII. század) éppen csak kezdő kísérletei az V. században megjelenő klasszikus templomoknak,

²⁶ Előfordult ugyan olyan irodalmi hely, például Heti király intelmeiben, amely hasonlít a sumer teremtmisítőszra, de ez szinte az egyetlen. Az istenség „az eget és a földet az ő kedvükért (emberekért) alkotta meg, s elütötte az ösvíz szörnyetegét [...] Megalkotta a fényt az ő kedvükért, körbejár, hogy lássa őket. Szentélyt emelt közöttük, hogy meghallja, amikor sírnak”. Kákósy László 1979, 84., 287.

²⁷ Kákósy László uo. 209.

²⁸ Hajnóczy Gyula 70 éves korában történt nyugdíjba vonulásakor az Építészmérnöki Karon alapított egy választható szemináriumot, az Építészetelmélet története címmel. Ekkor 64 gépelt oldalon sokszorosított jegyzetet készített a mezopotámiai kezdetektől Albertiig. Ez a munka nyilván támaszkodott Krüft, H-K.: Geschichte der Architekturtheorie, Von der Antike bis zur Gegenwart, München, 1985 munkájára. Hajnóczy anyaga ettől függetlenül figyelemre méltó, mert sok eredeti „hajnóczy” gondolat található benne, s megejtő az is, ahogyan az első példányt saját kezűleg, tükörbe gépelve előállította a jegyzet első formáját.

amelyeknek rendszere, elméletileg meghatározott részletei voltak, modellek (paradigmák) alapján döntöttek a felépítésükről, s mind a tervezők, mind az építőmesterek függetlenek voltak a templom szervezeteitől, annak ellenére, hogy a vallás összefogta még a társadalmat, az egész görögorséget. A független városállamok saját alkotmány szerint éltek, gyakran háborúztak is egymás ellen, de a pánhellén gondolatot, az összetartozást a szent ligetek, (temenoszok) templomai és intézményei, versenyek, drámabemutatók, gyógyulást kereső zarándoklatok, vagyis a vallás fenntartották.

Az élet mindennapi funkcionális követelményeihez való igazodás a görög építészetben tucatnyi középületpust hozott létre, s ehhez nem is kellett kétszáz évnél eltelnie. Olyan tervezési és technológiai szabályokat, módszereket ismerünk, mint a nagy belső tér átláthatósága (Megalopolisz Therszilion Kr. e. 370), a nagy tömeget befogadó, lejtős nézőterek közlekedő útvonalai (Epidaurosz színház, ifj. Polükleitosz Kr. e. 330) vagy a kőfaragó szakma számos szerkezeti és technológiai megoldása, amelyek ma is érvényesek és használhatósak. Iktinosz működésével kapcsolatban emlegetik a Parthenonnál tapasztalható optikai korrekció alkalmazását, bár meglehet, hogy ez Pheidiasz, a munkálatokat vezető szobrász leleménye. Mindenesetre ez olyan esztétikai (aiszthanomai = érzéki észrevétel) beavatkozás az építészet tektonikai (függőleges, vízszintes) világába, ami a kiemelkedő járósínt (krepidóma) és a párkányok enyhén íves vonalát és az oszlopok függőlegestől eltérő dőlését eredményezte. Az eljárás értelme és célja a szem optikai hibáinak kiküszöbölése volt.

Hippodámoszt is említeni kell, aki a Kr. e. V–IV. századfordulón élt, várostervező és elméleti munkák szerzője volt. Ismerte Platón, tevékenységéről pedig Arisztotelész tudósított. Lényegében követte a város alapításának koncepciójában Platón törvényeit, az építésügy szabályozásának szükségességét.²⁹ Ennek megfelelően az ideális görög város térszerkezete hálózatszerű, közepében agórával, s arisztokratikus demokratizmussal van kijelölve az egyes népcsoportok lakóhelye, nyilván a „hasznos” polgároknak kedvezve. A terep- és klimatikus adottságok figyelembevétele mellett sem illeszti az organikus körvonalat a raszterhez. Városépítési elvei később, a hellenizmus városalapításaiban – Kr. e. III–II. század – valósulnak meg, némelyik esetben keleti jellegzetességek felvételével.³⁰

Az építészeti alaprajzok kitűzésében a geometria eszköztárának alkalmazása (körök, háromszögek, poligonok szerkesztése) ugyancsak a klasszikus kortól ismertek és egyértelműek. Hasonlóképpen az *embatész* (ez a latin modulnak felel meg) alapján, mint mértékegységgel történő templomméretezés is, de ennek építészeti tárgyalása, az oszloprendek milyensége, esztétikája és kritikája Hermogénész érdeme és írásainak lényege (Kr. e. III–II. sz.). Értekezésének gyakorlati alkalmazása volt a magnéziai Artemisz Leukophrúné-templom. A kötött alaprajz (az egész alaprajzra érvényes szerkezeti raszter kívül belül) és az jön rendszernek levegősebben megfogalmazott formája, légiessége és szerkezeti egzsáksága mellett is a körben oszlopfolyosós (peripterosz) templom kiüresedését is jelentette. Hermogénész ezenkívül elindítója az építész szakirodalomnak, illetve a következő évszázadok hellenisztikus vagy római építész szerzőségű traktátusoknak.³¹

²⁹ Platón: Törvények VI. könyv 777b–781; VIII. könyv 848a–850.

³⁰ Priéné, Miletosz és ezek mint anyavárosok (metropoliszok) alapításai a Mediterráneumban, továbbá az Alexandriák, Antiochiák, Apameák a keleti térségben.

³¹ Fuficius, Terentius Varro, P. Septimus, Kyros, majd Vitruvius.

Elképzelések az építészet kezdeteiről

Vitruviustól F. L. Wright-ig

Az építészet eredetének kérdése már Vitruviuszban is felmerült egészen tárgyyszerűen. „Az emberek az ősi időkben akár a vadállatok, erdőségekben, barlangokban és bozótokban születtek.” A tűz megismerése után kialakult az együttélés, majd „elkezdtek beszélni”. „Egyesek lombból kezdtek kunyhókat csinálni, mások pedig barlangokat vájtak a hegyekbe, ismét mások a fecskék fészket és építkezését utánozván ágakból és sárból csináltak olyan *belyeket*, ahol meghúzhatták magukat.” Végül „villás fákat állítottak fel, s vesszőket fontak át rajtuk, sárral tapasztották be a falakat [...] náddal és lombbal fedték”. És megjegyzi, „külföldi népeknél mind a mai napig építenek ezekből a dolgokból” (anyagokból és szerkezetekből). Ezek a gondolatok az építőanyagok leírásának bevezetését szolgálták szinte mellékesen. Szinte mellékesen leírta az ősi építészettel kapcsolatos, kétezer évvel későbbi viták és megállapítások kulcsszavait: kunyhó, barlang, sárból való „fecskerakás”, ágasfás-szelemenes szerkezet, tapasztott sövényfal, „ahol meghúzhatták magukat” és „külföldi népeknél mind a mai napig.”³² Vagyis az általános etnológia koncepcióját is megfogalmazta. Anélkül, hogy zseninek kiáltanánk ki Vitruviust, tény, leírta: „elkezdtek beszélni”! Csak a legutóbbi antropológiai vizsgálatok jutottak oda, hogy a *cro-magnoni ember*, a *homo sapiens* azért lett sikeres, mert anatómiai adottságai lehetővé tették a tagolt beszéd kialakulását.

Ezután évszázadokra eltűnt a kezdetekkel, ősiséggel kapcsolatos kíváncsiság. Az Őszövség könyvei elegendő magyarázattal szolgálták a kezdetekről. A Bibliában található építészeti utalások azonban – Noé bárkájának építése, a sivatagi szentély sátra, Salamon és Nagy Heródes templomai – a 18. századtól rekonstrukciós spekulációk tárgyává váltak, s ez tart napjainkig hol szakmai, hol ideológiai céllal.

A felfedezések századában a természeti népek, az idegen kultúrák építészetének megismerése összebékítette a rangos, városi és monumentális építészetet a népi, paraszti, törzsi építészettel. Az utóbbinak a művészet rangjára emelése azonban még hosszú ideig elfogadhatatlan maradt, noha természetes logikával elfogadták, hogy a művészi rangú építészet az ősi, kezdetleges építészettől leszármazottja és következménye. M.-A. Laugier jezsuita filozófus az építészetről elmélkedve két könyvében is a kunyhót – a latin *aediculát* – tette meg az építészet eredetének.³³ A gondolatot a könyvben egy romantikus rajz érzékelteti a legjobban. Az építészet allegorikus nőalakja antik párkány- és oszlopfő-töredékek közt ülve rámutat az eredetre. Ez négy élő fa mint oszlopok ágveleibe illesztett fatörzseken álló, kunyhószerű tákolmány. Az előtérben még áll egy puttószerű gyermek, talán a kezdetek allegóriája. Így a kompozíció nyilvánvaló jelentése mellett még egy „ősélményt” is kifejez; miszerint alig akad gyermek, aki ne így, fa koronájában próbálta volna legalább egyszer megszerkeszteni saját, kizárólagos és védett világát, „ahol meghúzhatja magát”.

Ezen a gondolon továbbhaladva a huszadik század végén Bruce Allsopp angol szakíró az *aedicula* mellé, mint az építészet ősfarmája mellé odatette a trilitont. A triliton az őskori Európa jellemző alkotása: két függőlegesen álló pillérszerű kőszál tetején egy gerenda-szerű kötömb, azaz három monolit kőből összeállított kapuzat. Ebben az esetben már nem is az eredet, hanem az eredendő megoldásról van szó. A kunyhó ember és istenség otthona, vagyis ház, szentély, templom; és az oszlop+gerenda, a triliton a kapu vagy emlékmű.

³² Vitruvius: Második könyv, első fejezet (Az építészet kezdetei), 1988.

³³ Laugier, M.-A. 1752 és *Observations sur l'Architecture*, 1765.

Az otthon a térbezáró, az emlékmű térmeghatározó jellegű.³⁴ Allsopp hozzáteszi még, hogy az építészet harmadik alapeleme a sátor, de a függesztett (vagy feszített) szerkezet a nomádok építésze, és ezzel nem foglalkozik tovább.

Visszaulva és elővételezve itt kell megemlíteni az ifjabb Fletcher vélekedését az őskor (prehistory) építészetéről. Egyrészt megállapítja: „Valóban elmondható, hogy az évszázok kellemetlenségei elleni védekezés volt az építészet szülőanyja”, másrészt „az őskor építményei alig vagy egyáltalán nem rendelkeztek építészeti minőséggel”. Mindenesetre egy alig egyoldalas szöveget áldoz a korra, megemlítve a jellemző építményeket: „monoliths, menhir, dolmens, cromlechs or circles of stone, tumuli, lake dwellings”.³⁵

Ugyancsak a hetvenes évek elején készült egy összefoglalás az építészet eredetének kutatásáról, képletesen megfogalmazva „Ádám Paradicsom-béli házáról”.³⁶ A munka összegyűjtötte a könyvtárnyi irodalmat a témáról, s ebben feltűnt egy új elem az őslétezőről, a barlang, pontosabban a lakott barlang. A régészek vetették fel az ősi lakóhelynek ezt a természettől kisajátított formáját, hiszen a barlang az ember legrégebbi kíváncsiságának tárgya. A régészek is, mi több, ők tudják is, hogy egy barlangban majdnem mindig meg lehet találni a különböző korokból származó ember nyomait.³⁷

Az őslakás, őseépítészet, emberteremtő őstthon barlangban való meghatározása nem építész, nem régész, hanem a magyar pszichológus Mezei Árpád ötlete. Az építészetelméletek társtudományokra támaszkodó és igazoló módszerével az organikus természeti környezet – absztrakt barlangi tér; természeti ember – tudatos ember képletét mutatja be. Az ötlettel még foglalkozni kell, itt azt kell megemlíteni, hogy Mezei Árpád ezzel a gondolattal a téralkotó építészetet mint az ember pszicho-fizikai lényének megteremtőjét és fenntartóját antropológiai eszközökkel bizonyította.³⁸

Úgy tűnik azonban, hogy az építész gondolkodásmód szerint levezetett kunyhó, a megépített, szerkesztett hajlék elmélet hívei többen vannak. A XIX. században Viollet-le-Duc megszabású épülettörténeti munkájában az ősházat egy kör alaprajzú ágkunyhó formájában ábrázolta, amelynek vázát élő, sudár fatörzsek alkotják.³⁹ A népi építészet kutatói többnyire építész képzettségűek, az építészet ősfarmait a recens népi vagy közelmúltbéli népi gyakorlatban látják. Például Herbert Kühn vagy Hans Soeder.⁴⁰

Az építésztörténelem számító Le Corbusier és Frank Lloyd Wright is a szerkesztett, épített szentély vagy hajlék eseteiben látják az építészet kezdeteit. Utóbbi szélsőséges végletekbe helyezi a barlang és hajlék humán karakterjegyeit. Az elviselhetetlen városi civilizációt a szabad szellemű pionírokkal, a barlanglakó „fejlesztőt” a nomád harcos-vadászsal, egészen a kezdetekig: a barlangokban rejtőzõ rossz majmokat az ágról ágra lendülő jó majmokkal.⁴¹

Az elmúlt években az állati viselkedéstan megfigyelései, az őstörténet és embertan kutatás eredményei meg a vernakuláris építészet feldolgozásainak egybevetésével, esetleg építészeti antropológia névvel, szerteágazó kutatások folytak. Mindennek az építészet eredetére

³⁴ Allsopp, B. 1983, 91–93.

³⁵ Fletcher, B. F.: *A History of Architecture*. London, 1901 [monolitok, menhírek, dolmenek, cromlecek vagy kökörkök, halomsírok, tavi (cölöp-) házak].

³⁶ Rykwert, J. 1972.

³⁷ Clark, G.–Piggott, S. 1971.

³⁸ Mezei Árpád 1996.

³⁹ Viollet-le-Duc 1875.

⁴⁰ Soeder, H. 1964, Kühn, H. 1962.

⁴¹ Wright, F. L. 1945.

vonatkozó megállapításait összegezte Nold Egener.⁴² Szerinte az építészet egész története a következő lépcsőkön haladt előre: 1. ember előtti (sub human) építészet – csimpánz, gorilla, orangután főemlősök fészeképítő tevékenysége; 2. jelállító (semantic) építészet – közösségi és ideológiai célból készített építmények; 3. hajléképítő (domestic) építészet – belső terek készítése embernek, állatnak, javaknak; 4. település- (settlement) építészet – „magasabb (rangos?), vízszintesen szerkesztett egység a hajlék- és jelképepítmények számos eleméből összeállítva”. Ez utóbbi tulajdonképpen olyan falu, amilyent a törzsi világ építészetében rendre megtalálunk. Ma már ez az építészeti világ is tudományos alapossággal feltárt és összegzett. Természetesen a vernakuláris műfajban egy kalapba kerül a gyűjtögetők mozgó tábora, a pásztornépek kör alakú (kraal) faluja, a primitív földművelők sárkunyhói a feudális világ jobbágyainak népi építészetével, sőt, egyes polgári szintet mutató, cottage-építészettel.⁴³

Az előtörténet fogalmához

Elemi építészet – rangos építészet – építészettörténet

Ezt a fogalmat említettük már, de nem vezettük be, nem határoztuk meg történetileg. A rangos építészetről elmondtuk, hogy történetét tekintve ötezer éves, de csak a közel-keleti térségben, az első írott történelemtől számítva, mert Európában az írásbeliség „csupán” háromezer éves. Ami e mozgó dátum előtt van, az elemi építészet, vagyis az őskor építészete.

A rangos építészet felvázolásából már kiderült, hogy az igény, ami létrehozta, az „fennkölt”, azaz szent; a társadalmi igény is az, mert sok ember céljának felel meg és sok ember munkája által jön létre. Az anyaghasználat és a dimenziók drágaságot és különleges méreteket követelnek, azaz monumentálisak, és a szó jelentésének megfelelően emlékszerűek. Hozzáértő alkotók tervezik és szervezik a „teremtő” munkát, azaz csupa rangos igény, cselekedet és eredmény.

Azok az alkotások, amelyek egyszerű igényeket elégítenek ki, csupán kis létszámú közösség alkotásai, az anyaghasználat a környezetben található, kevés munkával alkalmazható anyagokra szorítkozik, s a hozzáértést névtelenektől örökölt, hagyományos módszerek jelentik, az elemi építészet körébe tartoznak. Ha ez nem az ősi időkben, hanem a közelmúltban vagy akár a jelenben létrejövő építészet, akkor a meghatározás alatt a világ vernakuláris építészetét érthetjük. Vagyis az elemi építészet alá soroljuk az őskor építészetét és a népi (vernakuláris) építészetet.

Mivel egy ábra gyakran többet mond, mint harminc oldal szöveg, az elemi és rangos építészet viszonyának érzékeltetésére megrajzoltunk egy diagramot. Az emberiség történetének lehető leghosszabb tartományára húzzunk egy vízszintes időtengelyt egészen korunkig. A felette lévő tartományt tekintjük a természeti környezetnek, amelyben megjelenik az ember, és egyre növekvő mértékben kisajátítja és saját igényei szerint alakítja azt. Ebből a folyamatból tekintjük csupán a „legnagyobb kiterjedéssel” bíró építő, építészeti tevékenységet. Az ember által átalakított és a természeti környezet választóvonalát beláthatóan egy görbe fogja mutatni.

⁴² Egener, N. 1992.

⁴³ Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World. I–III. edited by Paul Oliver, Cambridge, 1997.

Az őskorban az ember által átalakított környezet csekély, igen lassan terjeszkedik, a görbénk tehát alig emelkedik. A Kr. e. a harmadik-negyedik évezred táján, az első civilizációk megjelenésével, a folyamat felgyorsul és az előbb mondottak szerint el is válik két tartományra. Az őskor építészetéből kiválik a monumentális templom, sír, palota és város-építészet, és meghaladja a falusi, törzsi, őskori (történelem előtti, prehistorikus) építészet lényeges vonásait anélkül, hogy a korábbi megszűnne létezni. Az alacsonyabb szint még évezredekig forrása a magasabb színvonalnak, illetve műfajnak gazdasági és formai tekintetben. A középkorban – az európai eseményeket tekintve – elcsendesül a fejlődés görbéje, majd újabb emelkedésbe lendül.

A két tartomány közötti határvonal korunkhoz közelítve lehanyatlak, mert egyre szűkül az egyszerű igényekre készülő, hagyományos módon és eszközökkel megalkotott emberi környezet. Egyre több a város, összetettebbek az igények, elterjedtek a korszerű, mérnöki tudományokra és szakmákra alapozott technológiák, az életforma is urbanizálódik mindentűnt a világon. Az ábra alsó rétegében jelöltük az őskor építészetétől el nem különített primitív építészetet, amit régen gyarmatosító reagálással bennszülött építészetnek, finomabban távoli kultúrák építészete néven emlegettek. Bár ezek kortárs mivoltát megkülönböztetik a jelenkori (recens) jelzővel, kétszáz év óta, régebben tudósoknak, manapság laikusnak is az „élő őskor” jut eszébe. És természetesen ide került a vernakuláris építészet is kicsit magasabb szinten. Nekünk ez köznépi, paraszti népi építészetet jelent.⁴⁴

Fejlődési lépcsők, történelmi időhatárok

Vocalis – magicus – rusticus – scriptor – speculator; azaz a beszélő sapiens – vadász mágusok képírása – a föld parasztja – az írástudó – a tudás új minőségei

Az időhatárok dolgában talán nem túlzás további jellemző időpontokat feltüntetni. Az ember történetét akár több millió évre is visszavetítjük. A hosszú idő alatt különböző emberszerű vagy emberi lényeket szokás emlegetni, leegyszerűsítve: a két lábon járó homo erectus, majd jóval később a közismertebb neandervölgyi ember a két fészereplő. Valamikor 60–35 000 évvel ezelőtt jelent meg a modern ember, a homo sapiens. A hosszú őskor vagy paleolitikum ekkor már végét közelítette. Az új faj fejlődése felgyorsult, és anyagi kultúrájában is új, rendkívüli jelenségek és eredmények következtek. Ezek között talán a legfontosabb a valamikor 15–20 ezer évvel ezelőtt feltűnő emberi készség eredménye, a gondolatközlés ábrázolással és a tudatbefolyásolás képessége. A barlangi művészet névvel illetett jelenség már egyfajta írás vagy tudósítás volt a történetben. Valami olyan emberi képesség, amivel az akkori ember nem csupán kifejezte magát, de tudósítást is küldött magáról társainak és az utókor számára is. A következő fontos időpont mintegy 10 ezer évvel ezelőtt volt. A korábbi vadászathalál élő törzsi közösségeket az élelemtermelő faluközösségek váltották fel a közel-keleti térségben a szerencsés természeti, állat- és növényvilágnak köszönhetően. Termékeny félholdnak is nevezik ezt a területet: az egyiptomi delta, a Földközi-tenger keleti partvidéke, a Taurus-hegység, a Zagrosz-hegység, az Iráni-felföld, esetleg Közép-Ázsia. Kr. e. 3000 körül a fejlődés következő lépcsőjére is e területen lépett az ember Mezopotámiában és Egyiptom-

⁴⁴ Istvánfi Gyula 1997.

ban. Létrejötték az első városok, városállamok, templomok, paloták és az írás, az írásbeliség. Ezzel elindult a magasabb civilizáció kezdetben lassú, majd egyre gyorsuló szakere.

Az ábrán bejelöltünk a témánk szerint még egy jellemző időpontot a Kr. e. VI. századnál, ami történetileg is fordulópont. Korábban említettük azt a csodát, amit a görög archaikus kor végének és a klasszikus kor kibontakozásának a kezdete jelentett Kr. e. 600 körül. A lassan gördülő őskori–őkori időben ekkor csupán csak száz év alatt kibontakozott a görög kultúra: az építészet, az ábrázoló művészetek – szobrászat, festészet, kerámia –, a dráma, a filozófia, a műszaki, természet- és történelemtudomány, de még az esztétika alapjai is, a gondolkodásmódnak az a formája, amit mai napig európainak tartunk.

Mezopotámiában ez az újbabiloni kor, amikor még fellángolt és utoljára egységesült a sumer–akkád–babiloni civilizáció, mintegy háromezer esztendő története és eredménye. Nabu-naid (555–539) uralkodó, hasonlóan az őt nem sokkal megelőző, asszír Assur-ban-aplihoz (669–630), összegyűjtötte a múlt emlékeit, múzeumban dokumentálva a dicső múltat. A nosztalgiaának a nagy korszakot megsemmisítő pusztulás közelgő veszélyérzetének is volt vajon szerepe e cselekedetben? A század végén az Akhaimenida perzsa uralommal (539–331) ez be is következett, amit felszabadításnak is lehet nevezni a megcsontosodott kulturális kötöttségek alól. A változás még nem hozott újat, de nagyobb kulturális területek kifejező eszközeit eklektikus, birodalmi koncepcióval vegyítette.⁴⁵

Egyiptomban ez a század a Szaiszi-kor, hasonlóképpen a dicső múlt felidézését tette programjává. Különösen az Óbirodalom kultúráját igyekeztek utánozni művészetben, kultúrában, temetkezési szokásokban egy hanyatló, s kiszolgáltatott állapotban. Ugyanakkor az egyiptomi kultúra, tudomány és a hagyományok gerjesztői is voltak az archaikusból a klasszikus korba lépő görögök számára. A klasszikus kor teljesítményeinek a filozófiában, kultúrában, az archaikus kor meghaladásában jelentős szerepe volt Egyiptomnak.

A Közel-Kelet átmeneti kultúrái – Fönícia, Palesztina, Szíria, Ciprus, Urartu, Phrighia, Lykia, Lydia stb. – e században érték el építészeti teljesítményeik hirtelen kibontakozó csúcst, majd a görög vagy perzsa kultúra áramaiba, végül a hellenizmus egységesítő világába olvadtak be.

Európában ez a század ugyancsak időhatár, bár nem olyan markáns, ha eltekintünk a görög eseményektől. Itáliában ez a kor az etruszk civilizáció teljes kibontakozása, mielőtt a latin Róma felemelkedésének feltétele és alapja lett volna. Észak- és Nyugat-Európában ekkorra letűnt a névtelen és sokszínű műveltségek kora – leginkább a megalitikus építészet korszaka –, és a vas korával Európát átölelő kulturális világ jött létre, a keltáké. Az írott történetet nélkülöző világ némi késéssel kibújt a névtelenség ködfalából.

Ezt a századot tartják többen az „aranykor” végének is. Hamvas Béla például e korra tette az ősi, metafizikai tudás elvesztésének idejét.⁴⁶ Ami ez előtt volt, azt tekintette az őskori ember bölcsességével és kultuszával, a természettel még harmóniában élő kornak, s ami ezután következett, azt már a történeti ember szerencsétlen, tudásra, logikára, materializmusra zuhant idejének. Az újkori Európa ezt éppen fordítva gondolta, gondolja.

A Kr. e. VI. század, illetve e körül 100–200 év itt, az európai történelem előzményeinek helyszínein: Mezopotámiában, Egyiptomban, a Mediterráneumban, illetve Európában az időpont, ameddig – véleményem szerint – az építészet teljes eszköztára kialakult, és elemeiből építkezett tovább a klasszikus kor, a hellenizmus kora, a rómaiak, s nyomukban Európa

⁴⁵ Kákósy László 1979.

⁴⁶ Hamvas Béla: *Scientia sacra*. Medio Kiadó, é. n. Az ősi metafizikai képesség meggyengült képviselőjének tartja Platón, aki tett is ilyenfajta megjegyzést, „a régiek szomszédosabbak voltak az istenekkel”.

még két és félezer éven keresztül. Más szóval az építészet e kor előtti ugyancsak hosszú történetében lépésről lépésre bontakozott ki az eszköztár, a szerkezet, az anyaghasználat, a formavilág és alaktan, nemkülönben az építészet szimbolikája. Úgy tűnik, elég érdekes módon ahhoz, hogy figyelmünket kiérdemelje.

A Kr. e. VI–V. század a történészek számára is feltűnő korszakhatár. Karl Jaspers a „tengely korának” nevezte, amikor a bronzkori örökség „átfordul” valami újba. A filozófia, a tudomány, a mítoszoktól való szabadulás, ugyanakkor vallásalapítás, egyistenhit, államtudományi eszmék kezdetei születnek meg. Görögországban Thalész (kb. Kr. e. 624–547), Püthagorasz (580?–497), Hérakleitosz (530–470); a bibliai térségben Deutero-Izajás (kb. 590–530 között); Indiában Sziddhártha Gautama, azaz Budha (563–483) vallásalapító; Kínában Konfuciusz (K'ung fu ce, 551–479), valamint Lao ce (VI. sz.) és a taoisták az emberi és világlét alapvető kérdéseire keresték a választ. És többé-kevésbé évezredekre érvényes válaszokat is találtak.⁴⁷ XVI. Benedek pápa a mítoszoktól való hármas kitörésnek véli a kort: a mítoszokat is megőrző távol-keleti, a „felvilágosodó” görög racionalizmus és a monoteista forradalom Krisztushoz vezető korának.⁴⁸

Természetesen még ezután is következtek fontos időhatárok. Bizonyosan ilyen Jézus fellépése, magyarázni sem kell miért. Nemkülönben Mohamedé, majd az első ezredforduló, és a többi mind, de ezek már másféle történetek, mint amiről szólni kívánunk.

Az építészeti térről

A térelméletek kezdeteiről

Az ókori filozófusokat idézve már láttuk, hogy az építészet lényege a tér, pontosabban az üresség. Más szóval és kicsit egyszerűsítve a fogalmat, a ház, az épület olyan eszköz, amely lehatárolt teret foglal magában, ahol az ember „meghúzhatja magát”. E szavakat azért kell idézni Vitruviustól, mert kifejezi a két legfontosabb igényt, amit akár ember, akár állat a hajlékában vagy vackában elemi szinten kielégít: a védelem és a kényelem. Vitruvius után kétezer évig az építészeti térrel kapcsolatban nem merült fel újabb fogalom vagy spekuláció. Amikor az ember a védelem és a kényelem szempontjain túl valami magasztosabbat is megfogalmaz és megvalósít – ez a rangos építészet –, akkor is az eszközök állnak az érdeklődés középpontjában. A középkori katedrálisok ég felé rugaszkodó monumentális tere, a reneszánsz palota homlokzata, belső térszerkezete, a barokk belső pompája, azoknak az emberre gyakorolt atmoszferikus hatását fogalmazták meg. Ami a figyelmet kiérdemelte, az sokkal inkább a megvalósító anyag és szerkezet volt: kupolák, boltozatok, támvégek, s a „szemrevaló” formák, felületek, színek, textúrák, amelyek létrehozták, határolták a teret. Kétszáz évvel ezelőtt Boullée sem tett említést a térről, holott neki volt érzéke akár a kozmikus térvizonyokhoz is.

Száz évvel ezelőtt azonban egy művészettörténész, Alois Riegl (1858–1905) először határozta meg az építészetet mint téralakító művészetet, jelesen az ókori események áttekintésével a római építészetben lelta meg annak első, szembevető formáját.⁴⁹ A szemrevaló

⁴⁷ Glasenapp, H. v.: *Az öt világvallás*. Budapest, 1977.

⁴⁸ Ratzinger, J.–XVI. Benedek: *A középkor újrafelfedezése*. Budapest, 2008, 78.

⁴⁹ Riegl, A. 1901, 1927.

és szembetűnő kifejezések lényegesek, mert a világunk milyenségét megismerni nagyrészt látásunkkal tudjuk. Ebből indult ki Riegl is, amikor úgy találta, hogy az ókori kultúrák elsői, az ókori Kelet építményei tömegszerűek, a térbeliség ábrázolásával nem foglalkoznak (relief), az alkotások tapintási közelségből érzékelhetők. Ez az első fokozat. Fejlettebb korszak módszerének határozta meg a bizonyos távolságból kibontakozó alkotások világát. Ez nála a görög klasszikus kornak felelt meg. Harmadik fokozatként határozta meg azt az esetet, amikor néző és tárgy egymástól nagyobb távolságra vannak, mert a megértés ezt kívánja. Az első eset példája a piramis, a másodiké a görög templom, a harmadiké a Róma városi Pantheon 43 m átmérőjű kupolájával. A Pantheon méreteinél fogva elsősorban terével tesz megdöbbentő hatást a szemlélőre, nem belső homlokzataival. Vagyis az ókor építésze először a felületre koncentráló és tömegépítményekkel fejezte ki önmagát, majd a tér tagolása, szoborszerűsége jellemezte, végül Rómában lényegében a boltozatos technika segítségével megalkotta a monumentális teret.

Ez a felismerés a huszadik században és a művészettörténettől önállósnodni kezdő építészettörténetben termékenyítő gondolat lett. Amellett, hogy egész irodalmi műfaj kezdett kibontakozni ennek nyomán, egyértelművé vált az építészet kifejező rendszere.⁵⁰

Azaz az építészet anyagi eszközei: anyag, szerkezet, technológia és az építészet kifejezőeszközei: tér, tömeg, homlokzat. Az építéstechnika és az építészeti homlokzat Vitruvius óta szereplője volt minden építészeti traktátusnak. Tér és tömeg viszont új fogalmakként jelentek meg a huszadik század új építészeti lényegeként. Az építészet történetírásában e két új fogalom és egymáshoz viszonyulásuk elemzése lényegfeltáró módszer lett a történeti korok építészetének jellemzésére.

Nem tartozik ugyan témánk, a kezdetek ügyének tárgyalásához, de nem mehetünk el szó nélkül a mellett a tény mellett, hogy ebben a műfajban a magyar építészettörténeti szakirodalom nemzetközi szinten is jelentős teljesítményeket mutatott fel. Pogány Frigyes (1908–1976), Hajnóczy Gyula (1920–1996) és Szentkirályi Zoltán (1927–1999) munkásságát kell említeni, és azt, hogy mindez a politikai elzárkózás éveiben zajlott, s az eredményeket a hazai esztétikai irodalom is fanyalagva fogadta.⁵¹ Az elmúlt másfél évtizedben az építészeti térnek számos vonatkozását kutatták. A városi terek, a járófelületek, burkolatok, struktúrák, forgalmi vonalak, az élhető terek, a színek, klímaállapotok és szinte felsorolhatatlan vonatkozások térbeliségének lényegéről születtek elméleti vagy a gyakorlat számára megfogalmazott leírások, dolgozatok, kutatások.

⁵⁰ Jantzen, H. 1938; Giedion, S. 1956; Giedion, S. 1964; Zevi, B. 1957.

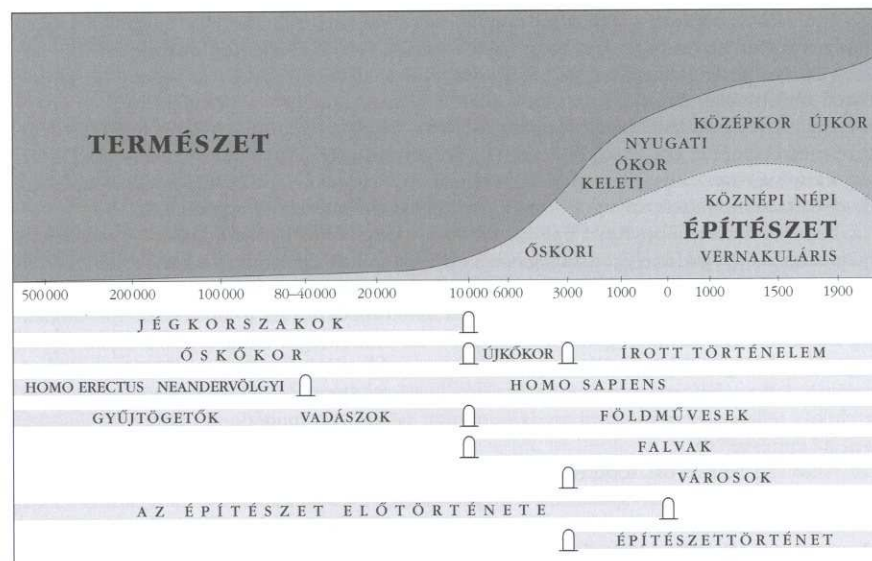
⁵¹ Pogány Frigyes: *Terek és utcák művészete*. Bp. 1954, bővített kiadás 1960. A könyv bemutatja és elemzi az európai városépítészet legjelesebb tér és utca együttesét az ókortól a XIX. századig, benne a legszebb magyar városi tereket is. Szentkirályi Zoltán: *A térművészet történeti kategóriái*. Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1967/2. Az építészeti tér szemlélete szerint négy formációt határoz meg: topografikus, eszkatologikus, intellektuális, racionális. Mindegyik térszerkezeti formának a környezetet értelmező, felfogó jellegzetessége, szervezési elve és alkotómódszere van. A történetileg elkülöníthető kultúrák építészeti térszerzésének módszerére alap- és másodlagos elemekből ötvöződött formákat mutat be: ókori Kelet – topografikus-eszkatologikus, Hellén – topografikus-intellektuális, Róma – topografikus-racionális; Bizánc – eszkatologikus-topografikus, Romanika – eszkatologikus-intellektuális, Gótika – eszkatologikus-racionális; Reneszánsz – intellektuális-topografikus, Barokk – intellektuális-eszkatologikus, Romanika – intellektuális-racionális; Modern – racionális és változatok. Hajnóczy Gyula: *Space and Ideas*. Periodika Politechnika, 1968/2. Az ókori építészet korszakainak feldolgozásával a kultúra jellegéből következő sajátos térszerkezési formákat a következők szerint határozta meg: a mezopotámiai kör, az egyiptomi tengely, a görög téréből s a római kereszt. Hajnóczy Gyula: *Vallum und Intervallum*. Az építészeti tér analitikus elmélete. Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest, 1992. A vallum és intervallum az építészeti térformák, tömegek, alakzatok és együttesek szinte valamennyi történeti lehetőségét mutatja be azok „hatásmechanizmusával”, azaz az emberre gyakorolt hatásaival (vonzó, készítő, taszító, nyugtató stb.) anélkül, hogy pszichológiai vagy biofizikai tényezőket keverne a tárgyalásba. Más szóval az építészeti tér objektív hatásmechanizmusait mutatja be.

Ezekből az elméleti munkákból mindenestre említeni kell azokat a megállapításokat, amelyek éppen az őskor vagy a korai ókor eseményeire rímelnek vagy vonatkoznak.

Hajnóczy a térelméletében a természetes téralakzatok bemutatásával vezette be az építészeti térformákat. Ezek a szálerdő, a partfal, a sziklapárkány, a hasadék, szűk völgy, a terepszint leszakadásával határolt terasz és plató, végül a barlang. Az ókori Keletre vonatkozó megállapításai: Egyiptom építészetét a tengely és a tengely mentén haránt, majd mélyégi irányú térszerzés jellemzi; Mezopotámiában a centrális tér és tömegalakítás jellemző. Mindkét kultúrában sok anyagot (tömeg) használtak fel a terek létrehozásához.

Szentkirályi az ókori Kelet építészetében a topografikus-eszkatologikus térszemléletet írja le, ahol a topografikus az elsődleges, az eszkatologikus a másodlagos koncepció. Előbbiben a tárgyakhoz kötődő térfelfogás érvényesül. E felfogásra jellemző elvnek tartja a tárgyak egymáshoz viszonyítását, az összetételeket és alkotómódszereket a természet reprodukálását, utánzását. Az eszkatologikus koncepcióról az időbeliséget hangsúlyozza olyan jargon, hogy ez a felfogás a léten túlivá tágitott világot emberi közelségbe hozza a szimbólumok utalásaival. Ez a felfogás a természettől való elhatárolódást, a viszonylag zárt egységek hierarchikus rendszerét, a mozgásban az elindulás, végigjárás, megérkezés élményét valósítja meg az építészetben.

A tér szó szintén ősi, többféle jelentésű szavunk. Ezek a jelentések megzavarhatnak, de segíthetnek is a szélesebb tartományú megértésben. A tér igei jelentése és igeikötős alakjai a mozgás *tágasság* adta változatait jelentik (eltér, visszatér, letér, megtér stb.). Főnévként a három dimenziót értjük alatta általában. Szinonimája az űr, a tér mértékét is kifejezi, a végtelen és a mérhető is (világűr, űrtartalom, űr/es – tartalmatlan). Legtöbbször a belső tér, külső tér értelme szerint használjuk, de jelent városi és szabad teret is vagy egyszerűen felületet (Kossuth tér, lőtér, vásártér). Végül jelenthet a tér valamely esemény, cselekmény számára lehetőségét is (a kibontakozás tág tere). Vagyis a tágasság, de átvitt értelemben. Ezt azért kellett előrebocsátani, mert az eddig emlegetett tér fogalma mint építészeti tér csak tér és tömeg viszonylatában került szóba és nem esett szó a tágasság vagy lehatároltság más eseteiről. Ha az építészeti térrel kapcsolatos kezdetekről tárgyalunk, említeni kell a tér egyéb természetét és formáit is. Nemkülönbön azt a biológiai lényt, akit hominida, homo vagy homo sapiens néven emlegetünk.

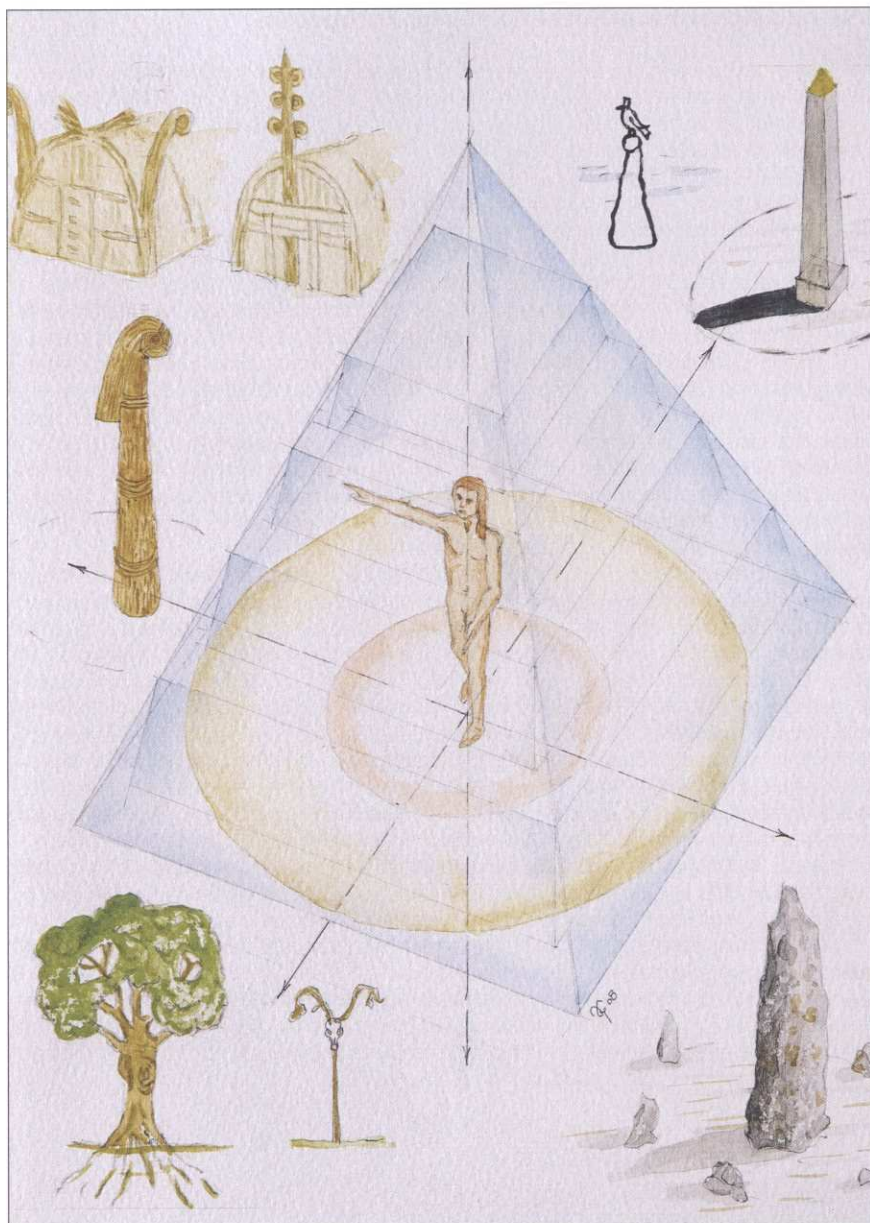
Elemi és rangos építészet – az építészet előtörténete

A diagram azt próbálja érzékeltetni, hogy az ember az általa alkotott környezettel, az építészettel egyre nagyobb teret foglal el a természetből. A jelölt mezőnek két rétege van. Az alsó az elemi építészet, amely az őskori építészetet és a történelmi idők törzsi, falusi, köznépi és népi, másképpen vernakuláris építészetét jelenti. Az ősi építészetből vált ki a felső réteggel vázolt rangos, vagy monumentális építészet a várossá (királysággá) válás körülményei között, spirituális célokkal, embertömegek részvételével. Ez az esemény jelenti a magas civilizáció kezdeteit, az írott történelemmel együtt. A klasszikus építészettörténet innen követi az eseményeket.

Az építészet előtörténete az ember elemi téréigényeit, térképzeteit és térfoglalásait, s legelőbbi hajléképítészetét, majd a rangos, monumentális építészet kezdeteinek sajátosságait értelmezi a hellenizmus koráig.

MELLÉKLETEK

IX. Az ember függőleges

Az ember az egyetlen a teremtésben a mozgó lények között, aki függőleges. Ép állapotában két lábon áll, de ha pihen vagy beteg, alulmarad a küzdelemben. Csak felállva cselekvőképes. Még akkor is, ha végtaghiányos.

És lelkes lény. Hol lakozik a lélek? A régi görögök előbb a szívre gondoltak. Utóbb Plátón így vélekedett: „Lelkünk legfontosabb részéről pedig úgy kell gondolkodnunk, hogy védő szellemül adta isten mindegyikünknek öt /.../ testünk tetején s a földről felemel égi rokonságunk felé”. Vörösmarty is így szól: „Ember vagyunk, a föld s az ég fia. Lelkünk a szárny, mely ég felé viszen.”

Az ember függőleges idegrendszerével, az egyszerű mozgató központoktól, a gerincvelőtől felfelé az agyig, a világot érzékelni képes és uralni próbáló emberi erőközpontig a magasba törő pszichikumot mintázza. Fent a jó, a szellem, a szárnyalás, a szentség. Lent a rossz, az anyag, a nehézkedés, a profán.

Az ember teste függőleges tengelye szerint szimmetrikus, testképe szerint kétféle előjellel határozza meg az irányokat: (+, jó) a fent, elöl, jobb oldalt; (–, rossz) lent, hátul, bal oldalt. Léte is kétféle: élet és halál, férfi és nő. Melyik a nemes, s melyik a szükséges rossz? Örök kérdés és szétválaszthatatlan szimmetria. E kettősség szerint felosztja a világot: észak–dél, kelet–nyugat, nappal–éjszaka kettősségekre, amint agyának féltekéi is az egység és a részek szerint kétféleképpen működnek.

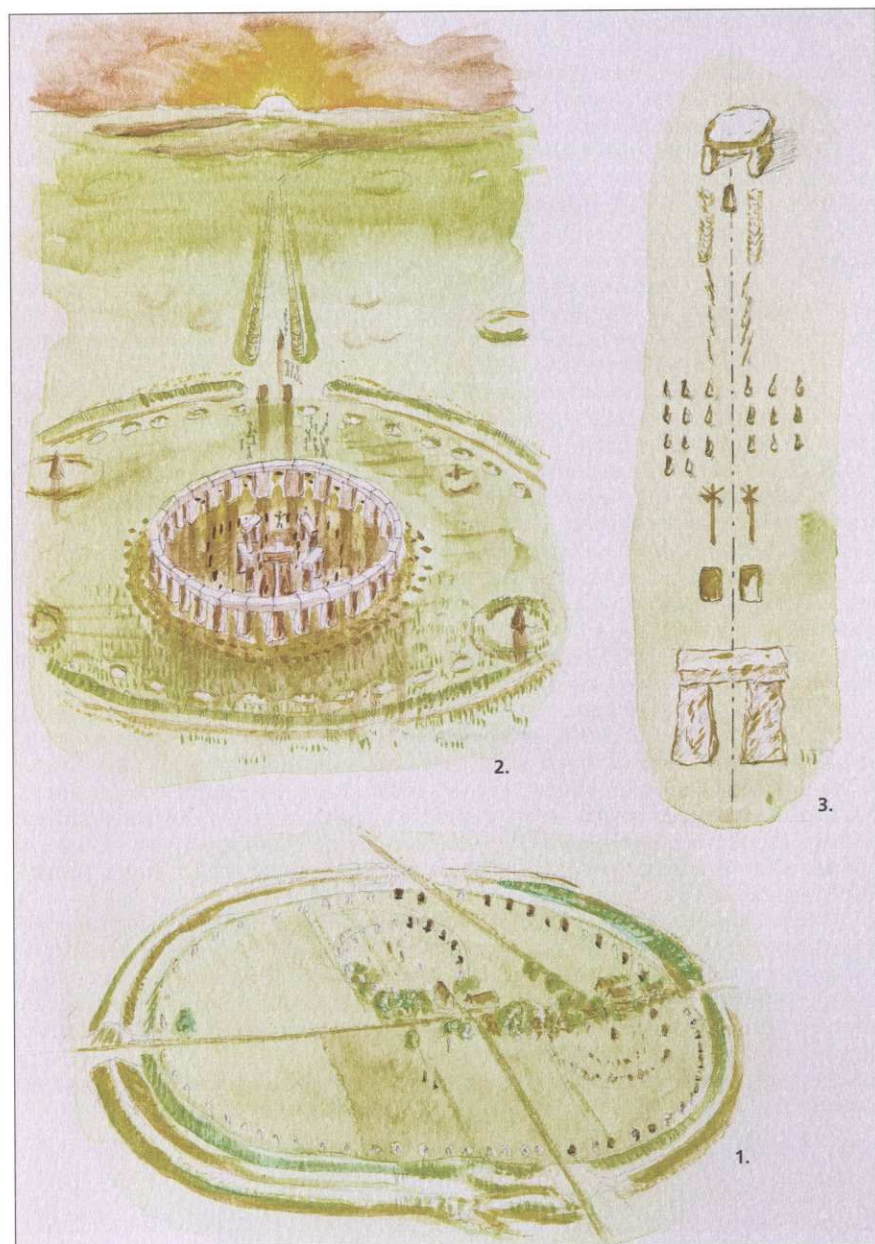
Az ember a fennvalóban jó szellemeket, isteneket tisztel, s a természetből a magasság és függőlegesség szerint keresi azok jelenlétét. A szent hegyek magasba törnek. Olimposz, Vezúv, Horeb, Kailásza, az Andok csúcsai, minden különleges szikla. A legjellemzőbb függőleges mozdulatlan lények a fák. A különböző mitológiákban mindig szerepel a világfa, a világtengely eszmei függőlegese, a szent tölgy, nyírfa stb. Ezek a függőlegességben és az emelkedésben az emberhez hasonlóak, annak misztikus megnyilvánulásai.

És az ember, ha nélkülözi ezeket a természeti magasságokat, kiváltképp a síksági civilizációkban, akkor megépíti. A lélek felemelkedésének helyeit – a piramisokat, a lélektornyokat, az istenekhez vezető lépcsőket –, a toronytemplomokat, az áldozótornyokat, vagy a szent helyeket és tárgyakat – a kőszálakat (menhir), a kőköröket (cromlech), az átlényegülés kapuit (trilit, áljátók), Innin istennő nádból készített szimbolikus szobrát, a szentélynek szolgáló nádházak ugyancsak nádból készített tornyait (mint „templomtornyokat”) Sumér földjén. Az obeliszk azt az ősi kőszálat jelképezi, amelyen a fénymadár megpihent a teremtés pillanatában Egyiptomban.

A függőleges egyúttal a gravitáció parancsa, minden építkezés feltétele. Láthatatlan erő, ami elől nem lehet kitérni, ami ellenében nem lehet építkezni. A tetőt, padlót (födém) fel kell emelni, súlyukat a talajra kell támasztani. A falak, oszlopok, pillérek kötelezően függőlegesek, különben összeomlanak. Ilyen módon az ember alkotta építmény az ember függőlegességével van „testvéri” viszonyban. A villás végű, földbe rögzített cölöpökben az első oszlopokat tisztelhetjük már az őskorban.

És a függőleges magasságokba törekvés az ember építő- és alkotókedvének motorja volt a történelem során mindig. Ma már többszáz méter magas lakótornyoknál tartunk.

X. A kör és a tengely

Európa is megvalósította monumentális építészetét, az ún. megalitikus építészetet, hasonló időben és hasonló korban, mint az ókori Kelet. De amíg Keleten az írásbeliség által ismerjük a vallási indítékokat, Európában csak valami „megalitikus vallásról” elmélkedhetünk.

Európa monumentális, spirituális nagyköépítészete feltűnően különbözik a keleti alkotásoktól. Sokkal természetesebb, mert az építőanyag alig megmunkált kő, csupán a jégkorszak gleccserei által lecsiszolt kődarabokat használták fel. Az oszlopok, gerendák, kölemezék többségét már évezredekkel korábban megmunkálta a mozgó jég. Azért valamennyi formai módosítást el kellett végezni – itt is a közúzás módszerével, mint Egyiptomban, és szemmel látható a tökéletességre törekvés, az éppen szükséges mértékig. Különösen a gerendaelemek megmunkálásában látható a fával építkezés formai eredményének utánzása. A másik feltűnő különbség Kelettel szemben az, hogy ez az építészet a kör és a tengely geometriáját alkalmazta a keleti derékszögű formációkkal szemben, ahol viszont a körformák hiányoznak. Az építéstechnikában az európaiak sokkal több fát használhattak, mint a fahiányos Keleten. Az emelés például fatörzsek máglyázásával történhetett. A negyedik jellemző különbség, hogy a kőépítmények kompozícióiban óriási erőfeszítést igénylő földművek is voltak. A sáncárkok, földhalmok, halomsírok és az áldozó kutak is jellemzői e különös építészetnek.

És minden megalitikus művet a körfорма és a tengely jellemzett. A kör nem látható, mégis létező formái, mint állítottuk, a hatókör, a biztonsági kör és a közösségi, vagy „családi kör” mindig a tűz körül. A kör megrajzolása és megépítése, mint a természettől kimetszett földdarab, ősi példáiban mágia. Mágia, mert beavatkozás a természet állapotába, emberi mű, amit az élő természet megtorolhat. De a cél, amiért ez megtörténik például az európai őskorban, magasztos cél, szentségi, azaz szakrális tett. A szentséget növeli és hitelesíti a munkaáldozat, a sok ember mérhetetlenül nagy erőfeszítése.

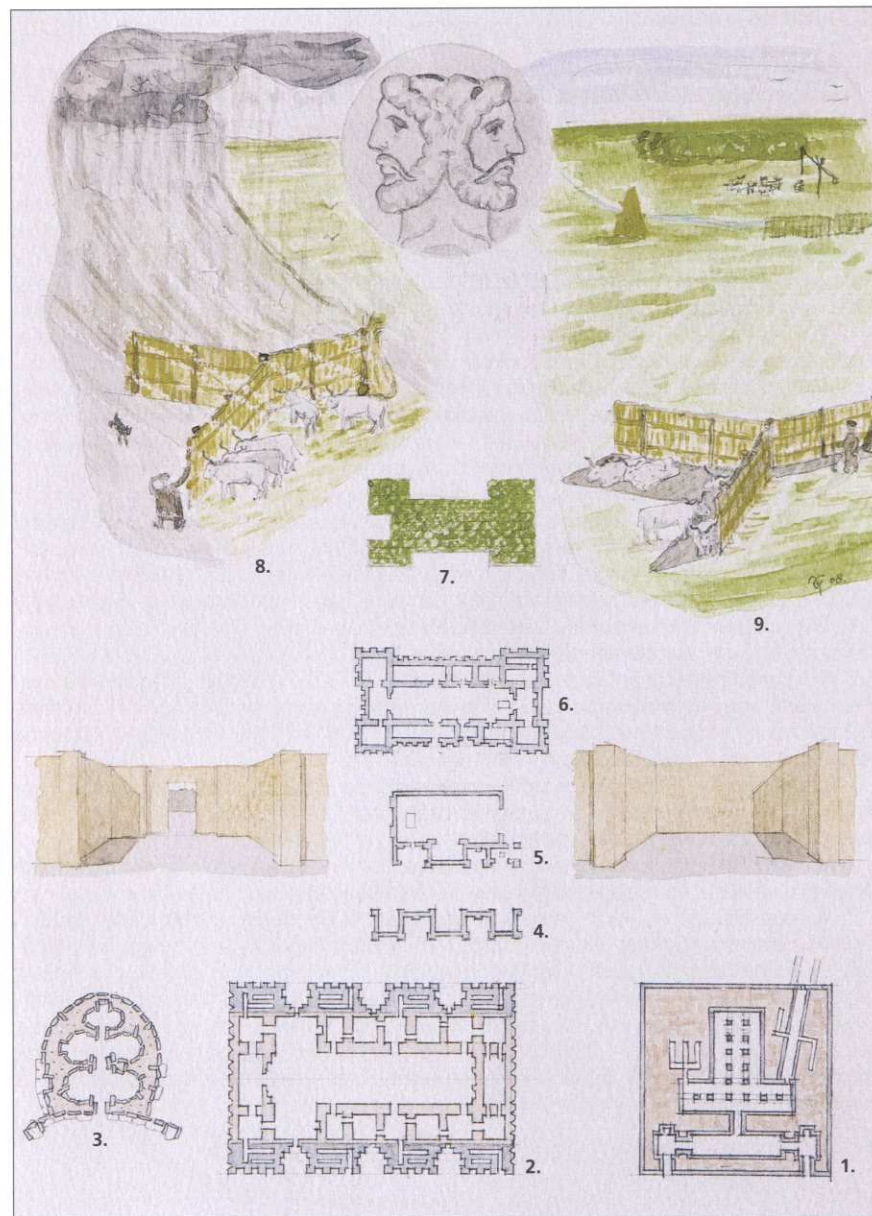
A legszebb példák a Brit-szigeteken épültek a Kr. e. 4–3. évezredben, megelőzve a piramisok korát, vagy azokkal egy időben. Az Avebury-henge sáncárkok földműve 420 m átmérőjű kör, benne két kisebb kökörrel. Elkészítéséhez 120 000 m³ föld, s legalább 2000 tonna összsúlyú kölemezék megmozgatását kellett elvégezni (1.).

Hasonló korú és jelentőségű a Stonehenge együttese. Bizonyosan égi jelenségek és nap-tári időpontok megfigyelésére, megünnepléséhez készült (2.). Főtengelye a nyári napforduló idején az együttes középpontját és a felkelő Nap irányát követte.

A földterület lehatárolása, a történelmi időkben is megőrizte szakrális tartalmat, például földbirtok kijelölése, városalapítások kitézése során, a gyakorlati szempontok ellenére.

Az építészeti tengely (rajzi, geometriai, szerkezeti) őse a meghatározott időben történő kozmikus esemény földi irányaihoz tartozott. Nap, Hold, csillagok kelte és nyugta a horizonton. Ezt megjelölték oszloppal, kőszállal, s kapták a tengelyszimmetriát. Kétoldali árokkal végigjárhatóvá tették. Vagy kétoldalt felállított póznákkal, oszlopsorral, kapuzattal megerősítették, ez a pilonszimmetria (3.). A kapuzat lehetőleg megfigyelést segítő, célzó tárgy, illetve a tengely, a fény útja. Ezek az építmények az európai megalitikus (nagykő-) építészetben elemi eszközök voltak. A tengely antitézisei a cikcakkvonalak és a labirintusjáratok. Gyakorlati és mágikus eszközök voltak az ártó erők behatolásai ellen.

XI. A Janus-arcú tér

Elhagyván az őskor hatalmas időtartományát, a történeti építészet kezdeteinél tapasztalható egy különös jelenség, ami ismét a tér elemi sajátosságait, illetve egy alig emlegetett emberi térkonceptiót érzékeltet. Három helyszínt vizsgálunk majdnem azonos időpontban: Egyiptomot, Mezopotámiát és Európát körülbelül ötezer évvel ezelőtt.

Hafré völgytemplomának alaprajza kívülről négyzetes, viszont belső terét – mintha barlangok lennének – folyosók, s egy T alaprajzú pilléres terem alkotja. Minden felület kívül és belül gránit burkolatú. Ami a külső és belső között van, óriás mészkövek elsődleges építménye (1.). Számunkra, modern emberek számára, egy térelhatároló falnak van külső és belső oldala. Hiszen ez a tér lehatárolásának építészeti értelme. Ebben az esetben a külső és belső oldal között ismeretlen célú tömegek vannak. Mi ennek a célja? Uruk óriástemploma akkora, mint egy futballpálya. Belül T alaprajzú fedetlen tér körülötte helyiségekkel, ami egy korai templomtípus alaprajza, ahogy egy későbbi táblán meggyőződhetünk róla. A külső oldalakhoz 4–4 falsávós bástyát építettek, amit onnan tudhatunk, hogy belsejében csupán egy lépcsőház van. Közöttük nyilvánvaló téri minőségek vannak. Kívül is működtetett rendeltetésük van, talán áldozóhely lehetett (2.). A belül templom, kívül áldozótorony hasonlóképpen eltérő belső és külső formát takar. Felmerülhet, hogy ekkor kezdték gigondolni a későbbi „földi templom” – „égi templom” rendszert, miközben a „kívül más, mint belül” koncepció jött létre.

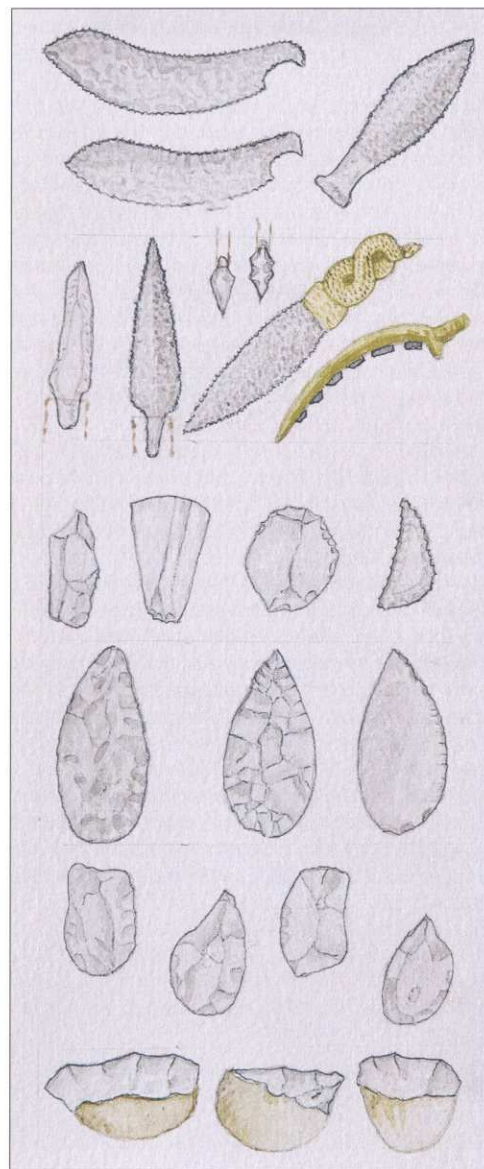
A máltai templom nyilvánvalóan egy megalitikus, nagy, durván megmunkált kövekből emelt szentély. Belül tengelyre fűzött 5–7 karéjos tér, élükre állított lapos kövekkel határolva. A belülről nézve igen mozgalmas térformákat kívül nagyvonalú, tojásdad falrendszer keríti körbe. A két fal között törmelékfeltöltés van (3.). Mindegyik épület mást mutat kívül és mást belül, az eltérő térelképzelések önálló megvalósítása szerint.

Ezer évvel korábban Eridu város szentélyépítkezési próbálkozásai hasonlóak voltak (4–6.). Az első parányi szentélyben már kialakult a két súlypontú templom eszméje (áldozóhely és istenszobor helye). A következő ötlet, amit jobb híján „kerítéstemplomnak” nevezhetünk, az innen-onnan felnyíló négyzetes terek sora, ami azt jelentheti, hogy a térbőlök mindegyike használatos volt mindkét oldalról. Az nem ismeretes, hogy e falnak volt-e párhuzamosan párja, ami épületszerűvé tette volna (4.). A következő próbálkozásban a templomnak már van másik oldala, vagyis belső tere, de egyik oldalán egyértelmű, hogy kifelé és befelé is „működő” térbővületei voltak a megelőző építmény szerint (5.). Majd az első falsávós, sarokrízalitos, hosszaházis templom ötlete következett. Mindegyik oldalán tagolt, pilon-szimmetrikus, védett térséget nyújtó öblösödés van. A külső használatnak már nincs nyoma, viszont a térbőlök a sarokrízalitos között mind a négy oldalon elárulják, hogy a homlokzatformálásban igény maradt a külső oldalon valamilyen téri érték, egy térből létrehozása. Ez a tér- és tömegformálási ötlet máig élő lehetséges eszköze az építészetnek (6.).

Azonos alaprajzú kísérőt telepítettek a hortobágyi pusztán, a XIX. században, azért, hogy a változó szélirány és árnyékoltság szerint a gulya védett helyre húzódhasson (7.). Az ugyancsak pusztai, több ágú szárnyékok (nádfalak), a szél és napjárás szerint hol egyik, hol másik oldalukkal nyújtanak védelmet állatnak és embernek (8–9.). Ezek mind az azonos térfogás és értelmezés példái.

XII. Az eszközkészítő gyakorlat kibontakozásának, általánosodásának útja, a pattintott kőeszközök – mint az első ősipar – fejlődésének hat fokozata

Az időfolyamatot alulról felfelé ábrázoltuk.

6. A túlélő változat (survival)
Kultikus, ideológikus fenntartás vagy felélesztés esetei.
Régészet: történelmi korok különböző szakaszaiban fémeszközök formáit utánozó pattintott kőeszközök szertartásokhoz.

5. Az összetett eszközök szakasza
A hatékonyság növelését szolgáló tudatos fejlesztés eredményei.
Régészet: őskőkor legvége, újkőkori; „összetett kő- és pengeeszközök”.

4. A speciális eszközök szakasza
A formák sokféleségét a kívánt műveletre való alkalmasság határozza meg.
Régészet: őskőkor végének 60–20 ezer éve; „speciális pengeeszközök”.

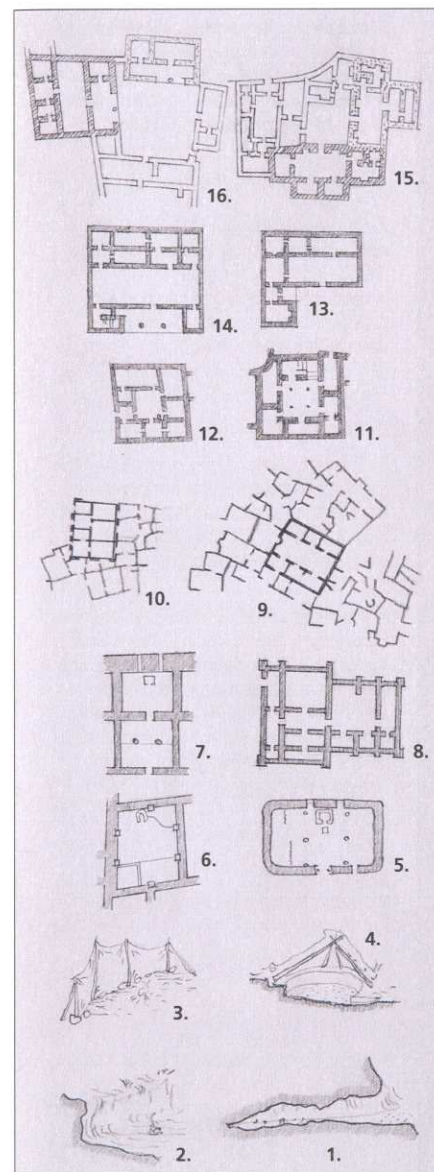
3. Az univerzális eszközök szakasza
Minden célra alkalmas forma és szerszám. Tökéletes technológia.
Régészet: félmillió év vagy hosszabb idő, határozatlan és átfedett időtartományok; „alaktartó szakóca eszközök”.

2. A próbálkozási szakasz
Az utánzásos tevékenységhez még fejletlen célképzet és technológia tartozik.
Régészet: félmillió év vagy hosszabb idő, határozatlan és átfedett időtartományok; „nem alaktartó kőeszközök”.

1. A felismerési szakasz
Ösztönös tett eredményének felismerése.
Régészet: 1–2 millió évtől.

XIII. A házépítés közel-keleti vonulatának fokozatai

Az időfolyamatot alulról felfelé ábrázoltuk.

A Kr. e. 1. évezredben a peremvidéki kultúrák önálló házegységeinek összerakásával, körbeforgatásával paloták, igényesebb városi házak keletkeztek. 16. Sam'al, 15. Assur. Ezek egyértelműen összetett változatok.

Mezopotámia peremvidékein ugyancsak speciális, szabadon álló házak épültek a Kr. e. 2–1. évezredben. 13. asszír ház, 14. hurri ház.

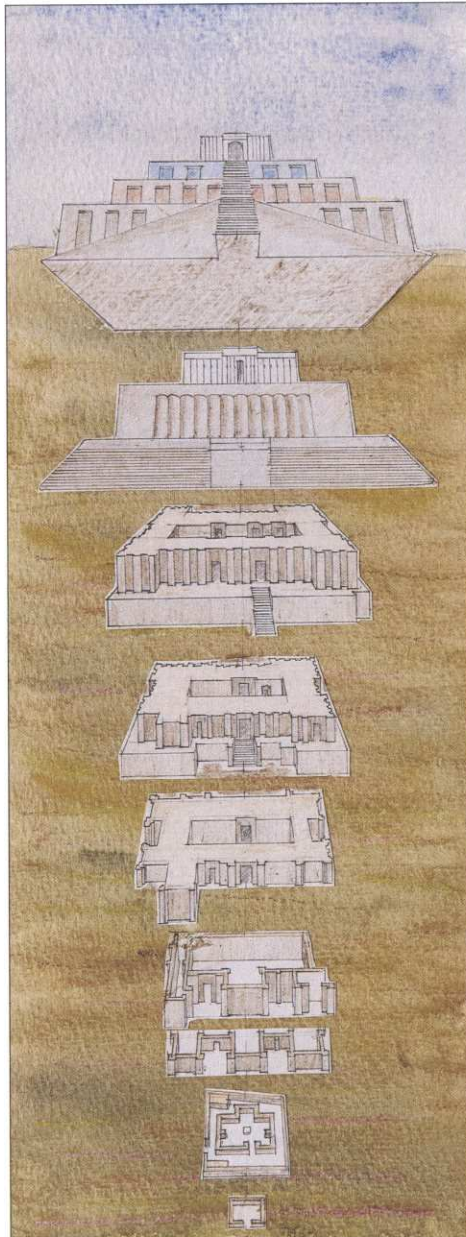
Az első városok a Kr. e. 3. évezredben a városi környezetnek megfelelő középudvaros háztípust érlelték ki (Ur, Esnunna, Babilon). Ezeket számíthatjuk a speciális városi ház szakaszába.

Az újkőkor végén a lokális háztípusok az univerzális szakaszba tartoznak. A település (óriásfalu) túlnépesedésével, organikus burjánzásával azonban zsákutcába került. 9. Tepe Gaura, 10. Tall-i-Bakun (Kr. e. 4. évezred).

A házépítés próbálkozási szakasza az egész újkőkori. A kunyhó, az egyhelyiséges, többhelyiséges, egyszintes, többszintes vályogfalú házak változatosságával találkozunk. 5. Hacilar, 6. Çatal Höyük, 7. Mersin, 8. Tell-esz-Szavvan.

A hajlék-, házépítés felismerési szakaszaként tekinthetjük a természetes alakzatok, part-oldalok, párkányok, hasadékok, barlangok tanyázóhelyeinek őskőkori szakaszát a leg-egyszerűbb szárnyékok, sátrak idejéig (1–4.).

XIV.

Létezik-e a fejlődés haladvány előbbi fokozatainak megfelelő folyamat Mezopotámia kultikus építészetében? Eridu a sumér hagyomány szerint az első királyság a Földön. Egy ásatás a toronytemplom alapjaiban egyre régebbi templomokat tárt fel.

Kezdjük alulról!

Kr. e. 2200

A terasztemplomok után következtek a toronytemplomok (Eridu, Úr, Nippur)

A terasztemplomok már a speciális szakaszba sorolhatók, a Sumer déli városaiban rendre felépültek – Eridu, el Ukair, Uruk Anu temploma, el-Obeid, Hafadzsi.

Kr. e. 3000

E nevezetes dátum idején, az univerzális szakaszban formát ölt a középváros, haránttengelyes, falsávos templom, de kiválik a fejlődés fővonalából. Egyúttal megjelenik a terasztemplom ötlete.

A 4. évezred eltelt a funkció és a forma keresésével, fejlesztésével. Kialakult a kultusz két fókuszpontja, az áldozóhely (oltár) és a kultusz tárgy (szobor) helye. Az ezeket összekötő vonal a templom haránttengelye. Keresztengelye a pilon szimmetrikus megközelítési iránya. Nyilvánvaló, hogy ez a próbálkozási szakasz.

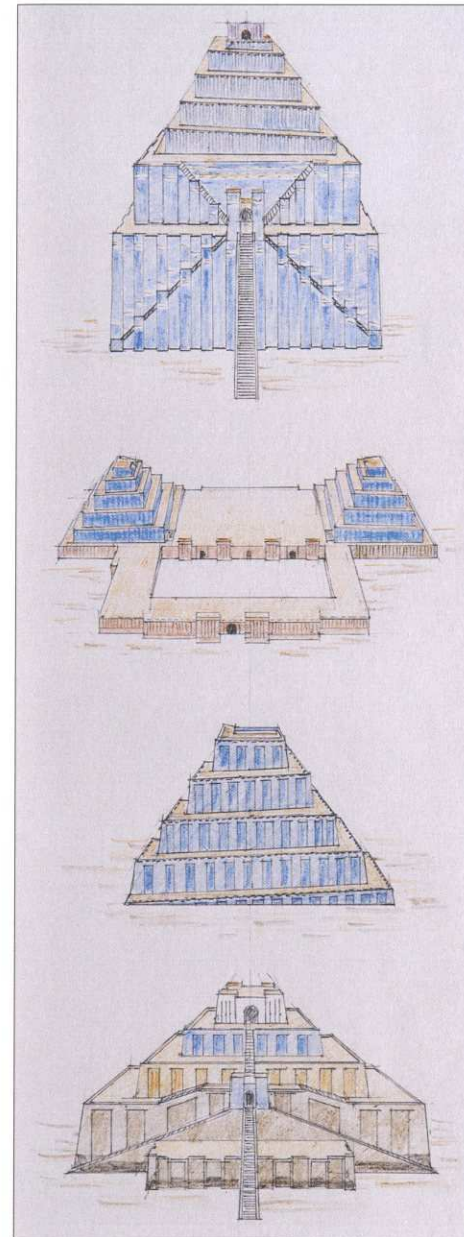
Kr. e. 4400 körül

Az említett dilemma arról, hogy a kultusz helye innen-onnan, kívül-belül legyen kialakítva.

Az első szentély időben is akkor készült, amikor az újkőkori parasztfalvak első kultuszépületei. Ez a felismerési szakasz.

XV.

A babiloni zikkuratot – Babel tornyát – még nem nevezhetjük survivalnak, de azt, hogy alsó része sumér típusú, felső része asszír, ideológiai megfontolás, a hosszú történelem különböző kultúráinak szándékos szintézise, összefogása indokolta.

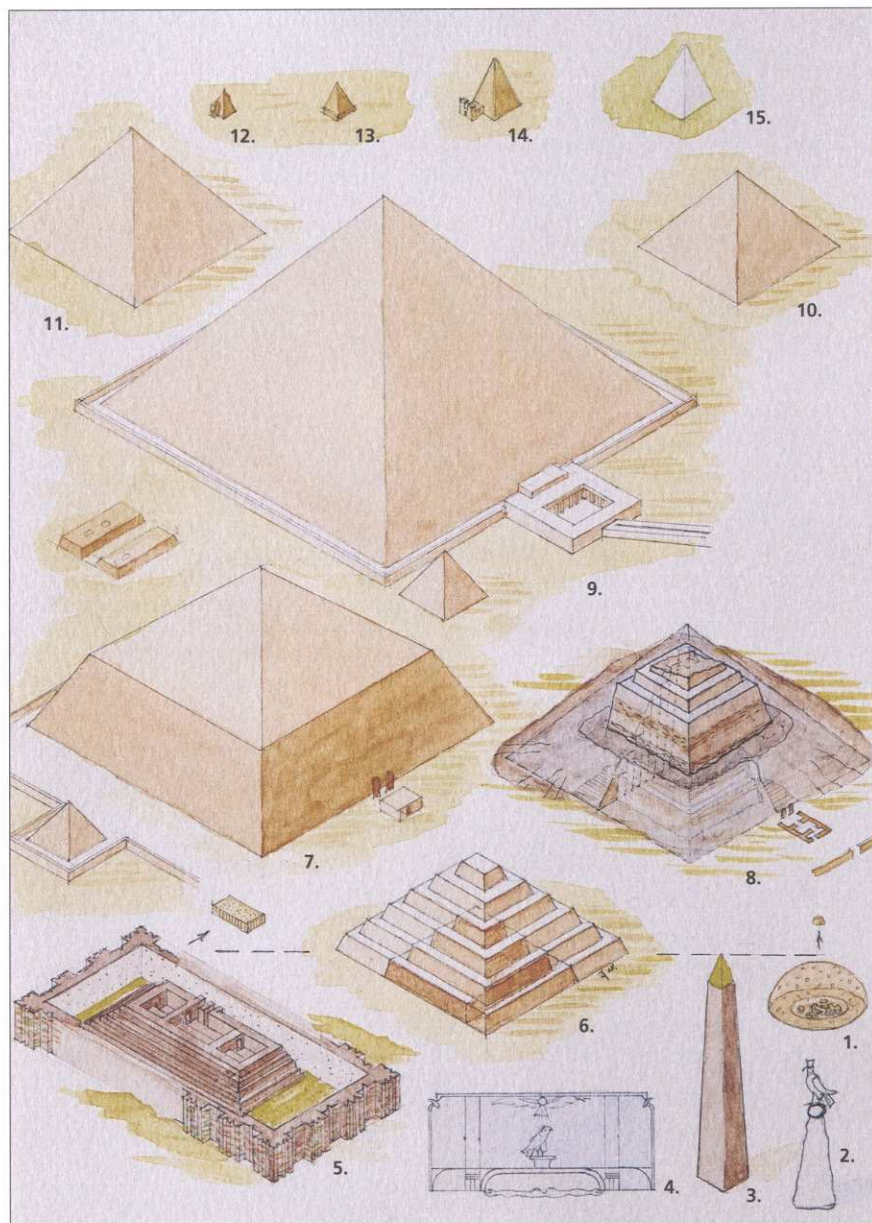

A szentély-terasztemplom-toronytemplom fejlődési vonalon az összetett változatokat az asszír templomok képviselik. Az égi és a földi templomok eddig külön épültek, de ezúttal egymás melletti együttest képeztek (Karana, Kar tukulti Ninurta). Az assziri Anu- és Adad-templom ezt is megkettőzi: közös udvarhoz csatlakozik a két földi és a két égi, azaz toronytemplom.

Az asszírok toronytemploma merőben más koncepció alapján épült. Alaprajza négyzetes (téglalap helyett), feljárója nem lépcső, hanem körbefutó rámpa, amit a pártázatos mellvéd követ a legfelső szintig. Ez is speciális forma.

Az uri toronytemplom a sumér zikkurat kiérlelt formája, illik rá a speciális változat megnevezés. Viszonylag jó megtartású maradványai alapján rekonstrukciói hitelesek a merőleges és falhoz simuló lépcsőivel.

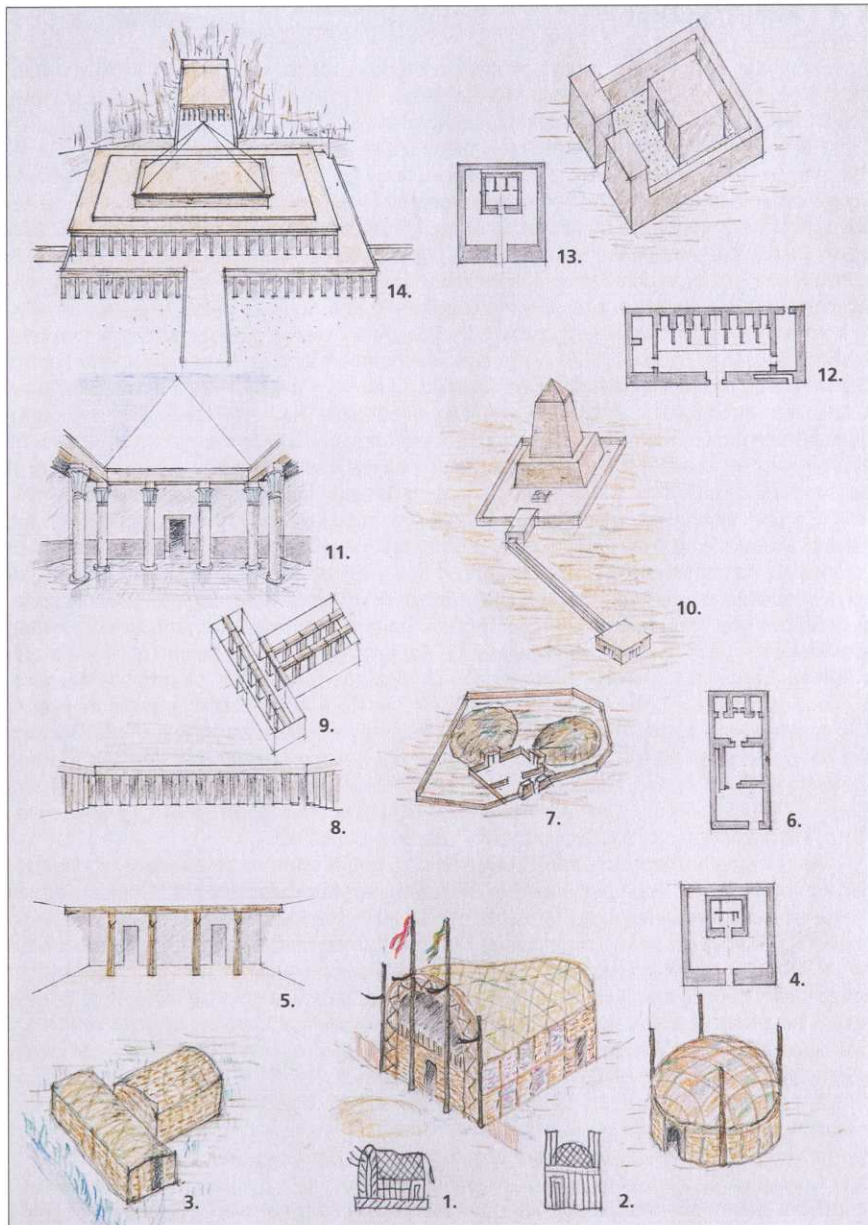
XVI. Piramistörténet

Ezen az ábrán az egyiptomi piramisok keletkezésének sokágú, gyakorlati, misztikus, vallási, műszaki és funkcionális okai, valamint történetének ismertett haladvány-értelmezése szerepel. (Az ábrákat alulról felfelé, a számok szerint kövessük.)

Nem kétséges, hogy minden sírfelepítmény őse a sírhalom, Egyiptom őskorából is ismeretes (1.). A jel legerősebb formája a függőleges tárgy (pl. menhír), sok jelentésű szimbólum. Egyiptomban a ben-ben kő, tetején a napkoronggal és a főnixmadárral az ósvízből kiemelkedés, a teremtés szimbóluma (2.). Ennek valószínű, geometrizált leszármazottja az obeliszk. Csúcsa az arannyal bevont piramidion (sisakkó, 3.). Az ország ősi fővárosának, Hierakonpolisnek szakrális központja egy domb volt, rajta könnyűszerkezetű szentéllyel. A piramisnak és a templomnak egyaránt ősfarmája, a későbbi mitológiában ez az ősdomb az újjászületés mitikus helye (4.). Az archaikus kor vagy I–II. dinasztia jellemző sírfelepítménye a masztaba. Egyik szakkarai falsávós típusában (Adzsib 3038) a sírmellékletek kamráit lépcsős építménnyel vették körül (5.). A piramis ötletének eredetéhez említik még a „napfény piramist” és a természetes úton keletkezett jardangokat. Ezeket tekinthetjük a piramisépítés felismerési szakaszának. A monumentális felépítmény első ötlete Dzsoszer sírja felett egy hatlépcsős masztaba volt, szokás az első piramisként is emlegetni (6.). Sznofru fáraó három piramist is épített a gúla formájára: a dahsuri törtélmű piramist (7.), a meidumi réteges szerkezetű „lépcsős piramist” és a Vörös piramist (8.). Ezek az emlékek és események a próbálkozás szakaszába tartoznak. A legismertebb gízai piramisok (Hufu, Hafré, Menkauré) már komplex együttesek: völgytemplom; feljáró út (causeway); halotti templom és óriás piramis, Hufué a legnagyobb (9.). Őket illethetjük az univerzális jelzővel; az együttes-kompozíció elve évezredekig fennmaradt Egyiptom sírépítészetében. Szabványos együttesként szokás emlegetni Szahuré piramisát, amit szóhasználatunkban speciálisként értelmezhetünk (következő tábla). Az összetett változat is benne foglalva érthető. Volt még egy említésre méltó esemény: az V–VI. dinasztia korában hét piramis épült azonos, 150 egyiptomi királyi könyök oldalmérettel (78,75 m; 10.). A XII. dinasztia idején öt piramis 200 könyök oldalmérettel (105 m; 11.) és a halotti templomok változatosságával. A túlélő vagy survival példák: sziklasírépítő munkások piramisai (12.), nemesi magánpiramisok a sziklasírok jelölésére (13.), és a kései korban a szudáni Meroé és Napata királyságok uralkodósíriai 800 évvel elkésve (14.). Végül e meredek piramisok mintájára épült Rómában a Cestius-síremlék (15.). A legkülönösebb túlélő formákat a XX. század produkálta.

A piramis hétköznapi elképzeléséből hiányzik az, hogy Egyiptomban a kisebbeket nem számítva mintegy hetven épült belőlük. A sírgúla felépítményhez továbbá egy a temetési rítusnak megfelelő hosszú épületegyüttes tartozott, mindig a Nílussal kapcsolatban és pontos ÉD–KNy tájolással. Az együttes völgytemplomához kikötő tartozott, mert a fáraó teste az isteni Nílus hátán, a szent napbárkán érkezett végső útjára. A völgytemplom–piramis teregly is a Nap útját követte keletről nyugatra. A völgytemplom, felvezető út, halotti templom a fáraó isteni teste és lelke felkészítését és ellátását szolgálta. A sírkamrához a „bejárat”, amit igyekeztek elrejtetni, a piramis északi oldalán volt, az istenek lakhelye, a soha horizont alá nem merülő égi környezet, a Sarkcsillag felé tekintett. Végül a piramis, a „felemelkedés helye”, a megistenülés magasztos tárgya, „eszköze” volt. Szahuré fáraó együttesében először látunk oszlopos tornácot a völgytemplomban, oszlopos középudvart a halotti templomban és gránitból készült pálmaoszlopot is. A felvezető út, illetve folyosó falait gazdag, tematikus domborművek díszítették, a mellékpiramissal és az újfajta kompozícióval a későbbi piramisoknak egy újabb mintát teremtettek. Az átlagos méretű piramis fölé rajzolt fantomháromszög arányhelyesen a Nagy Piramis (Hufu vagy Kheopsz piramisa) méreteit érzékelteti. Száz év alatt ekkorára törpült a piramis mérete.

XVII.a. Egyiptom templomépítészetének kibontakozása I. (Kr. e. 3000–1990)

A két tablón, az egyik oldalon a halottkultusszal, a másikon az állam és istenek kultuszaival kapcsolatos templomok szerepelnek, természetesen válogatás szerint. A történelmi folyamat itt is alulról felfelé halad.

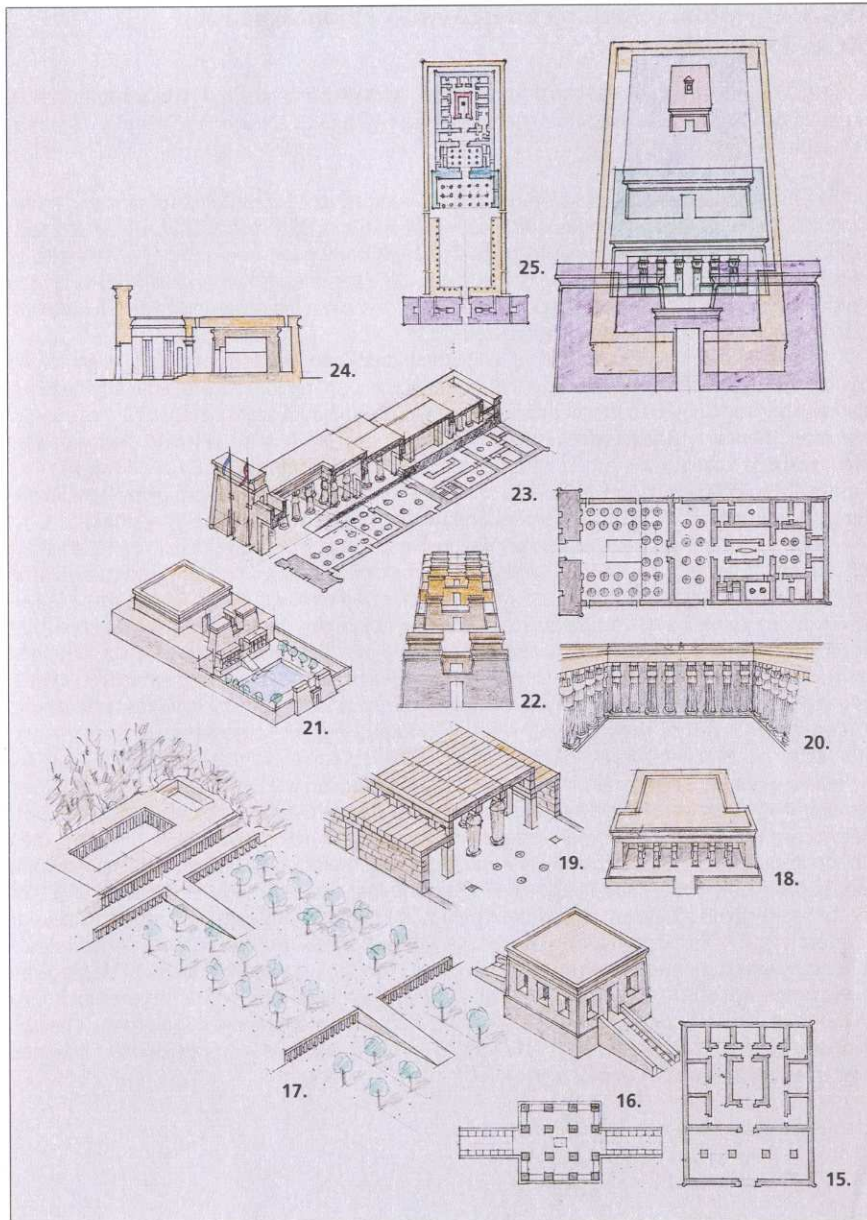
Ó-Egyiptom monumentális építészetében az első ezerévszáz év során sírok (piramisok), a második féldióben templomok épültek. Más szóval az építészet fő feladata az államkultust szolgálta. Kezdetben az állami lét megtestesítője, a király vagy fáraó isten rangját érvényesítő és az ország fennállását biztosító piramis együttese volt az építészandék. A következő századok alatt a piramis jelentősége egyre csökkent, a halotti templom jelentősége az istenek kultuszai számára emelt templomokkal együtt egyre nőtt.

A piramisokhoz épített halotti és völgytemplomokban két térforma volt jellemző. Az egyiket a T alaprajzi forma jellemezte, haránt majd mélységi tér kapcsolata, amit egy háztípus alaprajzából vagy egy vízparti megtisztulási kunyhó formájából származtatják (3., 9.). Ennek első monumentális példája Hafré völgytemplomában van (9.). A másik jellemző elem a pilléres vagy oszlopos középudvar, ami a halotti templomokban fordult elő (Hufu, 8., Szahuré, 11.) először. Kr. e. 2000 körül új elképzelés, a sziklasír + teraszos halotti templom gyakorlata következett (Mentuhotep, 14.), de a piramisok még néhány századon keresztül maradtak.

Az óriási piramisépítkezések mellett viszonylag szerény, isteneket szolgáló kultuszhelyekről tudunk. Az archaikus idők kultuszhelyeiről (templomairól) csupán parányi csontkarcolatok ismertek: egy állat alakú és egy kerek, favázás gyékényépitményről (1–2.) Ezeket Alsó- és Felső-Egyiptom szentélyeinek feltételezik. A kultusztemplomokra két jellemző építészeti elemet figyelhetünk meg a kezdetektől. A vastagabb homlokzati fal, illetve pylon és a szentély, ami szoborfülkéből és előttük valószínűleg áldozó térből áll. Igen tünékeny építészeti próbálkozások ezek a csekély méretű építmények az istenek kultuszai számára. Szoborfülkés templomok: a felső-egyiptomi Thot-hegy tetején, Kr. e. 2000 körül egy kis vályogtégla templom épült, ami szoborfülkés szentélytömbből és az ezt körülölelő, pylonkapuzatos körítőfalból állt (13.). Az épület egy ezer évvel korábbi, archaikus kőépület alapjain készült (4.). A korán típusú ért templomformát univerzális helyett talán első típusú standard alaprajznak nevezhetjük. Thot-hegy egymásra épülő templomait magyar régészek tárták fel. Szoborfülkés templom még Abüdoszból egy Ozirisz templom (6.) és Kaszr el-Szaga temploma (12.). Medamud mellett épült még az Óbirodalom idején egy kicsit az európai tumulusz sírokra emlékeztető kultuszhely. Két mesterséges domb alá építettek kultuszhelyeket, közös előudvarukra pylonkapuzatos bejárat vezetett (7.). Az Óbirodalom idején a piramisegyüttes koncepciója olyan erőteljes késztetéssé vált, hogy amikor a napistenek emeltek templomokat, azokat a sivatag peremén ugyanolyan rendszerben építették, mint a piramisokat. A Nílus-part közelében volt a völgytemplom, fa elvezető út, a halotti templom, a napoltár az ég alatt, amit alépitményen álló zömök obeliszkt mint egy piramis koronázott (10.). A későbbiek során a pylon és a szentély között jelennek meg a fejlődést jellemző új épületrészek.

(Folytatás a következő oldalakon.)

XVII.b. Egyiptom templomépítészete dióhéjban II. (Kr. e. 1990–51)

A XII. dinasztától fejlődésnek indult az isteneket szolgáló kultusztemplom, ezzel egyidejűleg hanyatlásnak indultak a piramisépítkezések. A sírépítéssel szemben a hegyek mélyébe rejtett sírkamrákra irányult, a halotti templom pedig elvált a sírtól, és a monumentálissá váló kultusztemplomok megoldásait követte.

A Középbirodalom idején bizonyosan kiegészültek a templomi szertartások a körmenettel, egyik templomtól a másikig és vissza. Ilyenkor a szentélyben elzárt istenszobrot kis fülkéjével együtt egy bárkaformájú hordszéken hordozták a papok végig egy útvonalon, s bizonyos stációkon megálltak vele. Ennek megfelelően a templom kiegészült a bárkateremmel (Tod, 15.) és létrejött egy új épületforma is, a stációkápolna (Karnak, 16.; mindkettő I. Szeszósztrisz kora).

A sírépítéssel terén az Újbirodalom idejére végleg eltűnt a piramis – a tetemet rejtett sziklasírba helyezték – és a halotti templomok váltak monumentális építészeti alkotásokká. Hatsepszút teraszos halotti temploma eszköztelensége ellenére az egyik legmonumentálisabb műemlék ma is (17.). Ezután a halotti templomok az ünnepi templomokkal azonos elemekből épültek. Egy különleges kivétel volt. Hapu fia Amenhotep, a Nagy III. Amenhotep építtette „csupán” egy standard típust épített saját halotti templomául, de gazdagítva egy vízmedencés előkerttel, hogy miközben magas építészeti minőséget valósított meg (21.), túltett több későbbi uralkodó halotti templomának jelentőségén.

A templomépítéssel terén az Újbirodalom alatt a templomok egyes elemei jutottak ismét színpadra, külön-külön. III. Thotmesz jubileumi csarnokában (19.) a bazilikális oszlopcsarnok jutott kizárólagos jelentőségre. II. Amenhotep hasonló épülete a teraszra emeléssel vált újítássá (18.). A luxori templom oszlopos udvara a bimbófejezetű lótszuszlopos csarnokkal és folyosókkal az egyik legmegragadóbb egyiptomi teljesítmény és követendő példa lett (20.). A reformer fáraó, Echnaton napkultusza csupán fedetlen, pylonokkal tagolt hosszú templomalaprajzot igényelt (22.), s ezzel az extrém megoldások el is tűntek a fejlődésből.

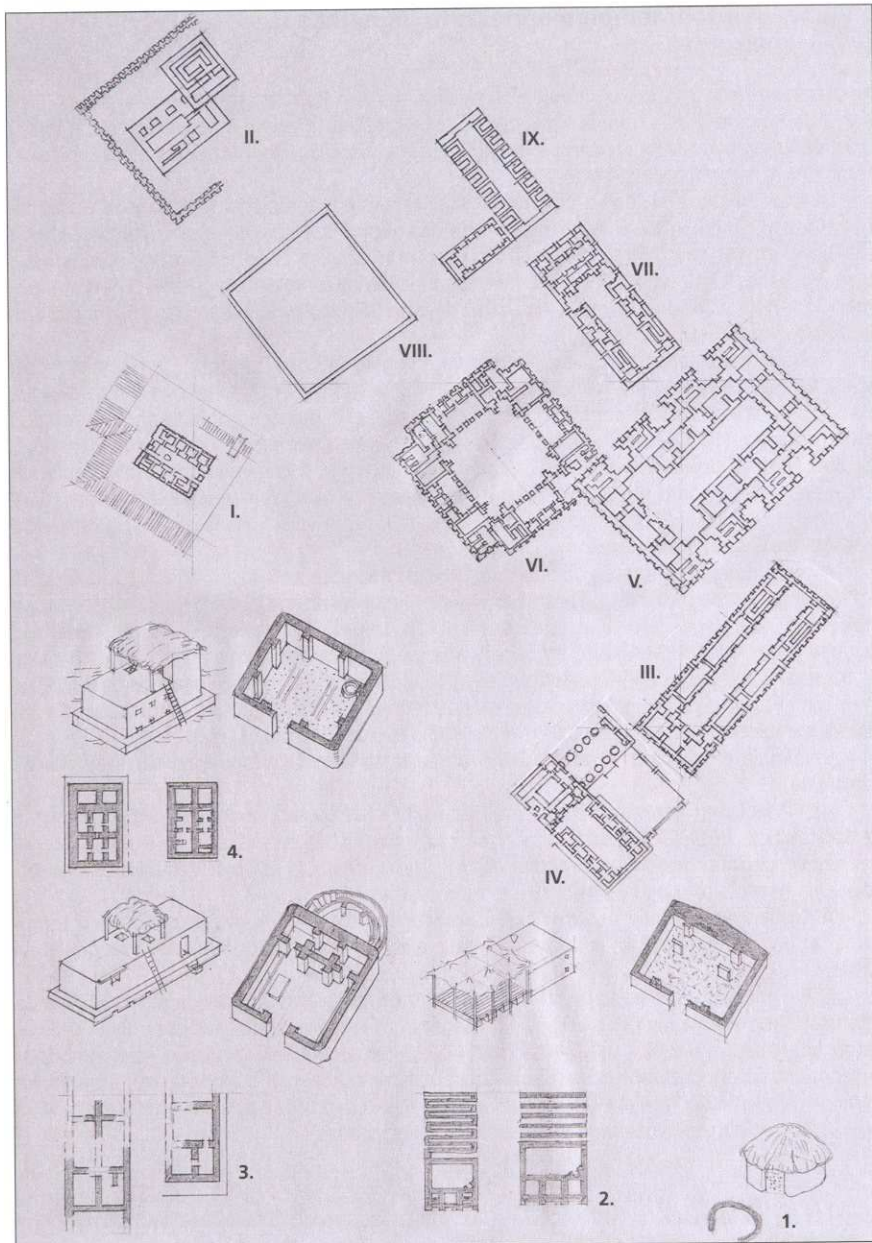
Ezután, a restauráció korában, bekövetkezett az addig kibontakozó részeredmények szintézise.

Az ünnepi vagy kanonikus templomtípus – szfinx allé, pylon, oszlopos udvar, homlokzati oszlopcsarnok, bazilikális oszlopcsarnok, bárkaterem, áldozóterem, szentély – rendszer, nevezhetjük speciális típusnak. Monumentális változatai a karnaki és luxori templomok, képlet-szerű leegyszerűsítése pedig Khonszu isten temploma (23.).

A Későkor idején még épült egy kicsi, standard forma, Amenirdisz papnő halotti temploma, az egyiptomi templomok újra és újra megjelenő „minimál programjának” megfelelően (24.).

A Ptolemaiosz-korban az összetett templomforma sajátos egyiptomi koncepcióval az egymásba foglalás szerint jött létre (25.). Megmaradt a tengely, de már nem olyan erős és távoli kiterjedéssel. Az épület egymás után következő elemeinek szintézise széttagolódott. A rendszer: pylon, oszlopos udvar, harántoszlopcsarnok, középső oszlopcsarnok a bazilikális csarnok helyett (a bárkaterem is elmaradt) a szentélyek egymásba foglalása következett. Mint egymásba foglalt és egymásra tolt dobozok váltak együttessé.

XVIII. Az építészeti lelemény villanófényei az építészeti fejlődésben

A technikai fejlődés első általános formájaként láttuk a tempós hagyományozódást hat fokozatban. Ugyanakkor felismerhetők azok az események, amelyek villámcsapászerű találmányokkal, kísérletekkel, újításokkal lépik meg akár a technika, akár az építészet világát. Ezek minden korban előfordulhatnak.

A legrégebbi meglepő példa Göbekli Tepe. Azért meglepő, mert a feltáró régészek szerint nem földművesek, hanem még vadászok hozták létre. Téglalap alakú, többmázsás kőlapokat állítottak egymásra T alakzatot formálva, a felületükön állatbrázolásokkal. A nagy erőfeszítéseket követelő alkotásokhoz az emberek szükséges létszámát és a fejlett kultuszokat eddig csak az élelemtermelők körében feltételezte a kutatás. A lelet kora Kr. e. 10 000.

A túloldali táblán két ugyancsak korai, és a rajzok által is beszédes példát mutatunk be.

Ilyennek tekinthetjük a törökországi Çayönü Tepesi lelőhely őskori faluépítészetét. A Kr. e. 8–7. évezred fordulóján, néhány évtized alatt egy gabonatermelésre álló közösség kikísérletezte a lakóház, gazdasági épület és kultuszépület lehetőségeit. A kezdetben egyszerű kunyhószerű hajlékokat (1.) felváltották a „rostély alaprajzú” épületek. Ezek gabona szárító-tároló (ősi pajta) építmények lehettek a lakóházhoz illesztve (2.) Majd a lakó-élelemtároló építmény két változata is megjelent, talán emeleti lakórészekkel (3–4.). Még különösebb az a három kultuszépület, amely a felhalmozott csontok és koponyák szerint halott- vagy őskultuszhelyek lehettek; feltűnő szabályosságukkal, tengelyességükkel megelőzték korukat, amikor még a házfarmájú kultuszhely volt általános.

A túrelmetlen újításokra a monumentális építészet kezdeteinél jellemző példa a mezopotámiai Uruk szentélykörzete, a Kr. e. 4. évezred végén. Ugyancsak néhány évtized különbséggel épültek a különböző alaprajzú, formájú, díszítésű templomok. Anu isten terasztemploma egy addigra kiérlelt terasztemplom (I.). Enki ósvíz isten temploma inkább kultusz tárgy, benne elzárt vízmedencével. Kerítésfala vályogból készült, de felületébe nyomott, színes mészkőből csiszolt „szögek mozaikja” díszíti (II.). Hosszú középpudvarral, falsávós homlokzattal épült az úgynevezett mészkő templom (III.). A pilléres csarnok és udvara falfelületeit már fejrészkön színes émail-mázás égetett kerámiaszögekkel burkolták, gyékényfonat mintázattal (IV.). Rövid fennállás után helyükre az Óriástemplom épült, különleges külső falsávós bástyaival (V.) és a Négyzetes palotának nevezett, de nyilván ezúttal is kultikus épülettel (VI.). A további épületek is újabb alaprajzi változatok kísérleteinek tűnnek (VII–IX.).

A közel-keleti parasztkultúrák folyamatosan fordultak át Mezopotámia civilizációiba; az első falvak és a perzsák birodalma között 9–10 ezer év telt el. Ezen a folyamatos fejlődésen belül is feltűntek az említett „nagy ugrás” kísérletei.

Egyiptom kultúrájának és építészetének kezdetei, 5 ezer évvel ezelőtt ugyancsak hirtelen, hihetetlen és talányos körülmények között indult el. Alig háromszáz év elmúltával már egy köépítészetet megalkotó magas kultúra és társadalom jelentkezett Szakkarában. Alig 3-4 emberöltő elteltével pedig a piramistörténetnél is megfigyelhető, hogy a kőgúla is hirtelen ötlet vagy igény eredménye, egyidejűleg és egyúttal a központi államhatalmat létrehozó, sikeres logisztikai világcsoha.

XIX. A művelétátvitel

A technikai fejlődésben és a korai építészetben se szeri, se száma az utánzásos jelenségeknek. Ez természetes emberi készség, hiszen a tanulás is utánzással kezdődik; csak a meglévő átadás-átvételével lehet a művellet, tudást továbbadni. A korai anyagi kultúrákban a fejlődés az új és egyre újabb anyagok igénybevételét és megmunkálását követelte. Különösebb újító lelemény sem kell ahhoz, hogy az ember utánzásba kezdjen. Az utánzásnak vannak művelleti, formai, szemléleti és mágikus változatai, amelyek a korai kultúrákat jellemzik. Általában a szimbolizmus fogalmával szoktuk e sajátos jelenségeket elintézni, holott az alkotó gondolkodásban megkereshető indítékok különfélék.

A művelletátvitel lényege, hogy egy ismeretlen, új anyagot, egy jól ismert anyag megmunkálásának eljárásaival próbálnak kezelni, alakítani. A kísérlet vagy beválik, vagy nem, de egy újítás elindítója is lehet. Például a betonkészítés népi vagy házilagos formája, ma is pontosan azokat az eljárásokat követi, amelyekkel a deszkák közé csömösölt, tömörített vályogfal (tömésfal, pisé) készült valaha. Az ősi kerámiaedények készítése eredeti formájában mutatja a jelenséget. Az anyagok tárolására használt cserépedények előtti eszköz a kosár. A kosár készítése a vesszők körbevezetésével történik, miközben a kosarat körbeforgatják. Amikor felfedezték az anyag kiegészítésével a kerámiaedény-készítés lehetőségét, a kosárfonás módjára, az agyagszalagok felrakásának máig ismert technikáját kezdték alkalmazni. A körbeforgatás „gépesítésével” jött létre a fazekaskorong, a korongolt kerámia mestersége. Ez viszont ötletet adhatott a kőedénykészítés csiszolós módszerére (1–2.).

Hasonló eljárással a korai építészetben is találkozunk. A vályogtéglából készített boltzat mezopotámiai találmány (Kr. e. 2. évezred). A csatornafedésre alkalmazott módszer a ferdén egymásra ragasztott sorok, alátámasztó mintaív nélkül, hasonló módon, ahogyan a népi parabolikus kupolák és boltzatok készülnek sárgombócok ferde sorokban egymásra ragasztásával a Közel-Keleten ma és évezredekkel ezelőtt is (3–4.). A sárfalak díszes, „minőségi” burkolatának uruki ötlete volt a kő-, majd kerámiaszeg-burkolat. Később faoszlop burkolására színes kerámiaprizmákat alkalmaztak hasonló eljárással (5.). Egyiptomban a piramiskísérletek során a tömegépítmény készítésére találták ki az egymásra záródó sárfalazatok módszerét (6.). Az eljárást egyébként a sajátosan egyiptomi réteges, organikus szemlélet eredményének tartják, de figyelembe kell venni, hogy ez csak egyik módszer volt a piramistömeg megépítésére. A sárfalazat átvitelének ötletére gondolhatunk a réteges vályogtégladongaboltozat esetében is (7.). A legmegejtőbb művelletátvitel Szakkarában a földémeke esete. A korábbi masztabasírok kamráit sűrűgerendás földémmel fedték (8.). A Dzsószer-együttes folyosó- és fülkeföldémeihez kőből készítették „fagerendákat”, s úgy is alkalmazták őket (9.). A stonehenge-i pillérgerendás szerkezet kötőmódjai: pillér és gerenda között csaplyukas, gerenda és gerenda között fecskefarok illesztés. Az eljárás és a forma egyértelműen a faépítkezésből származik (Woodhenge, 10.). Hajmeresztő a Máltán, két függőleges kölemez csiszolt vájataiba ültetett kölemez fedél esete (11.). A módszer fadobozok oldalainak csatlakoztatásából származhat. És nyilván nem vált be. (Hasonló módon a befeszített földémeke feltalálásával a XX. században is kísérleteztek, és ez sem vált be.)

XX. A formaátvitel

A formaátvitel ugyancsak technológiai jelenség. Az új készítmény, eszköz formáját is ki kell találni. Kézenfekvő, hogy az előzmény formájára lehet hagyatkozni. Szemléletes példákkal ismét a kerámiatörténet szolgál. A kerámiaedény úrtartalommal bíró előzetes terméke a kosár vagy fonadékös eszköz. Lenyomata vagy utánzása lesz az egyik lehetséges, kívánt forma (1.). A bőrzacsó vagy -zsák, a másik eszköz használata célszerűen felfüggesztéssel történt, innen származhat az íves perem. A rakoncátlanul alakváltoztató cseppforma (lásd zacskós tej) alaktartására készülhet egy fonott tok, és a kettő együttes alkalmazásának formája szinte művészi formává válik a cserépen utánozva (2.). A bőredény szétterülő formáját megfelelő bőr kantározással is lehet szabályozni, és ennek utánzása spekulációkra is okot adó, megragadó forma lesz (3.). Kőedények formáját vagy tökhéjedényekét is utánozták a kerámia korai szakaszában (4–5.).

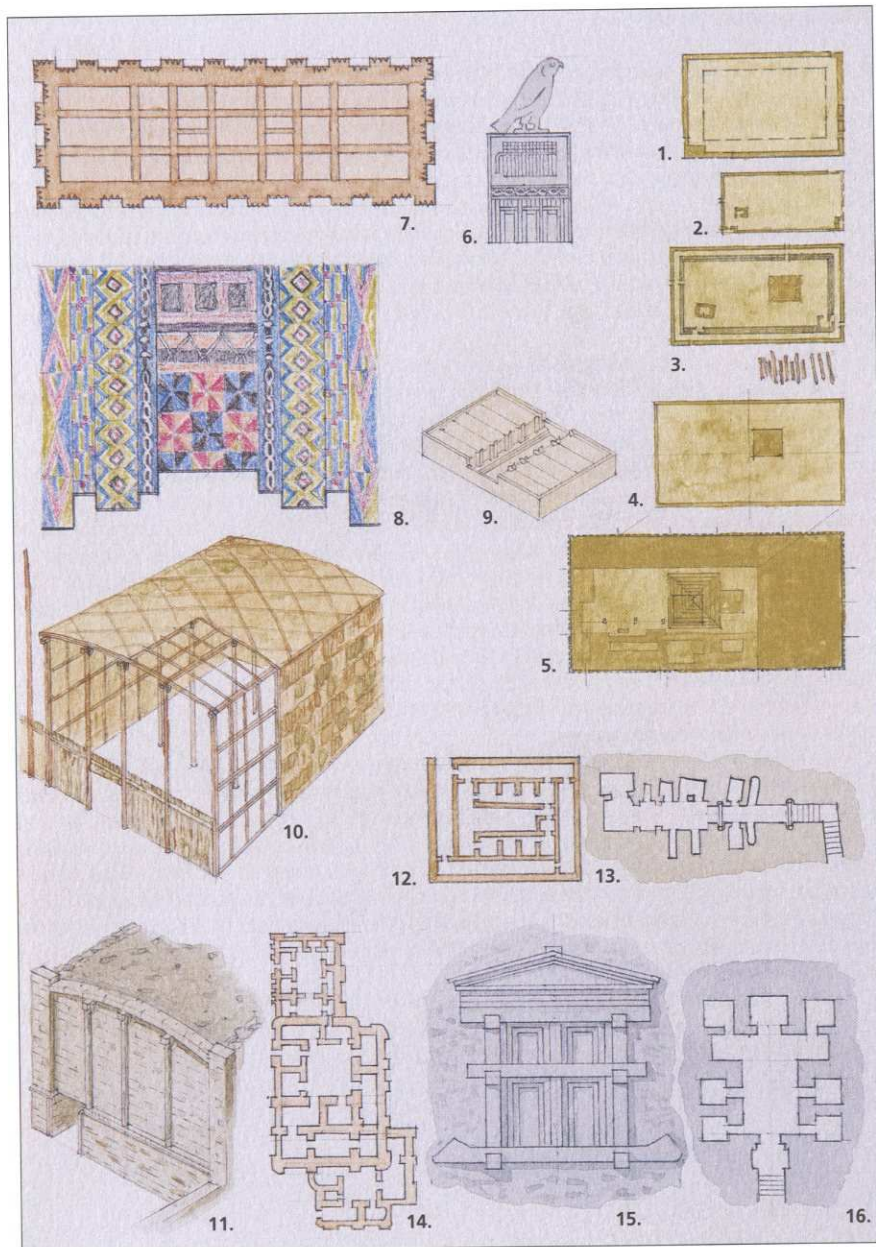
A bemutatott példák európai, ázsiai és magyarországi leletekből valók.

Az építészeti példák többségét Egyiptom szolgáltatja, de még a görög klasszikus alaktan is a faépítészből leszármazott formaátvitel eredménye. Szakkara talányos nádköteg oszlopa kőből megépítve nyilvánvaló utánzat (6.). A Szed pavilonokon ábrázolt karcsú oszlopok kannelúras felületét, az íves vonókéssel történő hántolt felület utánzásának tarthatjuk. Fejezete sem valami „fenyőféle” forma, amit említenek, hanem a kis helyen felfekvő hosszgerenda kétoldali megtámasztását biztosító, művesen formált rögzítő fa támaszelem utánzata (7–8.). A betűzött szarvak, a nem sokkal régebbi, állat alakú, könnyű, fa és nád szerkezetű szentélyekre emlékeztetnek. A nád korcokkal erősített, sarokmervített nádszövet falak (9–10.) utánzásával keletkezett az egyiptomi hajlat párkány, s eredetére három ezer éven keresztül utaltak kifestésével. Hasonló az eredete a síkábrázolásokon gyakori, lezáró mustrának (11–12.). Az egyiptomi oszlopok közül a pálmaoszlop olyan faoszlop korai utánzásával keletkezett, amelyekre a mennyezet alatt, díszítő céllal, növényi leveleket, csokrot erősítettek. Ilyen oszlopok festett ábrázolása divatos volt (13–14.). Figyelemre érdemes, az esetlegességet mellőző, geometriai egyértelműség.

Az oszlopok eredetének egyik útja a faoszlop kerek alapkorongon. A másik, karószzerűen a földbe szúrt pózna, sivatagi sátrak karói, óegyiptomi pavilon oszlopok harang alakú fejezettel. Ilyenek voltak a Földközi-tenger keleti térségében, pl. Knosszosz palotájában, ahol az oszlopok, lábazat nélkül, perselyekbe ültetve állnak (16.), illetve a mai nyugat-szíriai területen egykor volt városállamokban is előfordultak (pl. Ebla). Egy esetben, III. Thotmesz Szed csarnokában ilyen oszlopok is előfordulnak, lefelé keskenyedő törzssel, de korong lábazattal (15.). Ebben az esetben a kultúrák közötti átvétel jelensége is elképzelhető. III. Thotmesz sokat hadakozott az említett városállamokkal, elképzelhető, hogy a forma megtetszett neki és nem is volt idegen Egyiptomban.

Görögországban a kőépítészet kibontakozása a faépítészet után, kétezer évvel később, mint Egyiptomban, ugyancsak megtörtént. Mind a dór, mind az ión oszloprend faszerkezetből történő formaátvitel több mint száz éve köztudott (17–18.).

XXI. A formarögzítés

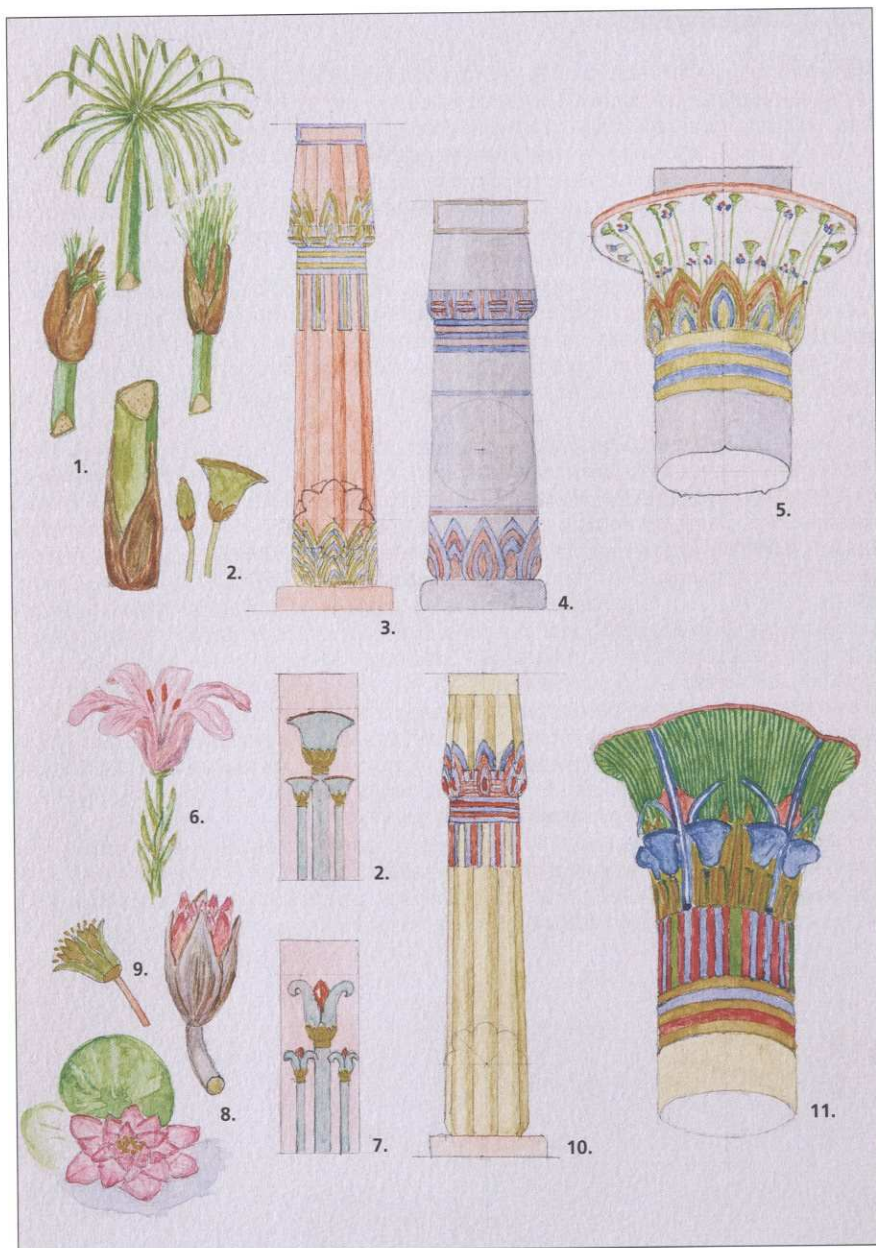
A formarögzítés is utánzásos jelenség, a formaátviteltől abban különbözik, hogy mindig nagyméretű tér és tömegutánzatokról, házakról, palotákról van szó. A szellemi indíttatás pedig, a halál utáni létezéssel kapcsolatos. A legjellemzőbb építészeti példák Egyiptom korai korszakában (Kr. e. 3100–2700), a monumentális építészet születéseként keletkeztek.

Egyiptomban két forma is létezett, a palota körzetének formarögzítése és az egyes épületeké. Az I. és II. dinasztia uralkodóihoz köthető temetkezőhelyek délen Abüdosz (sírok és sírkörzetek), északon Szakkara, masztabasírokkal. A déli sírkörzetek közül Dzszer (I. dinasztia 2. uralkodója) körzete falaival erődpalota védőfalaira emlékeztet (1.). Peribszén, a II. dinasztia utolsó előtti uralkodója körzete kisebb, erődkapu bejáráttal és palotaház utánzatával (2.). Haszehemui, a II. dinasztia utolsó uralkodójának körzete sokkal tagoltabb. Kettős védőfala, palotaház utánzat és feltárája szerint egy szimbolikus domb is volt benne. Előtte 12 eltemetett, vályogtégla építménybe foglalt fahajót tártak fel (3.). Az elrendezésnek szinte pontosan megfelel a Dzsószer, a III. dinasztia második uralkodója együttesének első periódusa (4.), amit később bővítettek (5.).

Az a házforma, amit a halál utáni lét számára rögzítettek, több típust is képvisel. Dzszer Hórusz-neve falsávos házhomlokzatot ábrázol (6.). A szakkarai masztabasírok felépítményei, a vályogtégla falazás lehetőségeit kihasználva mind a négy oldalukon így készültek (7.). Ebből általában olyan házat rekonstruálnak, amelynek téglalap alaprajza mind a négy oldalán ilyen falsávos pillérek és ajtószzerű nyílások ritmikus sorozata haladt körbe. A színesen megfestett és plasztikus utánzatok szerint a nyílásokat felcsavarható függönyökkel zárták, vagy nyitották (8.). Hor aha vagy Menész, az első dinasztia alapítójához köthető sír mellett agyagból készítettek egy palotaépületet, ahol az egymás mellé sorolt formák csarnokterekre emlékeztetnek (9.). A Dzsószer-együttesben az ún. Szed-kápolnák könnyű szerkezetű építményeit egyértelműen ábrázolták, rögzítették kőben (10–11.). Ezek tömegutánzatok. A falsávos homlokzat még századokkal később is szerepelt a szarkofágokon. Peribszén abüdoszi sírjának alépítménye egy többhelyiséges ház tereit utánozza, közepén a T alakú kapcsolattal, ami későbbi korok jól ismert formája az alaprajzokban (12.). Egy szakkarai masztaba alatt a sziklasírszerű járatok funkcióséma szerűen ábrázolják egy ház helyiségeit: külső raktárak, nappali terem, családfió szobája, a nőké és gyerekeké, a toalett stb. (13.).

Mezopotámiában ritka kivétel az uri királysírok formarögzítése (14.). Dél-Anatólia kora ókori sírpítészetében favázás házak képét faragták ki kőből (15.). Végül az etruszk sírok sziklába faragot „holtak háza”, az átriumos lakóházak pontos helyiségmácsolatai voltak (16.). Vagyis a formarögzítés is elég általános jelenség más kultúrákban.

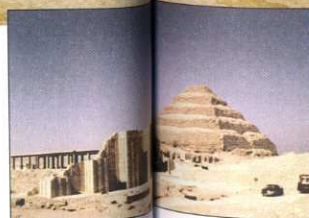
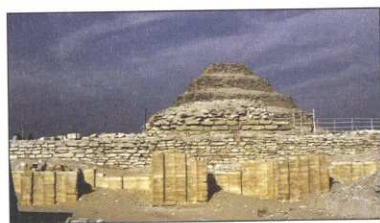
XXII. Mítosz és építészet

Az eredeti kultúrák emberének világlátása, tájékozódási és közlési eszköze a mítosz. A mítosz lehet derülátó vagy borúlátó, de a szemléleti minta mindig a természet. Ég, föld, alvilág, vizek, hegyek, fák, növények, állatok. S mindennek van építészeti megjelenítése. Az óegyiptomi ember derülátó, és a természetből a gazdag növényvilágnak örvendező szemlélete hozta létre a Nilus menti környezetet idéző építészetét.

Az egyiptomi szimbolikában három növény: a papiuszsnád, a liliom és a lótosz kapott kiemelkedő szerepet. A papiusz Alsó-Egyiptomot, a liliom Felső-Egyiptomot jelképezi, a lótosz az egyik teremtésmitológiában az első élőlény volt. Ezenkívül mindegyik növénynek gyakorlati haszna is volt (írashordozó alapanyaga, kozmetikai cikk, lakásdekoráció stb.). Minden életkép-ábrázoláson szerepelnek, mint az élelmiszerek utáni legfontosabb növények. A papiuszsnád jellemző sajátossága a szárának enyhén domborodó háromszögletű metszete, bimbójának alakja és a kinyílt, tányérszerű levélkoronája (1.). Ábrázolása összefogott forma (2.). A papiuszszlop bimbós változata felnagyítva idézi nyolc papiuszszál kötegét. A nyaktag öt szalagja a pálmafejezetes oszlopon (formaátvitel) látható felerősítés formáját ismétli, és elválasztja az oszloptörzset a fejezettől. A forma annak ellenére, hogy természetutánzás, magas fokú, egzakt geometriájú absztrakció (3.). Nyilván ezért a talpnál és a fejezeten levelek ábrázolásával hangsúlyozták a növényi formát még akkor is, amikor a restauráció idején tagolatlan és zömök forgástartestbe egyszerűsítették a korábban tagolt oszlopformát (4.). A papiuszszlop nyitott kelyhű változata a legszebb növényt ábrázoló oszlop. Az oszlopfő formája első, szimbolikus (Dzsószer-együttes) szoborformáját megőrizte (5.), a növény festett képeinek is megfelelően (2.). Ezek az oszlopok a bazilikális középhajókban álltak a Ramszesz-korban. A liliom (6.) Felső-Egyiptom címernövénye (7.), oszlopforma nem lett belőle. A lótosz vagy tavi liliom (8.) bimbós képe idéződik fel a bimbófejezetes lótoszszlopokban. Kötegelt formája szinte azonos a papiuszszlop bimbós változatával, csupán a köteg elemeinek hengeres formája (a háromszög helyett) árulja el eredetét (10.). Noha a virág ábrázolása hasonló a papiuszéhoz (9.), nyitott kelyhű oszlopváltozata nem volt. A görög-római korban számos kompozit oszlopforma keletkezett, zömmel nyitott kelyhű fejezettel (11.), s a pálma- és a papiuszszlopok változataival vegyesen alkalmazták őket. Valamennyi egyiptomi oszlop korong alakú lábazon állt, s fejezete felett egyszerű kockaelemmel kapcsolódott a gerendákhoz.

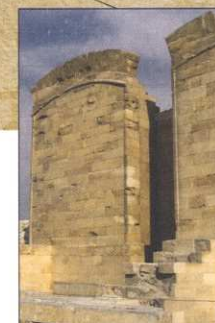
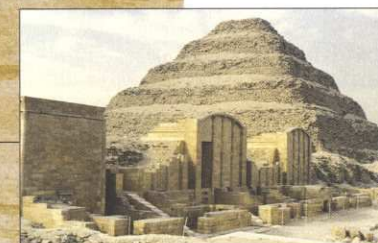
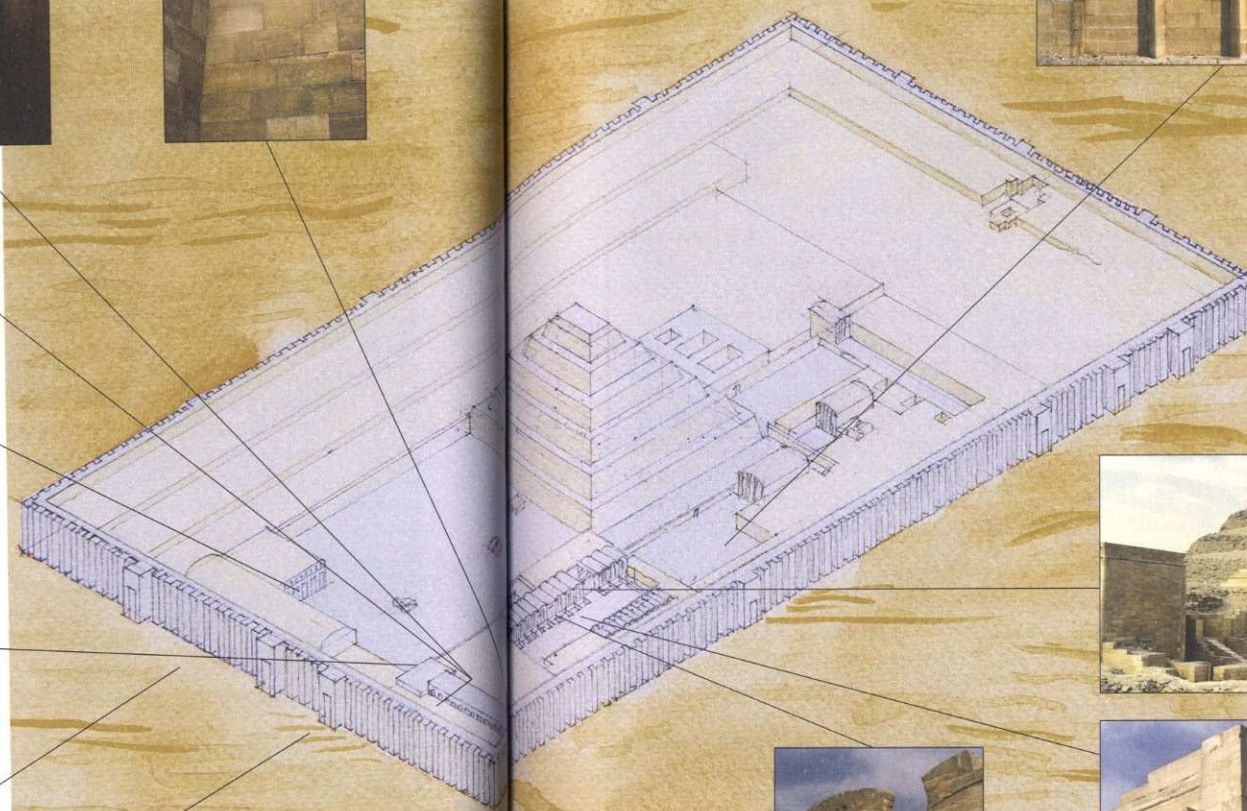
Az oszlopokon kívül a falak lábazati mezőjébe is vízparti növényeket festettek, papiuszszlopok partközeli világát ábrázolták. Így az egyiptomi templom egészére jellemző volt a növényi világ utánzása. S ha az épület tengelyességét is figyelembe vesszük, világossá válik, hogy a templom a virágzó Két Part országát, Egyiptomot szimbolizálta. A hatást még fokozta a sárga csillagokkal telehintett kékre festett mennyezet. Egyiptom mítoszokkal összefüggő építészetében említhetjük még az állat- és hegyutánzatok ritka eseteit, de a legmegragadóbb sajátosság a növényvilág építészeti megjelenítése volt.

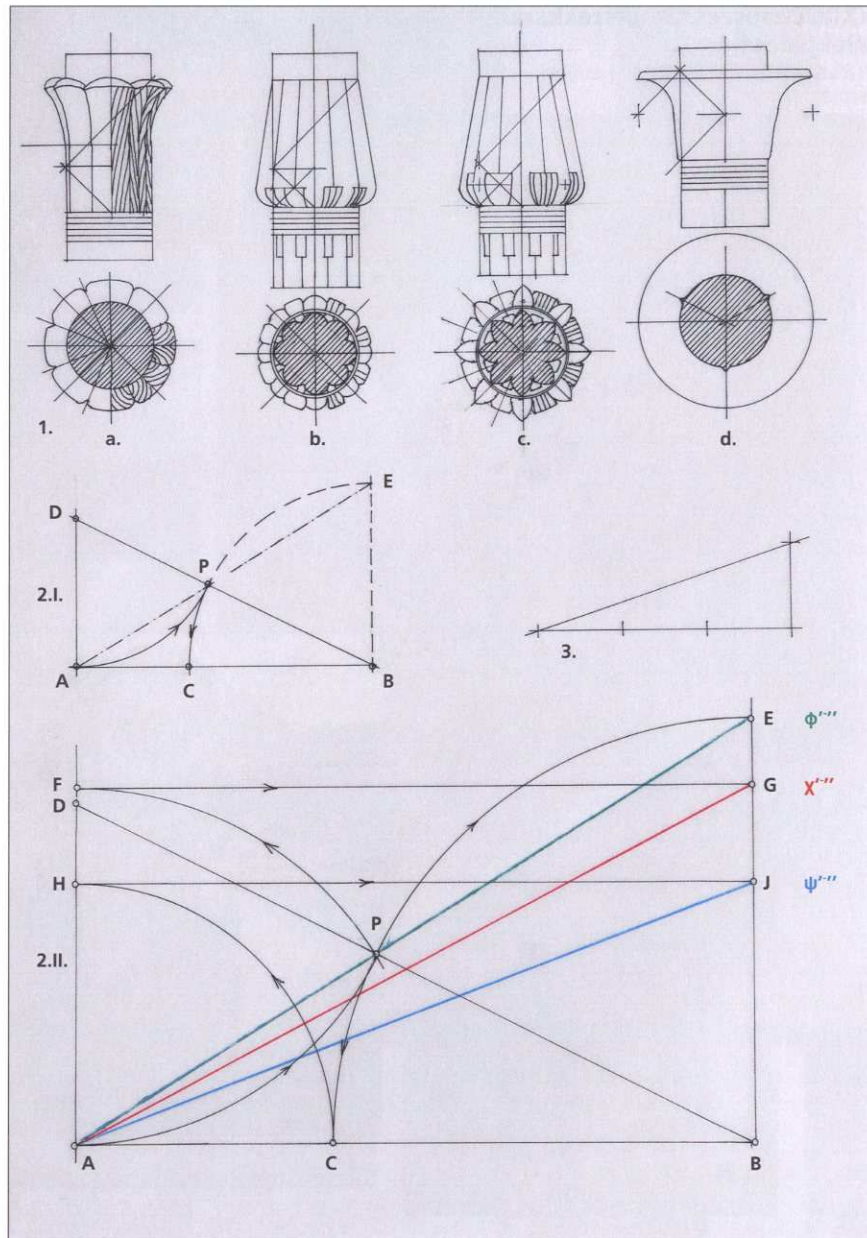

XXIII. Dzsószer fáraó szakkarai lélekpalotája

A főváros kormányzósági negyedének formarögzítése

XXIV. Vélhető szerkesztési módszerek I.

Az építészet kezdeteiből fennmaradt emlékeknél mindig talány, hogy milyen matematikai és geometriai szerkesztőmódszerekkel tervezték az épületeket. Az európai alkotásoknál a meglepő eredmény ismert, a módszer nem. A rekonstrukciók sokak fantáziáját működtetik. A mezopotámiai kultúrkörben a tudás tény, a módszerek ismerete hiányos. Egyiptomban az írásbeliségnek, a papirusziratoknak és a maradványok köépítészetnek köszönhetően a mérnöki módszerekről sokkal többet tudunk, de ez esetben sem eleget. Például ismerték-e az egyiptomi épületeket tervező – vélhetően papok – a széle-hossza méréseket, és ami elképzelhető, a körzével való szerkesztést az alaprajzok és épületmagasságok meghatározásánál? Valamilyen tény létezését a történettudományban, aszerint szokás eldönteni, hogy van-e rá adat. Ha van adat, akkor azt kell még bizonyítani, hogy nem hamis-e.

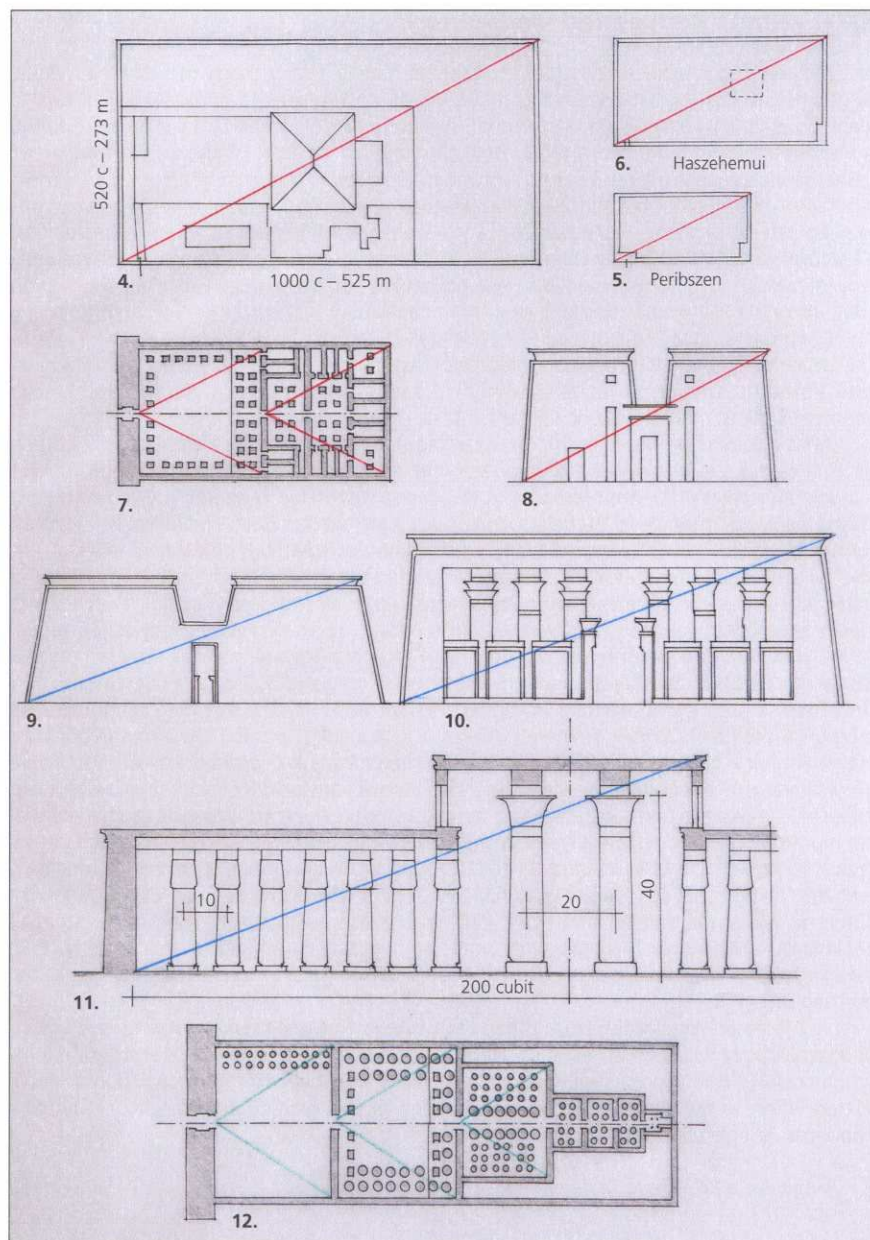
Egyiptom kultúrájában a papirusz-iratleletek a tervezési módszereket és méretezéseket igazolják. Szerkesztőmódszerek létezéséről viszont nincs nyom az eddig megismert leletek között, holott ilyenek létezése gyanítható annak alapján, hogy a görög tudósok nagy geometráknak és matematikusoknak tartották az egyiptomi papokat.

Amit a túldoldalon bemutatunk, az kizárólag a körzével szerkeszthető eljárások körébe tartozik és nincs rá bizonyíték. Ha megnézzük az egyiptomi oszlopfelek legművesebb formáit – a pálmafejezetet (1a.), a lótszuszlopot (b.), a papiruszszlopot (c.) vagy a nyitott kelyhű papiruszszlopfőt (d.) – beláthatjuk, hogy azok szerkesztett, körívvel konkretizált formák. Ilyeneket tervezni, faragni komoly térgeometriai ismeretek nélkül nem lehet. A körök, háromszögek, négyzetek alkalmazása és a méretek rendszerbe foglalt arányosításai a görög klasszikus kor óta az ábrázoló művészetek egyik alapkérdése. Közülük a reneszánsz idején felvetődött egy arányosítási szerkesztőmódszer, az aranymetszés vagy aurea sectio. $AB:BC = BC:AC$. Egy méret felosztása úgy, hogy az egész úgy aránylik egy részéhez, mint a rész a maradékhoz. Szerkesztése a kedvező arányok megalkotásához a művészetben, építészetben, a geometriai, alaktani anyagokban közismert, néhány éve még tanítottuk: AB méretre A -ból derékszögben felmérjük AB felét, így kapjuk D pontot. DB átlóra D -ből AD -t mérve kapjuk P pontot, amit A -ból alapvonalra mérve kapjuk C pontot. Egy $AB-CB$, illetve BE oldalaránytal a legszebbnek tartott téglalap formát vagy arányosítást kapjuk. A téglalap átlója (AE) jelöli azt a pontsört, amelyhez tartozó különböző méretű befogók azonos arányokat mutatnak (2.1. ábra). Az aranymetszésnél az AB és a BE befogók hányadosa(i), amit ϕ -vel szokás jelölni, $\phi' = 1,618$, illetve $\phi'' = 0,618$. Utóbbit aranyszámnak is nevezik, a fogékony emberek pedig misztikus számnak tekintik. Továbbá a nagyobb befogót vízszintesnek tekintve az átló egy lejtőnek felel meg. A lejtő emelkedését, vagy lejtésszögét az egyiptomiak két mérettel határozták meg: hány vízszintes egység jut egy egységnyi emelkedésre. Ez a *seked* (3. ábra). Meghatározása egyszerű esetekben egész számokkal történhetett, pl. ez esetben 3–1.

A 2.II. ábrán ismét elvégeztük a bemutatott aranymetszés szerkesztését és egy korábbi, igaznak bizonyult szerkesztési tapasztalat alapján az alapnak számító derékszögű háromszögünk (ABD) P és C pontjaival további szerkesztett arányokat kerestünk. A P pontot A -ból AD egyenesre vetítve kaptuk F -et és megfelelőjét, G pontot. AG átlóhoz (piros) is tartozik hányados, arányérték: önkényes jelöléssel $\chi' = 1,904$, $\chi'' = 0,525$.

(Folytatás a következő táblán.)

XXV. Vélhető szerkesztési módszerek II.

A szerkesztésünkben még egy lehetőség rejlik. Nevezetesen egy újabb arány. Ha AC-t rávetítjük AD egyenesre, kapjuk a H pontot, illetve megfelelőjét, a J pontot. AJ átlónk (kék színnel) újabb arányosságot, egy még laposabb „lejtőt” jelent. Az arányszám hányadosai, ismét önkényes jelöléssel, $\psi' = 2,63$ és $\psi'' = 0,375$. Az arányszámok között feltűnhet egy ismerős adat. Ha a χ szerkesztést elvégezzük egy 1 méteres AB szakaszon, akkor BG 0,525 méter lesz. Ez pedig az egyiptomi királyi könyök mérete méterben. Az esetlegesen támadt következtetéseket inkább mellőzzük.

Ezután következik a kísérlet, mely arányosságokat találjuk. Egyiptom legjelesebb emlékein. Majdnem minden gondolatkísérletünk Szakkarához vezetett, vegyük elő ezért ismét a Dzsoszer-együttest. A szakirodalomban elég eltérő méreteket adnak méterben vagy yardban, keressük meg a hihető méretet királyi könyökben. Kis eltérésekkel azt találjuk, hogy az együttes hossza 1000 királyi könyök, azaz 525 méter, szélessége pedig 520 könyök, azaz 275 méter. Az arányok (piros átló) megfelelnek a χ aránynak (4. ábra). Elég meglepő ez a Kr. e. XXVII. században. Kérdés, nem még régebbi-e az eljárás? Az archaikus korban a Dzsoszer-együttes előzményei az ún. sírközetek. Peribsen és Haszehemui az előző dinasztiabeli uralkodók együttesei (5–6. ábra) illik az arány. Mi a helyzet a jóval későbbi korokban? A χ (khi) szerkesztést egy Ptolemaiosz-kori együttesnél alkalmazva az derült ki, hogy az együttes fő tengelye mentén a szerkesztést megtükrözték, és így határozták meg az épületek fontos sarokpontjait, tengelyeit. Ha így járunk el, II. Ramszesz Abüdoszi templomában az udvartér és a zárt tömb alaprajzi méreteit a χ szerkesztéssel kapjuk (7. ábra). Használhatták-e ezt az arányt homlokzat esetén? Az egyiptomi történelem végén épült Philae sziget Isis-templomának pülonja ilyen arányú (8. ábra). Egy eljárás, amit az ország 3000 éves történetének kezdetén és mindvégig ismertek. (Nem tudni mi való ide: pont, kérdőjel vagy felkiáltó jel.)

A ψ arányosság terpeszkezdőbb formákhoz illik, és ennek alkalmazására is találunk példákat, csupán a kék átlót kell ráilleszteni az ábrákra. Medinet Habu, III. Ramszesz palotatemploma. Szélesen terpeszkezdő pülonjára ráillik az ψ arány (9. ábra). Ugyancsak a homlokzati méretezésre találtunk egy lehetőséget. A Ptolemaiosz-kori, és edfi-i Hórusz-templom legszebb része a haránt oszlopcsnak az udvar mélyén. A homlokzat két szélső pontjára, lent és fent illik az arány (10. ábra). Ennél is izgalmasabb az a próba, amit a karnaki nagy bazilikális csarnokra végezhetünk el. Vegyük csupán a keresztmetszetet. Meglepő vagy sem, de a méreteket szép kerek számokban határozták meg. A csarnok szélessége 200 könyök, a kis oszlopok tengelytávolsága 10 könyök, a nagy oszlopoké 20 könyök. Utóbbiak magassága 40 könyök. A kék átló szépen kijelöli az oldalhajók és a főhajó magassági viszonyait (11. ábra), a szóban forgó arányt. Semmit sem bíztak a véletlenre.

És végül itt aurea sectio, amit a szaktudományok nem fogadnak el az ókor időtartamára. A szerkesztésünkben zöld átlóval jelöltük. II. Ramszesz halotti templomában, az abüdoszi templomnál látott módszert látjuk viszont, de ezúttal a ϕ arányokat alkalmazva (12. ábra).

Ezek után az amorita Babilónia, de legkivált az asszír építészeti számára vált lehetővé és kézenfekvővé a két külön fejlődött típus egyesítése, a folyamközi templomok összetett változatának megalkotása. Első példánk Karana temploma a Kr. e. XIX. század végéről, amelynél egy sumer zikkurat tövében és tengelyében középpudvaros templom épült, tökéletesen kifejezve az égi és földi templom kettősségét.¹⁰¹

A *kettős templom* építése az asszíroknál a zikkuratról függetlenül is szokásba jött. A hossz tengelyes, előteres asszír típusú templomokat előszeretettel párosították azonos hossz tengelyen egymásnak szembeállítva (Asszur, Szin és Samas temploma) vagy egymás mellé párhuzamosan elhelyezve (Kalhu, Nabu temploma, Nuzzi kettőstemplom). Kar Tkulti-ninurta fejezte ki legtökéletesebben tér és tömeg centrális kettősségét. Mindenekelőtt azzal, hogy a téglalap alaprajzú sumer, tengelyes zikkurat helyett négyzetes alaprajzú, szögletes spirál szerinti rámpákon bejárható toronytemplomot építettek a középpudvaros földi templom mellé. (Kr. e. XIII. sz.) Az összetett változatnak már szinte túljátszása volt az asszír Anu és Adad temploma. A zikkurat közrefogta a két, egymás mellé párhuzamos hossz tengellyel megépített földi templomot, s utóbbiak bejárata elé középpudvaros épület került.

A Folyamköz további néhány évszázada alatt a templomépítészeti új fejleményeket már nem érlelt ki. A kaldeus Babilon városában az egyedi templomok (pl. Nin mah temploma) a középpudvaros és a hossz tengelyes típusok öszvér változatai voltak. Az Ésagila szentély körzetben elkülönített negyedben állt az égi templom, a sumer típuson álló asszír felépítményű *Bábel tornya* és külön negyedben a földi templomnak megfelelő Marduk temploma. Hogy ezt túlélő formának kell-e tekintenünk vagy egyszerűen eklektikának, nem is áll szándékunkban eldönteni. Babilon a bukást megelőzően – a Kr. e. VI. században – még egyszer újraélte a Folyamköz, Mezopotámia háromezer éves történetét.

A próbálkozási szakasz a kései Obeid-korban ismerhető fel. Az első univerzális típusba sorolhatjuk a régebbi sumer kor terasztemplomait, speciális típus a sumer zikkurat, amely mellé később az asszírok kidolgozták a saját, négyzetes, körbe-rámpás típusukat. És nyilvánvalóan összetett változat az alul sumer, felül asszír babiloni zikkurat, a Bábel tornya.

Az óegyiptomi kultikus építészet kibontakozása

A gyakorlat általánossá válásának törvényszerűségét nem célunk erőltetni, de az eddigiek szerint sejthető, hogy jó eszköz lehet a korai kultúrák jellemzőinek, azaz folyamatának követésére. A Folyamköz építészeti példáit a hosszú őskori előtörténete és tényleges elsőszülöttsége okán vettük előre. A Nílus-völgyi kezdetek valamivel később jelentek meg az építészetben, mint a Folyamközben, de az ősiséget sokáig Egyiptom azért képviselte, mert a tartósabb kő építőanyag használata fennmaradásukat biztosította korunkig. A fejezet hosszúságát a személyes tapasztalatok is indokolhatják.

¹⁰¹ Hajnóczy Gyula 1967, 43.

A piramis

A sírhanttól az óriásgúláig és vissza

A legfantasztikusabb építmények talán, amelyeket ember alkotott. Fennállásuk négy és fél-ezer éve alatt minden külső szemlélő fantáziáját megmozgatták, csodálatát kivívták. Mindekelőtt le kell szögezni, hogy a piramis az uralkodói síregyüttes fő egysége. Elsőre ugyanis szinte kizárólag a Nagy, a Khufu (Keopsz; Kr. e. 2551–2528) piramisát érti mindenki a szó alatt. Ezért fontos előrebocsátani, hogy több mint hetven piramist építettek az ókori Egyiptomban az Ó- és Középbirodalom idején. Akad ugyan olyan szemlélő is, aki „egy halom sziklának” minősíti őket, és még ma is rengeteg fantasztikus ötlet születik rendeltetéséről, jelentéséről, építésmódjáról.

Egyiptom történelme Kr. e. 3000 körül kezdődik (az írásbeliséggel és az ún. egyesítéssel), előtte nagyon gyér a régészeti anyag, és ami utal is valamire, az meglehetősen ködös világ. Ugyanakkor ebben a korai időben a kultúra szinte „teljes fegyverzetben” született meg, mondhatni minden formája és eszköze, alapötletei és alapformái készen álltak. A Folyamközben (Mezopotámiában) mindennek több ezer éves előzménye volt. Ezért is létezik az egyiptomi kultúra kezdetével kapcsolatban egy inváziós elmélet. Újabban azonban egyre több kutatási beszámoló szól egy megelőző „tóparti kultúra” lehetőségéről, a Szahara sivatagos vidékeinek egykor termékeny síkságáról, ahol újkőkorszaki pásztorok kultúrája létezett. Büszkélkedhetünk azzal, hogy ezt a világot hetven évvel ezelőtt Almásy László fedezte fel a sivatagban, s azt is felismerte az „Úszók barlangja” képei alapján, hogy az ábrázolások a fáraó-kori egyiptomi ábrázolási stílusok előképei.¹⁰² A piramisoknak annyi köze lehet e felfedezéshez, hogy az a bizonyos barlang egy magában kiemelkedő sziklaorom tövében van, s előtte hajdan tó volt. Víz, barlang, sziklaorom. Ez a klasszikus piramisok jellemző sajátja.

Egyiptomi kutatók újabban felvetették azt a lényegében rokonítható lehetőséget is, hogy a piramisoknak voltak természetes előképeik. Szent helyekről már szóltunk, amelyeket ember jelölt ki (templum), és szent hegyekről is tud minden vallás és hiedelem, amelyeket a teremtés helyezett oda, ahol vannak. Egyiptom nyugati és keleti sivatagaiban egyaránt lelhetők olyan sivatagból kiemelkedő képződmények, jardangok, amelyek valószínűleg erózió folytán négyoldalú, majdnem szabályos kőgúlák. (A manapság Abu Simbelbe repülőgéppel utazók, az Asszuán felett elárasztott nubiai sivatag vízből kiemelkedő képződményei között több ilyen is láthatnak.)

A *piramis* nem önmagában álló építmény, hanem szoros tartozékaival alkot *együttest*. Ezenkívül van *alépítménye*, ami a sírkamra és környezete, s van *felépítménye*, ami a *gúla*. Ez utóbbi az, ami képi emlékeinkben él, és ezt idézzük fel a szó hallatán. Megértéséhez minden elemét érdemes megismerni, mert a kibontakozásuk, azaz történetük során, mind-egyik másféle volt, de valami mégis megmaradt belőlük a kibontakozás végére is. A piramis a fejlődéssorozatnak valahol a közepén helyezkedik el, van hosszadalmas előzménye és érdekes utóélete is.

Minden síremlék őse a sírhalom, a sírhant. És amikor ez mint *bely* valamilyen okból (rokon-, ő- vagy kiválóságtisztelet) sok ember számára fontossá válik, akkor abból kultikus helyszín lesz; felmerül a szent hely bekerítése, a profán, mindennapi világtól való elválasztása, megkülönböztetése. A tárgy meg a kerítésén belüli elemek, az *együttes*. A bekerítéssel kapcsolatban már említettük, hogy az nem csupán gyakorlati, műszaki tett, de céljával és

¹⁰² Almásy László 1934, Kubasek, J. 1999.

eszközeivel együtt kultikus cselekedet. S az együttes is szent helyé válik, sőt, szimbolikusan megtestesíti a települést, az országot, esetleg az egész világot. A Folyamközben érzékeltük, hogy az évezredes szent helyek dombbá, terrasszá, toronnyá növekedtek. A legkifejezőbb függőleges *jellé*. Az ősi képzetek között egy másik ilyen eset az, hogy a domb, hant alá ültetett, vetett, dugványozott élettelen mag, elmetszett ág, a „temetés” után életre fakad. Ez maga a teremtés, elmúlás–újjászületés csodája és felfogható valósága. S valóban, a domb (púp), rajta a növényi szár vagy fa minden kultúrában a teremtés, Ég és Föld kapcsolata, vagy világszimbólum, kozmikus tengely. Ősi kultúrákban világdombon égisz éró fa, a latinoknál Axis Mundi, világtengely, a görögöknél omfalosz (ὄμφαλος) a Föld köldöke (pl. Delphoi).

Egyiptomban egy ilyen szent domb állt az őskorban a déli város, Nehen téglalap alaprajzú szentélykörzetében. A helyszín „elsőszámú lelőhelyként” ismeretes: itt találták meg az ún. Narmer-palettát, amely Alsó- és Felső-Egyiptom erőszakos egyesítését ábrázolja a végrehajtó dinasztiaik előtti uralkodóval, Narmerrel (Kr. e. kb. 3000). A szentélykörzetben álló domb, feltehetően a tetején szentéllyel, fennállt az Újbirodalom idejéig. A teremtés, újjászületés és a „felemelkedés helye” (egyik ismert piramisév-magyarázat) dombnak volt egy mitológikus ábrázolása Karnakban, a kései korból: két isteni kar által tartott kettős domb, tetején kivirágzó lótuszon ül Hórusz isten sólyom képében. Felette a szárnyas Napkorong és az égbolt (pet) hieroglifa ábrája. Ezt nevezik a Dzsemme domb rítusának. Ezek lennének a piramis eszméjének ősi gyökerei, de még a felismerés korai stádiumában.¹⁰³ A piramis szimbolikájaként szokás még emlegetni a felhőzet hézagain átsütő napsugarak fényjelenségét, a fénypiramist.

Visszatérve az együttesek kérdéséhez, a Nehen szentélykörzethez hasonló sírkörzeteket építettek az első és a második dinasztia uralkodói (Dzset, Peribszén, Haszehenmü, 2920–2575) Abüdosz ősi temető körzetében. Ezek közel futballpálya méretűek, fallal vették körbe őket, és rejtély, miért üres a belső területük. A kerítésfalakat a palotaudvar kerítésének kultikus másolataként értelmezik. A vályogtégla, falsávós, vakolt falak felületét fonatmintákat utánzó motívumokkal festették, díszítették. A terület áldozóhely vagy megtisztulási kultusz céljára szolgálhatott, a sírpítményeket messzebbre helyezték. Csak a II. dinasztia két utolsó uralkodója épített az együttesbe egy-egy szimbolikus épületet, és az utóbbi uralkodó együttesében már egy sírhalmot is felismerni vélte a feltáró régész, s a közelükben eltemetett csónakok feltűnően emlékeztetnek a piramisok melletti hajósírokra vagy vermekre.

A sírhalmokkal kapcsolatban az ún. abüdoszi királysírok környezete sivatagi sziklaképződmények előterében található és igazi történelmi fordulópont helyszíne. A történelem vagy dinasztiaik előtti, azaz Egyiptom őskorából származó sírok itt még a temetkezés feletti egyszerű halmok voltak. Ezek között az első nagyobb szabású „királysír” tulajdonosa Udzs. Az alépítmény már többhelyiségű ház, vályogfalakkal, jelképes, keskeny ajtóútánzatokkal. E sírt követték az ún. „0 dinasztia” vagy a „dinasztiaik előtti” korból származó, Iri-Hór, Ka és a már idézett Narmer sírjai, valamennyi vályogtégla falakkal bélelt verem, benne fából készített sírkamra. Vagyis e felett még valamilyen felépítmény is volt. Hór-Aha, talán a Ménészszel azonosítható I. dinasztia alapítója olyan sírt épített, amelyet 34 alattvaló sírja követett (a túlvilágra), s ezzel az első dinasztia többi abüdoszi uralkodójának erős, vályogtégla és faszerkezetű sírkamrás alépítményű, számos alattvaló kísérsírral keretezett sírtípusait indította el. A felépítményekre kétféle rekonstrukció is ismert. A feltáró régész

¹⁰³ Lehner, M. 2003.

a sírkamra-alépítmény felett a Dzsemme-domb analógiájára kettős dombot, s azon egy fa-gyékény „sírkápolnát”, halotti áldozóhelyet képzelt el.¹⁰⁴ A másik, közismertebb rekonstrukció egylépcsős csonka gúla téglatömeget ábrázol. Az első két dinasztia uralkodóihoz tartozó igazi királysírokat tárták fel Szakkarában is. Ezek alépítménye változatlanul a lakás helyiségeit, raktárait idézik a halotti kelengye vagy „útravaló” (bútortól az élelemig) tárgyaival, felépítményüket viszont nem kellett rekonstruálni, mert szinte tökéletes állapotban megmaradt az alsó részük. És ezek a téglafalazat lehetőségeiből adódó, ki-be ugró felületű falsávós tömegépítmények voltak. Felületüket ugyancsak a gyékényfonat mintázataként elképzelhető színpompás mustrákkal kifestették. Felismerhetjük azt is, hogy a fülkeszerű mélyedések felületein fel-le tekerhető gyékényrolókat vagy függönyöket festettek meg. Az egész tömegfelépítmény olyan épület másolata, amelynek egy vagy több oldala sűrűn álló téglapillérek és köztes nyílások sorozatából állt, és a nyílásokat az igényelt fény- vagy klímaváltoztatás igénye szerint felhúzták vagy leeresztették. Ezt a furcsa építészeti világot szimbolikus építészetnek szokás tekinteni. A masztaba felépítmények ezután hamarosan egyszerűsödtek. A kutas masztaba néven ismert típus felépítménye lapos, csonka gúla alakú, tagolatlan felületű tömör test, amelynek tetejéről függőleges akna hatolt a mélybe egy egyszerű sarkofágkamráig.

Ezután már Dzsoszer (2630–2611), a III. dinasztia uralkodója következett, akinek igazi sírkörzetét az előzmények alapötletén, de teljes egészében új és eredeti találmányokkal, a sírkörzet és a masztaba sír egyesítésével, az egész kormányzósági negyed megörökítésének elhatározásával, teljes eszkatológiai eszköztárral a már bemutatott Imhotep alkotta meg, elsőként az örökkévalóságot biztosító kőből. Az együttes két vagy három periódusáról beszélhetünk, mert az elsőben a fáraó sírfelépítményéül egy egyszerű kutas masztaba épült, majd két további fejlesztés hozta létre az első, réteges szerkezetű, lépcsős piramist, precízebben fogalmazva, mivel téglalap alaprajzú, a lépcsős masztabát. Az együttes déli végében épült az ugyancsak masztaba rendszerű déli sír. További fontos részei az együttesnek a nomoszokat képviselő Szed-kápolnák, az északi és a déli házak Alsó és Felső Egyiptom házaiként, valamint az uralkodói palota jelképes épülete, s ekképpen az egész kormányzósági negyed kőbe merevített másolata. Dzsoszer együttesére még többször vissza kell térnünk, mert minden mozzanatában eredeti és első az építészet történetében.

Az uralkodó sírjának fejlődése mintegy négyszáz év után a körzetkonceptió alapján kibontakozott, azt lehet mondani, elérte klasszikus formáját. Szinte végig próbálkozások sorozata volt rendkívüli leleménnyel, innovációval a végén.

A túlsó világba való átlépést az óegyiptomi ember különleges, de a megszokottól sem miben sem különböző „lakáscserének” fogta fel; ahol ugyanúgy lakják a házat, ugyanúgy élvezik az életet evés-ivással, az alattvalók igénybevételével, ahol úr és szolga viszonya ugyanolyan, nemkülönben a test és a testi képességek és élvezetek is ugyanúgy léteznek, mint a megélt világban. Csak egy másik létezési formában, amelyben az ember *Ká* lélekének van szerepe és képessége minderre, akár az alkalmi visszatérésekre is. És a *Kának* mindehhez szüksége van a testére, a házára, az alattvalóira. A test visszaadására készültek a *halotti szobrok*, amelyeket nem közszemlére szántak, hanem a sír egy kis helyiségében, a *szerdab-fülkében* helyezték el, ahonnan két parányi lyukon keresztül tartottak kapcsolatot a külvilággal. A test „natur” megőrzésére a mumifikálás felfedezésével ez a szoborfunkció elcsökevényesedett. Más kultúrákban egyébként ugyancsak ismertek a temetkezéssel kapcsolatos lélekszobrok alkalmazásai. A szoborportrék még ma is őriznek valamit az ősi, mágikus

¹⁰⁴ Günter Dreyer volt a régész.

lényegből; emlékeztetnek a személyre és arra, hogy szellemük tovább él. A Kának szüksége volt házára, palotájára is. Ezt adta vissza forma szerint az archaikus korban (I–II. dinasztia, 2920–2649) minden sírépítmény. Mint szó volt róla, az alépítmény utánozta a szobák, helyiségek rendjét, mint egy funkcióábra, a felépítmény a ház tömegformáját. Előfordult, hogy a ház vagy palotautánzatok mellett épületek együtteseinek agyagmodelljét is elkészítették. A Kának szüksége volt alattvalóra is: a háztartást biztosító szolgálókra, ágyasokra, udvari emberekre, katonákra. Ők az I. dinasztia uralkodóinak ház-sírjait körülvevő veremsírokban nyugodva adták az égi kísérő különítményt. A II. dinasztiától ez a barbárnak tűnő rendszer megszűnt, éppen a sírszobrok lélek megjelenítésének alapján „másolatokban”, *szolgaszobrokban* kaptak mágikus jelenlétet az alattvalók. A későbbi századokban ezek utódai lettek az usebti szobrok megváltozott formában és tartalommal.

A „háztartás mumifikálása” koncepció a Dzsószer-együttesben tehát elérte klasszikus formáját, ugyanakkor két új elképzelés is kezdett erőteljes formát ölteni. Az egyik az istenkirályság hitrendszere, amely a fáraót életében sé halálában az istennel egyenrangúsította. Ez nem valamiféle szolgálóállapot szélsőséggé válása („milliók egy miatt”), inkább vállalása, és nem is papi mesterkedés, hanem a mágiával élő ember számára szükség, valóság. Amint minden törzsi társadalomban élő közösség számára a fennmaradás és siker feltétele és biztosítója a törzsfőnök ereje és képessége, úgy a fáraó személye valóságos és mítikus feltétele az ország vagy akár a világrend fennállásának.

A másik elképzelés ehhez az isteni ranghoz hozzáadott méltó emberi többlet megtalálása, az istenekhez és az örökkévalósághoz mérhető emberi tett és mágikus tárgy megelése. Ez lett a piramis. A kezdeti eszmei forrásnak Nehen szentély dombját említettük, és az abüdoszi sírfelépítményeket, bármelyik rekonstrukciós elképzelést vesszük is alapul. A szakkarai masztabák között is (a 3038-as) volt egy nyolclépcsős építménygaller mint előkép. Több mint száz évig azonban még szunnyadt a gondolat – Imhotepig.

Ekkor azonban nem a forma, hanem a méret vált fontossá. A magas rang, a felső lény drága, sok ember munkaáldozatával jár és szembetűnően nagy művet követelt. Legyen az sír vagy templom. Az ilyen alkotások hegyszerűek minden síkvidéki civilizáció helyszínén, de akkor is, ha egy magaslat megteremtésére nyílik alkalom. Ilyen helyzet volt Egyiptomban is, a piramisok a sivatagi plató peremére kerültek, monumentalitásuk a mélyen fekvő termőföldek felől volt igazán lenyűgöző.

A gúlaforma eredeteket már említettük a természetes gúla formájú hegyet, az *ösdombot* és a fénypiramist is, de ezenkívül is gazdag jelentésvilág tartozott hozzá. Eredeti, óegyiptomi nyelven a piramis *mer*, amit *m* mint hely és *ar* felemelkedés jelentésből a *felemelkedés helye* értelemmel is fordítottak.¹⁰⁵ Egyik lehetőség szerint a fáraó lelkének felemelkedési helye a csillagok közé. A piramis hieroglif ábrája egyenlőszárú, függőlegesen álló háromszög valami lábafatfelével, ami eléggé kifejező. Lényeges, hogy a piramis csúcsát mindig egy kis piramissal, a *ben-ben* nevű monolittal fedték, amit arannyal vontak be. A szó a cserépkúp alatt süttött kúp alakú egyiptomi kenyert is jelentette. (A kenyér a gabonatermesztés feltalálása óta a legszentebb étel, azaz élet.) A piramis szót a görögöktől örökölte az utókor: *püramisz* (πύραμις) = búzakenyér. (A pür egyébként a görög nyelvben tüzet jelent és a torony szónak is szótöve.) A *ben-ben* pedig püramidion lett (πύραμιδιόν), amit magyarul nevezhetünk sisakkőnek. A származtatott *ben-benet*, az ősi Heliopoliszban a napkultusz kultusztergya volt, vélhetően egy *menbir*, kőszál. Ábrázolások szerint összefüggésben állt a teremtéssel; az ósvízből kiemelkedve a tetején pihent meg a Főnix-madár. A kőszálból idővel

*obelisz*k lett, tetején az aranyragyogású kis piramissal. S ha az eredetelemeket összerakva elképzeljük a piramist, vakítóan fehér mészkőburkolatával, csúcsán a szikrázó csillogással, ez sem lehetet más, mint napszimbólum, és illő a napisten fiához, a fáraóhoz. És megegyeszen a fény. A *fénypiramis* jelenségén túl több vélemény szól még úgy, hogy a felemelkedést a Nap hajnali felemelkedésének első hírnökeként is lehet értelmezni.

A piramis gúlaformájának második kísérleteként kell említeni Dzsószer utódának, Szehemhet fáraónak (2611–2603) négyzetes alaprajzú, réteges, egymásnak dőlő falazatokkal kialakított lépcsős piramist. Manapság eltemetett piramisnak nevezik, mert soha nem fejezték be, és az évezredek során eltemette a homok. Utóda, Haba (2603–2599) ugyanilyen lépcsős piramist épített volna, de ez is abbamaradt (Zavijet el-Arjan). Huni (2599–2575), a III. dinasztia utolsó uralkodója építette talán a királyi jelenlét demonstrálására azt a hétlépcsős törpepiramist, amelyek a Nílus-völgy egész hosszában megjelentek. Ezzel a lépcsős piramisok kora is leádozott.

A IV. dinasztia első uralkodója Sznofru (2575–2551) több kísérletet tett a geometria szerint is pontos gúlaforma elérésére. Három gúlát építtetett, Medumban egyet, Dahsurban kettőt. Ezek a gúlák már pontos, É–D, K–Ny tájolásúak voltak. A piramiskamrákhoz északról vezetett be egy folyosó (a tört élűnél volt egy nyugati bejárat is), a dahsuri piramisokban három sírkamra is épült egymás közelében. Ezek olyan újítások voltak, amelyek a későbbi királysíroknál rendszeressé váltak. A közelmúlt feltáró régésze, R. Stadelmann évtizedes kutatásokkal azt állapította meg, hogy a három piramis – a medumi *háromlépcsős*, a dahsuri *tört élű* és északabbra a *vörös* vagy *fényes* – egymás után készült, módosításokkal, néha visszatérve az újabb építkezésekről. A medumi, eredetileg hét-, majd nyolclépcsősnek épült, de abbamaradt, az alsó részek készültek csak el. A szerkezet itt is ún. réteges, egymásnak dőlő falszakaszokkal, befelé dőlő rétegsorokkal és kisebb méretű kövekkel épült, akárcsak Szakkarában, a hagyma vagy káposzta egymást fedő leveleihez hasonlóan. Az eljárást talán az indokolta, hogy ily módon az egymásnak támaszkodó tömegek mintegy önzáróan szilárdabbak is. Az egyiptomi világ és vallási elképzelésekhez kapcsolódó magyarázat szerint – ahol alajtó, múmiapólyák, egymásba helyezett koporsók és építmények vagy akár a templomok több rétegben követik egymást – a rétegeknek eszmei okai is lehetnek. A király északabbra költözésével magyarázzák a dahsuri tört élű piramis építését. Itt az ambíciók és a sietség azt eredményezték, hogy a már nagyobb kövekből 60°-ra tervezett dőlésű, hevenyészten elhelyezett kőtömbökkel és a gyenge szilárdságú alapsíkon megkezdett építmény megroskadt. Ezért 55°-ra mérsékelt dőlésű körbefalazással készítették el az építményt fele magasságig. Ezután az állékonyságra ügyelve a magasság második felét már vízszintes rétegekkel és 43°-os dőlésszöggel építették meg. Ez a belátással választott dőlésszög jellemezte a harmadik, vörös vagy fényes piramist is. Az elsőt, amelynél már nem kísérleteztek technikai megoldásokkal, hanem 220 m-es alapszélességgel, 105 m-es (200 könyök) magassággal befejezték. De ennek előtte még visszatértek az építők Medumba és burkolórétegek vízszintes soraival(!) szabályos, sima oldalú, gúla alakú formában talán be is befejezték az építményt. Így a 144 m alapszélességgel majdnem 52°-os dőlésszöggel az archaikus, réteges szerkezetű lépcsős tömeg a későbbiekre mértékadó formájú piramissá vált. Ezzel a többszörös kísérletezéssel azonban csak a gúlaformát fejlesztették ki, a klasszikus *piramisegyüttesnek* csak néhány eleméről bontakoztak ki halvány sejtések. Az álboltozatnak az a formája, amit a Nagy Piramis nagy galériájában szokás megcsodálni, már mindhárom piramissnál új szerkezeti fejlemény volt. Medumban kis keleti kápolna és valami feljáró út is épült. Dahsúrban már bizonyosan volt mellékpiramis, keleti kápolna és feljáró út is. De utóbbi még nem a keleti tengelyben, hanem a piramis kerítőfalának északi sarkából indult. Ennek a végén viszont megépült az első völgytemplom is.

¹⁰⁵ Edwards, I. E. S. egyiptológus elmélete.

A vörös piramisnak állítólag már lett volna halotti temploma is, és vélhetően ez volt Sznofru igazi temetkezési helye.¹⁰⁶

A IV. dinasztia (2575–2467) gizai piramisai véglegessé tették a Nap-út kompozíciós együttes elvét, amit minden piramisegyüttesben követtek az Újbirodalom idejéig. Ez az elv egyesítette a földi jötevő, a Nílus; az égi jötevő, a Nap; az isteni fenntartó, a Fáraó és a kozmikus isten-közösség, az északi égbolt együttes kultuszát. Mindezt a birodalomalapítók óriási ambíciójával és óriási méretekkel Khufu (Kheopsz, 2551–2528) együttesében valósították meg. A fáraó utolsó előtti útján hajóval, a Nílus, az isteni rangban tisztelt Hápi hátán érkezett meg a sír együtteséhez. A kikötői mólóról az ún. völgytemplomban elvégzett szertartás (megtisztulás, „szájfelnyitás”, mumifikálás vagy annak utánzása – sok a talány) után a Nap keletről nyugatra járása szerint, azt követve, mágikus azonosulással a felvezető úton (folyosón, alagúton) jutott el a fáraó a halotti templomába, a piramis keleti oldalához. E templomnak három-négy fontos eleme volt. A pilléres udvar, az öt szoborfülkés szentély, a raktárak, valamint a piramisba rejtett nyughely és a templom közötti „szellemkapcsolatot” létesítő áljáto és áldozóhely. Ezután majdnem mindig a gúla északi oldalából a közepébe vezető folyosón jutott el a fáraó evilági nyughelyére. Ez a hely a megtartó, de a felemelkedés, az utolsó út helye is, a Napistenné válás és az északi sarkcsillag környezetében élő, soha alá nem merülő csillagistenek felé nyíló kapu helye. A temetés után a piramis bejáratait elmozdíthatatlannak vélt súlyos kőtömbökkel lezárták, a mágikus eljárásban használt eszközöket szétszedve eltemették (naphajók sírvermei), az odaátra szánt tárgyakat, élelmet, a halotti kelengyét elhelyezték az együttes raktáraiban. Ezután a piramishoz rendelt falu népessége szolgálta a fáraó kultuszát annak nyomortelegeppé válásáig, majd a feledésig.

A Nap-út kompozíció lényegét ma már csak Khafré (Khefrén, 2520–2494) piramisának együttesében érzékelhetjük úgy-ahogy, mert a völgytemplom belső tere szinte teljes, a felvezető út nyomvonala világos, és a halotti templom is helyiségeit tekintve felismerhető. A maradványokból érzékelhető a megalitikus, nagykő-építészeti eljárás. A piramis csúcsa még őrzi eredeti, sima burkolatát. A völgytemplom melletti szfinx és az előtte álló templom a kultikus építészet másik megragadó és hasonlóképpen talányos emléke.

E két klasszikus piramis után a piramis története kezdte elveszíteni a monumentalitás (óriásméretek, nagykő-technológia, a munkák hatalmas emberierő-teljesítménye) igényét és lehetőségét is. Menkauré (Mükerinosz, 2490–2475) piramisa lényegesen kisebb, burkolata az időt állóbb gránitból részben elkészült, halotti temploma pedig nagyobb lett a piramishoz képest elvárhatónál. Utódjának (Sepszeszkáf, 2472–2467) már „csak masztabára tellett” és csak az V. dinasztia uralkodói álltak elő újabb gondolatokkal.

Uszerkáf (2467–2458) idején még tétováztak, miként lehetne a sírkörzet és a gúla elképzelést egyesíteni, az együttes tengelyét É–D irányba visszaállítani. Szahuré (2458–2446) piramis együttesének „terve” vagy koncepciója, miközben véglegesen alapelvét tette a Nap-út tengelyt és a völgytemplom–felvezető út–halotti templom–piramis kompozíciót követendő példát, ha tetszik, „típustervet” adott a továbbiakhoz. A méretek kisebbek, de finomabban kidolgozottak lettek, eltűnt az óriási kövek használatának szokása. A piramis alapvonal és magassági méreteit „egységesítették”; egyiptomi könyvekben számolva 150×100 könyvekben (78,75×52,5 m) határozták meg. Az V. és VI. dinasztia kilenc piramisa közül hetet ezekkel a méretekkel építettek meg. Csak Unász 110×82 könyök méretű és Neferirkaré 200×137 könyök méretű gúlája kivétel, utóbbi méret viszont a későbbiekre lett mértékadó. Szahuré piramisegyüttesében a völgytemplom tornácszerű oszlopcarnokkal táruult fel, majd

egy T alakú terem után domborművekkel gazdagon kiképzett felvezető úttal folytatódott. A halotti templom alaprajzi rendszere is mértékadó lett a későbbiekre. A felvezető út folyosója hosszú bejárati teremhez csatlakozott, amely az oszlopos nyitott udvar előtere volt. Az öt szoborfülkés terem, raktár mellékterek és folyosók szövevényében a tengely mélyén a jelentőséggel bíró, hosszanti áldozóterem zárta a térrendszert, a piramis keleti falához támaszkodó aljátóval. Első ízben jelent meg az egyiptomi építészetben oszlop, nevezetesen gránitból faragott, hengeres törzsű, pálmafejezetes oszlop. Az épületben sajátos polikrómia, sokszínűség is érvényesült. A padlóburkolat fekete bazaltból, a fallábazatok és oszlopok vörös gránitból, a felmenő fal fehér mészkőből készült, finoman színezett domborművekkel. A mennyezetet kékre festették, aranyozott csillagokkal. Ez a színesség, noha a mágikus kifejezés nyilvánvaló, már esztétikai igényességet is kifejezett. Ez az elrendezés és formavilág jellemezte mind a kilenc említett piramisegyüttest. Szahuré együttesét szokás is úgy emlegetni mint „konceptuális kezdet”, magyarul típus. Annak ellenére, hogy ezt a kifejezést kerüli az egyiptológia szaktudománya, mondván, nincs két egyforma piramis vagy együttes, mi a speciális vagy kanonizált formát megállapíthatjuk a fejlődés folyamatában.

A Középbirodalom korának (2040–1783) zűrzavaros átmeneti eseményei után Mentuhotep Nebhepetré (2061–2101) újraegyesítette a királyságot. Sírját teraszra emelve, a Deir el-Bahri meredekfalú sziklaöblében építették. A tágas, fedetlen felvezető út nagy, parkosított előudvarba vezetett, ahonnan rámpa vitt fel a teraszra, amit a teraszon előbb egy tömör mag köré épített sokpilléres belső és egy ezt befoglaló, négyzet alaprajzú fal túldoldalán külső, sokpilléres folyosó vett körül. E mögött újabb udvar és pilléres csarnok következett, s a tengely legvégén a király szoborfülkéje volt bevéve a sziklafal aljába. Az udvarról 150 m hosszú lejtős akna vezetett a sírkamrához. A tömör mag felmenő építményét korábban piramisformával rekonstruálták. Újban ezt kétlik, és egy egyiptomi párkánnyal lezárt meddő tömeget rajzolni helyette, más rekonstrukció meg visszatér az ősdomb elképzeléséhez. Bármelyiket tekintjük, a piramiskoncepciót őrző (a mögötte felmagasodó hegy is piramis formájú) és számos új elemet bevezető együttesnek, sajátos összetételnek is tekinthetjük az építményt, amely egyébként ihletője lett az Újbirodalom uralkodónője, Hatsepszut halotti templomának.

A XII. dinasztia (1991–1783) uralkodói azonban visszatértek a piramisépítés szokásához. A nyolc piramis közül hat a 200 könyök alaphosszúságú típusmérettel épült, kettő befejezetlen volt. Őnek az építőanyaga napon szárított téglá, s csak a burkolat készült mészkőből. Figyelemre méltó, hogy I. Szeszósztisz (Szenuszret; 1971–1926) piramisa átlós és az oldalvonalakra merőlegesen épített bordás vázzal készült, a vázkitöltés vályogtégla volt. II. Amenemhet (1929–1892) ugyancsak vályogtéglaból épült piramisának keleti előterében, a tengelyben, a maradványokból úgy tűnik, mintha pylonkapuzatot is épített volna. III. Amenemhet (1844–1797) Sznofruhoz hasonlóan két piramist is épített. Az egyiket a Nap-út tengelyes rendszerben, a másikkal mintha Dzsószer együttesének megújított változatát kívánta volna megépíteni. Az É–D tengelyű, téglalap alaprajzú sírkörzet északi felében állt a piramis, tőle délre a halotti templomnak nem is nevezhető „kisebb palotákból álló nagy palota”, az ókorban is nevezetes, ún. Labirintus épült fel. Az együttesnek ma már nincs nyoma. Ezek kései kompozíciók, nem erőltetett véleményünk szerint, a piramis történetének összetett változatai.

Az Újbirodalom (1550–1070) valóságos piramistörpéket produkált. A Deir el-Bahri nemzeti sziklasírok kiegészítő építményeként, mint a magyar egyiptológus, Kákossy László által feltárt Dzséhutimesz sírjánál rekonstruálható. Vagy a királyok sziklasírjain dolgozó kézművesek faluja (Deir el-Medine) melletti temetőben, a sírok kápolnájaként építettek 3–4 m

¹⁰⁶ Rainer Stadelmann egyiptológus legutóbbi koncepciója szerint.

magas piramisokat. Ezeket túlélő formáknak nevezhetjük vagy memorábilis, emlékezetre méltó építményeknek (az Újbirodalomban a piramisforma hieroglif jelentett egyszerűen sírt is) a hagyománytisztelet értelmében, de ahhoz a jelenséghez is hasonlíthatjuk, ami az „uraktól levetett” forma alsóbb osztályú divatját élte. Valami ilyesmi volt az a provinciális szokás is, ami Egyiptom határain túl történt. Miközben Egyiptom királyai már rejtett szikla-sírokba temetkeztek a Királyok völgyében, és az igazi piramisok építésének szokása több száz éve leáldozott, a Kései korban (Kr. e. VI. sz.) még Núbiai uralkodók – egyik-másik megszerezte Egyiptom trónját is –, nyilván politika-ideológiai okokból, újra építeni kezdték a meredek oldalú törpepiramisokat a mai Szudán területén. Gebel Barkal, El-Kurru, Nuri és Meroé területén még 180 piramis épült, kétszer annyi, mint az egykori Egyiptomban. Az utolsó ókori piramis Rómában, a déli városfal mellett Gaius Cestius síremléke Kr. e. 12-ben épült.

A már említett francia forradalmi építészet számos piramis alakú épületet képzelt el a XVIII. században, Angliában a XIX. században ilyenek meg is épültek. A klasszicizmus stílusfolyamába jól is illeszkedtek az egyiptomi formák. A XX. század üveg- és tömörpiramisai felkapott építészeti formák lettek. Amerikában tucatnyi „piramis” épült, köztük egyik a Las Vegas-i kaszinó, amelyről viszont nem állítható az emlékezetre méltó státus.

A piramis létrejöttében is szerepet játszó obelisztk túlélői még érdekesebbek és hosszabb életűek. A római kortól értékes hadiszákmány vagy műtárgy, ekként napóra céljára Rómában, a keresztény századokban a kereszt felmagasztalására vagy a hatalom emlékműveként szolgáltak az Egyiptomból elhurcolt obelisztek. Az építészeti téralakítás eszközeivé váltak, szinte ugyanolyan szakrális jelentéssel, mint a menhírek. Majd a temetői emlékek gyakori szereplőivé lettek, többnyire a protestáns temetőkben. A legkülönösebb túlélőként a szovjet Vörös Hadsereg elesett katonáinak sírjait jelölték meg vörösre festett, deszkából összeszegezett kis obeliszkekkel, a tetején vörös csillaggal.

Egyiptom szentélyépítésze

Élet és halál kultuszainak egysége és szerepcseréje

Egyiptom kultikus építészetében határozottan különvlik a bemutatott, halotti kultusszal kapcsolatos építészet (esztakológia!), a hitélettel, az istenek tiszteletével kapcsolatos építészet. Egyszerűbben a sírépítészet a szentélyépítészettől. Sajátos még az a körülmény, hogy az Óbirodalom korától a Középbirodalom koráig előbb döntő, majd egyre csökkenő jelentőséggel a sírépítészet jelentette a legfőbb építészeti programot; majd a Középbirodalom korától az Újbirodalom korának a végéig egyre növekvő jelentőséggel a szentély- vagy templomépítészet vált Egyiptom monumentális programjává. Hogyan?

Vallástörténetesek megállapításai szerint a korai kultúrákban a kultuszok letéteményeseinek számító papság, pontosabban az egyes istenségek szolgálatára létrejövő papi rendek döntő módon meghatározták a társadalmi életet. Nemkülönben az építészetet is. Egyiptom első ötszáz évében, Kr. e. 3000-tól megfigyelhetjük a Sólóymisten és a palota kultikus szerepét felváltó Napisten, azaz a déli Nehen életében főszerepet játszó Hórusz és vele szemben a piramis koncepcióban majdnem kizárólagosságra jutó heliopoliszi Ré tündöklését. A papság intézménye ebben a korai időben éppen csak kibontakozóban volt; az Óbirodalom idején a papi funkciók alkalmiak voltak és főként a halotti kultuszra szo-

ritkoztak.¹⁰⁷ A régi istenek papi rendjei azonban fokozatosan erőre kaptak, főként egyes körzetek, illetve települések főisteneinek szolgálatában. Elképzelhető, hogy ezek a rendek, illetve vallási koncepciók egymással rivalizáltak az udvari vagy államvallási elsőbbség megszerzéséért. A vallási elképzelések is bizonyosan változtak, fejlődtek, a szertartások tartalma, formája egyre gazdagabbá vált. A ránk maradt építészeti emlékek alapján sejtethető, hogy a Középbirodalom idején egyre gazdagodó szertartásrend jött létre, a papság határozott lépéseket tett a templomépítészet kibontakoztatása érdekében. Az alaprajzok ugyanis a kultikus funkciók fokozatos növekedéséről árulkodnak. Mindez látszólag ellentmondásban van azzal, hogy az Óbirodalom piramisépítésze már számos építészeti eredményt honosított meg a völgy- és halotti templomok építésének kiérlelése során. Ilyen a pilléres vagy oszlopos udvar, széles oszlopcsarnok (Nut-portál), a T alaprajzi térkapcsolat, az egy- vagy kétmenetes terem, tornácok,¹⁰⁸ sőt a bazilikális csarnok lehetőségét is sejtették. Mégis úgy tűnik, hogy a Középbirodalom bontakozó ünnepi, kultikus templomépítésze alig hasznosított mindebből valamit, mintha a halottkultuszban kiérlelt építészeti megoldások tabuk lettek volna, a másfajta építészet pedig arra lett volna ítélve, hogy más úton haladva érlelje ki saját formakészletét.

A szentélyépítészet kezdeteit ma már a nyugati sivatag egykori pásztornépeinek hagyatékában keressük. Valamilyen kozmikus megfigyelésekkel kapcsolatos emlék jelei, körkörös, állókövek csoportjai már látókörbe kerültek (Nabta Playa), de a sivatag homokja a hat-nyolc ezer évvel ezelőtti események emlékeit nehezen adja ki. Az „űszók barlangjáról” már szólunk.

Az ős város, Nehen szentélydombjának tetejére favázás, gyékényfonatos szentélyeket képzelnek el, nem is egyfélé. Az archaikus korból és még régebből származó tárgyakon, csontlemezek karcolatain, kő pengéjű szertartási kések (pattintott kőszeközök – túlélők!) csontnyelére faragott ábráin több szentély-formát örökítettek meg. Ezek között van négy póznára szerkesztett, de kör alaprajzú, ugyancsak négy homlokzati póznával valamilyen állatot formázó építmény.¹⁰⁹ És van egy négyzetes alaprajzú, nádkorcok sarok- és élmerevitésével készült, felül rojtszerű lezárással befejezett könnyűszerkezetes szentély ábrázolása is, amit leginkább a szentély- és kultuszépítészet későbbi kőépítményeinek formalezárásaiból vagy alaktanából tudunk visszakövetkeztetni. Ezenkívül feltételezik egy T alaprajzú, növényi anyagokból készült „megtisztulási kunyhó” létezését is.

A legrégebbi régészeti kutatásból előkerült emlékek a következők: Az archaikus korból ismert egy téglakultusztemplom, Osiris-Khentiamenti temploma. A három szoborfülke közös előterét két további előtér tört tengelyén keresztül lehetett elérni. A belső szentély nagyon vastagabb fala felűnő.¹¹⁰ Ehhez hasonló jelenséget láttunk Mezopotámiában is, itt vélhetően pülon kapuzatra gyanakodhatunk. A Théba nyugati parti sivatagos hegytetőjén, a Thot-hegyen magyar kutatók tárták fel azt az archaikus templomot, amely két egymásba helyezett egységnek tűnik és kőből épült. A belső, négyzetes alaprajzú tömbön belül egy középső szoborfülke körül több kisebb helyiség lehetett, aminek homlokfala vastagabb a többi falszakaszénál. Ezt az egységet körítőfal övezte, ugyancsak vastagabb homlokfallal, ami már szinte bizonyosan pülon kapuzat volt.¹¹¹ Az Óbirodalom korából ismert a

¹⁰⁷ Kákósy László 1979, 66.

¹⁰⁸ Kákósy László 1979, 339.

¹⁰⁹ Badawy, A. 1954, 81.

¹¹⁰ Emery, W. B. 1961, 180.; Ricke 1950, 229.

¹¹¹ Vörös Győző 1998.

Kaszr el-Szaga helynévvel jelölt templom. Hét szoborfülke helyezkedett el egy sorban közös előtérrel, és két kiegészítő helyiségen kívül mást nem tartalmazott. A kőtemplom eredeti méretét nagyobbak gondolták, mert ekkor már a piramistemplomok terjedelmes példái is megépültek, de az újabb kutatások sem találtak további épületrészeket. Egészen különleges és alig nevezhető egyiptominak az Óbirodalom korából származó medamudi együttes. Kisebbségi magaslatot szabálytalan vonalvezetésű fal vet körül, amelyen belül két mesterséges domb alatt rejtőzött két cella. Mindkettő hullámvonalú folyosóval csatlakozott egy közös előtérhez. A két előudvarra vezető kapu ugyancsak vastag pylonkapuzat volt. Az óbirodalmi Ozireionnak tartott együttes még a próbálkozási szakaszhoz számítható.¹¹² A napkultuszot szolgáló két ismert napszentély az Óbirodalom korából Uszarkáf (2465–2458) és Neuszerré (2416–2388) naptemplomai, mivel valódi piramiskompozícióval, völgytemplommal, felvezető úttal és a szentélyben a piramis testvérfarmájával, zömök obeliszkkal épültek, a piramis építészeti szokásainak teljes alávetettségét jelentik. Ezért szinte nem is számíthatjuk őket a szentélyépítés körébe.

A Középbiródalom elején, a talányos Mentuhotepek közül a második uralkodó, Mentuhotep Szankharé (2010–1998) az említett Thot-hegy tetején épített archaikus templomot téglafalazattal megújította, azzal az alaprajzi változtatással, hogy a belső tömbbe csak három szoborfülke került.¹¹³ Ez az alaprajzi forma figyelmeztet arra, hogy a három évezred hosszú egyiptomi kultúra gyakran ellenáll a fejlődéselméleteknek. Ezért szokás hangsúlyozni a kulturális stabilitást vagy konzervativizmust. Ezzel együtt természetesen fejlődési folyamatok itt is voltak. Számos jelenség, mint például a hieroglif írás, ennyi idő alatt szinte semmit sem változott. Esetünkben a szentélytömb a pylonkapuzatos körítőfal belsejében olyan forma, amit évszázadokkal később is újra meg újra megépítettek.

A következő, XII. dinasztia (1991–1783) fáraói alatt (az ismert emlékek szerint) jelentős változások történhettek a kultuszéletben. I. Amenemhat (1991–1962), a dinasztia alapítója három szoborfülkés szentélyt épített, előtte pilléres teremmel, talán az áldozatbemutatás céljára (Ezbet Rushdi).¹¹⁴ Utóbbi bejárata vastag falakkal készült, ahogy az a szentélybe lépéskor illik, illetve közelebb lehetett. Ez elé még előudvar is került. Kőből csak a pillérek és az ajtóbellek készültek, a templom többi része vályogtégla falazatú. III. Szeszósztisz (Szenuszert, 1878–1841?) ezt a kis szentélyt körbeépítette vastag vályogtégla falakkal, az első udvar elé még nagyobb falvastagsággal, vélhetően pylonnal.

I. Szeszósztisz (Szenuszert, 1971–1926) alatt az áldozat bemutatása mellett jelentőséget kapott a processzió, a körmenet.¹¹⁵ A szentély legmélyén szobor formájában jelen lévő istenségek ilyen alkalmakkor hordozható kis szentélyükbe zárva, és mint valami gyaloghintón, a papok vállára vett bárka formájú eszközön látogatást tettek egy másik istenségnél vagy uralkodói palota, esetleg halotti templom szentélyeiben. A thébai körmenetek, például az Opet-fesztivál¹¹⁶ alkalmával a Níluson is utaztak. Ennek építészeti következménye volt a stációkapolna és a bárka pihenőterme. Előbbire az egyik legszebb építészeti alkotás a bizonyíték Karnakban, a IX. pylonba egykor beépített, majd onnan kibontott és helyreállított stációkapolna. Az épület pódiumon állt, fel- és lejárata egy-egy rámpa volt kétoldalt. Közepén asztalszerű emelvényre helyezték a bárka-hordszékét, s valamilyen szertartás után haladtak

vele tovább. Az épület tizenhat pillérén a legszebb egyiptomi domborművek és hieroglif szövegek láthatók. Könyved, levegős megjelenése szinte a görög templomokat idézi. Hasonló stációkapolna ismeretes III. Thotmesztől (Thutmószisz, 1479–1425) a Medinet Habu együttesben, de meg sem közelíti az előbbi szépségét. Ugyancsak I. Szeszósztisz korában épült egy todi szentély. A három szoborfülke előtt ismereteink szerint itt tűnik fel először a bárka pihenőterme, jellegzetes átjárható alaprajzával, különálló szentély alapformájával; a mennyezet alatt hajlatpárkány-lezárás, a falsarkok pálcátag keretezésűek. A szentély bejáratul haránt irányú pilléres terem szolgált. III. Amenemhat (1844–1797) korából érdemes még említeni egy Ma'adi helyről ismert templomocskát. Három szoborfülkés szentélye (Szobek, Hórusz, Renenutet szentélyei) előtt csupán egy kétoszlopos tornác épült antefalakkal. Ha a korai dinasztikák növényi anyagból épült szentélyformáit próbálkozások eseteinek tekintjük, amelyeket egyébként a kőépítészetben formáik szerint mindvégig utánoztak, akkor a középbiródalmi szentélyformát mint *általános jellegű (univerzális) vagy alaptípust (standard formát)* kell meghatározunk. Ha eltekintünk a bárkatermektől, amelyek már a kibontakozó ünnepi templom típusának elemei és előhírnökei, akkor ez az egyszerű szentélyekre érvényes alapforma: szoborfülkés, áldozótérrel, esetleg önálló teremmel egybefogott egység, amit körítőfalba foglalnak előudvarral, s a homlokfal már vastag pylonkapuzat, ezt tekinthetjük az egyiptomi templom első alaptípusának (*standardjának*).

Az egyiptomi templomépítészet kibontakozásának kora az Újbirodalom, ezen belül is az I. Thotmesz és III. Ramszesz uralkodása közötti háromszáz esztendő, amikor épült majdnem minden jelentős egyiptomi templom és máig fennmaradt műemlék. Ez ismét olyan rövid történelmi időszak, amikor rendkívüli gyorsasággal haladnak a kulturális események, európai összehasonlításban például hasonlóképpen hosszú a barokk stíluskorok kibontakozástól a leáldozásig, és ebben az időszakban az építészetnek nem csupán az újító, hanem a konzervatív törekvései is fejlődést eredményeznek. Egyiptom e korszakában egymást váltották a stílusok, ennek során lényegében megszűnt a halotti és ünnepi templomok, illetve építészetük különállása, végül a monumentalitásra törekvő építészet három módszert is kipróbált. A korábbi eszköztár 3–4 elemét (alaptípusú szentély) 8–10 elemre bővítette. Az építészeti eszköztár bővült az oszlopos udvarral, a homlokzati oszlopcsarnokkal, a teraszos lépcsőzéssel és a bazilikális oszlopcsarnokkal.¹¹⁷ Ezek mindegyikének voltak ugyan ó- és középbiródalmi előzményei, főként a sírépítészetben, kibontakozásukat és végleges formájuk megjelenését azonban erre az időszakra kell tenni. Megjegyzendő, hogy az események zöme Tébbában és környékén zajlott le. I. Tutmószisz a középbiródalmi Ámon-szentélyt, mint a közelmúltban kiderült, vályogtégla falakkal, oszlopos udvarral foglalta keretbe. Utóda, II. Tutmószisz medinet-habui halotti templomát ugyancsak a keretbe foglalás módszerével növelte, a korábbi főtengelyt két, párhuzamos építészeti tengellyel, illetve építészeti funkcióval látta el. Hatsepszut (1473–1458) fáraónak a keretezés lehetőségén túl az Ámon-szentély építészeti tengelyét és annak más templomokkal való tengelykapcsolatát pylonnal, obeliszkekkel és szfinxek sorával hangsúlyozta, halotti templomát is a városi főszentélyének

¹¹² Badawy, A. 1954, 115.

¹¹³ Vörös Gy. 1998

¹¹⁴ Wilkinson, R. H. 2000, 109.

¹¹⁵ Wilkinson, R. H. 2000, 23.

¹¹⁶ Wilkinson, R. H. 2000, 79., 171.

¹¹⁷ A szakirodalomban gyakran nem különböztetik meg az egyszerű oszlopcsarnokot a középen kiemelt, bazilikális oszlopcsarnoktól, mindkettőre a „hypostyl hall” kifejezést használják. Építészeti szempontból a megkülönböztetés lényeges, mert a bazilikális szerkezeti rendszer az építészeti fejlődés egyik kiemelkedő teljesítménye, az európai stíluskorokban is. A bazilika szónak egyébként három eltérő jelentése van: 1. terjedős tér, amelynek középrészét valamilyen módon kiemelik. A két különböző magasságban lévő födém között így bevilágító nyílásokat lehet kiképezni. Van oszlopos (egyiptomi, görög, római) és boltos (római, román, gótikus stb. korokból való) bazilikális szerkezet; 2. római középpülettípus (törvényház, kereskedelmi ügyletek helye); 3. katolikus egyházi építészetben főtemplom.

tengelyében tűzte ki. Híres (Deir el Bahri) halotti temploma többlépcsős teraszrendszerével példát mutatott a következő épületekhez. S noha az előkép Mentuhotep Nebhepetré halotti templománál már adott volt, építésének, Szenenmutnak hatását tekintve sikerült a módszert az együttes fölél magasodó függőleges sziklafalnak köszönhetően, szinte kozmikus jelentőségűvé emelnie. III. Thotmesz jubileumi (Szed) csarnoka az első valódi bazilikális szerkezet, oszlopformája felvetett egy új, feltehetőleg soha nem követett lehetőséget. Medinet-habui stációkápolnája egyesítette a bárkaszentély és a Szeszósztrisz-pavilon építészeti megoldását, s így módosított típust hozott létre. A közelmúltban tárták fel a fáraó egyik abüdoszi templomát, amely az általunk standard típusnak nevezett alaprajzi forma alig fejlesztett változata: pülonos befoglaló fal által határolt udvar közepén különös szoborfülkés és oszlopos előtérből álló szentély áll.¹¹⁸ II. Amenhotep (Amenofisz, 1427–1401) jubileumi csarnokában már hasznosították a Hatsepszut-féle teraszos megoldás lehetőségét. Ezt követték Montu első templomának építésénél is. A fáraó építői emellett egész sor újszerű megoldást alkalmaztak. Az Ámon-templom együttesét hatalmas pülonnal toldották meg, a világvárossá növekedett főváros, Théba északi negyedében lévő Ámon-templom párjával pedig felépítették az istenségnek a város déli negyedében álló templomát, a luxori templomot. Ez tekinthető az első monumentális ünnepi templomnak, s tervezésénél teológiai megfontolások és monumentalitásra törekvő építészeti újítások egyaránt szerepeltek. A „templom = isten háza” ősi elvet ismét szó szerint értve, a legbelső szentély lakosztály formáját öltötte. Ez ugyanis a nappali és a fogadó előtér lakóházaknál jellegzetes, T alaprajzi kapcsolatot szerinte épült meg. A hossz-tengelyes fejlesztésnek megfelelően ezelőtt volt a bárkaterem, majd a T kapcsolatú kettős csarnok megismétlése. Egészen új megoldásnak számított a haránt irányban négymentes homlokzati csarnok, valamint az U alakban ráforduló kétmentes, udvart keretező oszlopfolyosó. A körmenetek alkalmával nemcsak Ámon, hanem Mut és Khonszu istenek is „meglátogatták” a déli templomot. A főtengey Ámon körmeneti útvonala volt, a két kisebb istenség bárkája az udvaron tért ki jobbra és balra a homlokzati oszlopcarnok két szélső oszlopsora mélyén elhelyezkedő pihenő szentélyek felé.¹¹⁹ Feltűnő, hogy hiányzik a pülon. Az egész templom összetettsége ellenére harmonikus egységet képez, amelyben a legmélyebb benyomást a karcsú, bordás törzsű, csukott bimbófejezetű lótusz oszlopok teremtették meg.

III. Amenhotep (1391–1353) terjengős halotti templomáról keveset tudunk, annyira elpusztult. A megmaradt Memnon-szobrok monumentalitásukkal igen, egyébként azonban már nem számítottak újításnak, a trónoló fáraósobrok méreteinek növelésére már Hatsepszut idején is volt elképzelés. E fáraónak ismert hasonnevű építész is, aki annyira megbecsült személyiség lehetett, hogy saját, némely fáraóénál nagyobb méretű halotti templomot építhetett magának. Hapu fia, Amenhotep a sok újítást bevezető építész saját magának kevés elemmel bír, vagyis *alaptípusú* (standard) templomot épített, egyéni, máshol alig alkalmazott megoldásokkal. A három szoborfülkés, négyzetes épülettömböt körbefogó egység cellákat is magában foglalt, a belső udvart kétoldalt oszlopsor kertezte. Ez előtt pülon, és a hozzá kapcsolódó tornácok helyettesítették az uralkodói zászlókat, obeliszket, fáraósobrokat. A lényegében három elemből építkező elrendezés, vagyis alapforma elé került még egy udvar, fákkal keretezett tóval a közepén, majd egy bejárati pülonnal. Ez a templom a természetutánzás megejtő szépségű példája lehetett, magában foglalt valamit a közemberekhez köthető lakóház- vagy akár a sírépítészet uralkodói merevséget mellőző, bájos közvetlenségéből.

¹¹⁸ Wilkinson, R. H. 2000, 144.

¹¹⁹ Séc, G. 1973, 120.

A reformer fáraó, Ehnaton (IV. Amenhotep, 1353–1335) idejében inkább a reprezentatív palotaépítészet fejlődhetett, a templomépítészetben szinte semmi újat nem alkottak. Pontosabban a szabadtéri, fedetlen napoltárok nem is igényeltek különös építészeti keretet, így az Aton-templom nem is állt egyébből, mint egymás után felállított pülonok sorozatából. Közöttük a vélhetően hivatali hierarchiának megfelelően, egyre csökkenő számú napoltárok katonás rendjével. A reformokat visszarendező restauráció elején még nem voltak fontos események. Valószínűleg Tutankhamon (Tutenkhamon, 1333–1323) idején a luxori templom elé a nyitott kelyhű papiruszoszlopokkal felépítették a „kő-allét”, Horemheb (1319–1307) pedig további pülonokat épített, ügyesen eltüntetve ezzel az eretnység thébai hajlékát, az Aton-szentélyt.

A XIX. dinasztia kezdete az egyiptomi építészetet tárgyaló irodalomban korszakhatár, amely után az építészet hanyatló restaurációs szakaszára, vagy amely előtt az építészet kibontakozásának lezárulására szokás hivatkozni.¹²⁰ Az építészet kibontakozása azonban egyrészt ebben a korban még korántsem fejeződött be, másrészt a későbbi „visszatekintés” sem volt formális és minden alkotó gondolat nélkül való. Ellenkezőleg, a megelőző korok eredményei csak ezután olvadtak össze harmonikus szintézissé az ünnepi templom változataiban.

I. Széthi (1306–1290) abüdoszi templomában a párhuzamos tengelyek, a négy, teraszos szint egymásutánja, a pülonok, a homlokzati pilléres tornác és az oszlopcarnok két sávja, valamint a szentélyek második belső sorozata, mint korábban már önállóan vagy kevés elem társaságában felmerülő építészeti gondolatok ötvöződtek egybe. A thébai halotti temploma hasonló: három párhuzamos tengely, külső és belső teraszszintek, bordás tagolású bimbófejezetes oszlopok, de már rendkívül zömök kivitelben a homlokzati tornác; az épület három fő, és három azonos alárendelt építészeti elem dominó rendszeréből van összeállítva. A legfontosabb újítás azonban az, hogy első ízben követi egymást építészeti elemek, terek sorozata a főtengeyben úgy, ahogyan ez az ünnepi templom későbbi típusánál általánossá válik. Már csupán a pülonot követő oszlopos udvar, s a homlokzati tornác helyett a homlokzati, valamint az igazi bazilikális oszlopcarnokra kell várni.

II. Ramszesz (1290–1224) korában a végleges szintézis bekövetkezett. A bazilikális egyiptomi szerkezet a karnaki Nagy Hüposztul csarnokban nyerte el klasszikus formáját. A Rameszeumban ennek megfelelően épült helyére, s a templom – akár ünnepi, akár halotti – egy meghatározott alaprajzi rendszert kezdett követni: pülon, oszlopos vagy Osiris-pilléres udvar, homlokzati csarnok, bazilikális oszlopcarnok, bárkaterem, áldozóterem és szentély. Ezt nevezhetjük az egyiptomi templom *második típusának* vagy *kanonikus* ünnepi templomnak. Ennek a rendszernek redukált, néha csak jelzésre szorítókozó, sziklafalba faragott mása volt az abu-szimbeli templom. A *kanonikus egyiptomi templom* III. Ramszesz (1194–1163) idején már kifejlett típusnak számított. Ekként épült északra tájolt, később a nagy Ámon-templom első udvarába foglalt temploma. A Rameszidák dinasztiájának uralkodási idejét, mintegy száz esztendőöt ölelt fel a Khonszu-templom építése¹²¹, miközben egyszer sem gondoltak arra, hogy a pülonról a szentélyig tartó szabályos sorozatot megváltoztassák.

Ez a tengelyre szervezett, florális szimbolikájú, dinamizmusával éppen ellentétjét, a társadalmi hierarchia stabilitását, s magát a bosszú országot tükröző épülettípus tebát elérte végleges formáját, amelyben korábban kidolgozott építészeti elemek a fokozatos egyesítésel harmonikus szintézisbe kerültek.

¹²⁰ Giedion, S. 1964.

¹²¹ Kákósy László, 1979, 167.

Egyiptom történelme a következő hétszáz év alatt – későkor (1070–332) – alig kínált alkalmat az építészeti továbbfejlesztésére. Közele törzsek és távolabbi hatalmak befolyásolták Egyiptom történelmét (széteső, teokratikus államformák, libiaiak, etiopok, szudániak, asz-szirok, perzsák). Az ún. etióp uralom alatti időből ismerünk még egy jellemző kis épületet. Sabaka fáraó (712–698) nővérének, Amenirdisz thébai papnőnek a halotti temploma Medinet Habuban parányi templom, de megfelel az első alaptípusnak. Ez az archaikus kor óta újra és újra megjelenő templomforma elárulja „a templom” minimálprogramját kis méretekben, de mint látuk, Hapu fia Amenhotep templomában a monumentális és ünnepi igényeket is tökéletesen kielégítette. A szóba hozott kis templomba csenevész pylonon keresztül lépünk be, udvara néhány lépés mélységű, és két-két protodór oszlop keretezi. Ezután a külső határfalak foglalatában elhelyezkedő, párkánnyal lezárt boltozott cella, szentély következik. Az épület megalkotásában nyilvánvaló a helyi és ősi hagyományokhoz való ragaszkodás, ez esetben az Újbirodalom elejére történő visszatekintés.

A hellenizmus, pontosabban a Ptolemaiosz kor (Kr. e. 304–30) majd a Pax Romana (római kor, Kr. e. 30–Kr. u. 395) hozott az építészetben is megnyilvánuló fellendülést. De azért Egyiptom Egyiptom maradt, és a templomépítészetben az általunk vázolt fejlődési logikának megfelelően tette fel e műfaj koronáját. Létrejöttek az összetett egyiptomi templomok, de nem úgy, ahogy azt Mezopotámia esetében látuk. Ízig-veéig egyiptomi volt az a mód, ahogyan az ünnepi templom típusán módosítottak. Megmaradt a markáns hossz tengely, de már nem folytatódott több kilométer hosszú, szfinxekkel szegélyezett felvonulási útban, hanem a pylonoktól nem messze megtorpant egy keresztbe állított mammizi-épületnél, díszudvarnál vagy kikötőnél. A tengely belterjessé vált, nem vetült ki többé térképrendű távolságokba. Megmaradt a hagyományos helyiségsorozat is, de ennek minden eleme, amelyek korábban a bemutatott szintézissel egységgé álltak össze, ezúttal újra önálló sodott formát nyertek, és mint építőelemek, önálló tömegekként helyezkedtek el a tengely mentén, illetve mint skatulyák egymásba foglaldtak. Példaként említhetjük az edfui Hórusz-templomot, amit Kr. e. 221-ben kezdtek építeni. „Legbelül” a díszes, bútorszerű építményben trónolt az istenség szobra, amit magában foglalt az egyetlen gránit monolitból faragott ősi szentélyforma. Ez a korábbi bárkaszentélyekhez hasonló épületformában állt, amely egy további, a melléktereket és az oszlopcsarnokot magában foglaló épülettömbben helyezkedett el. A Kr. e. első században épült ehhez az udvarra tekintő oszlopcsarnok szekrényfalas homlokzatával, mintegy az előző tömegré rácsúztatva. Az udvar két oldalán az oszlopfolyosók két, egymáshoz és más elemhez nem kapcsolódó L alakú formája jól példázza az elemekből való építkezés elvét. A mindezt befoglaló körítőfal párkánya a pylon előtt megszakad, hogy formai (de nem szerkezeti) önállósága nyilvánvaló legyen. Így a pylon ismét önálló tömegformaként jelenik meg. Még következetesebb a befoglalás elve a Kom Ombo-i Haroerisz- és Szobek-templomnál. A két szentély párhuzamosan, elkülönítve áll egymás mellett, befoglalva a mellék- és előtereket, meg a kisebbik oszlopcsarnokot tartalmazó egységet, amely szintúgy be volt foglalva egy következő, az udvarra tekintő csarnokot és a melléktereket tartalmazó egységbe. Ezután még egy, az udvart is körülvevő falgyűrű következett stb.

Az egymásba helyezéssel vagy réteges szerkezet természetesen nem a Ptolemaiosz-kor találmánya, hanem ősidők óta jellegzetesen egyiptomi, láttuk már a masztabák és lépcsős, réteges piramisoknál. A sírt jelölő áljátók egy enfilád (tengely mentén egymást követő ajtók) ajtóinak egymásba helyezést, illetve egymás mögött elhelyezkedő illúzionisztikus képét mutatták. A befoglalás a halotti kultusznak is sajátja volt, például Tutanhamon sírjában a tetemet a múmiapólyán és az aranymaszkon kívül kilenc „foglatat” határolta a külvilágtól: három egymásba illeszkedő múmia alakú koporsó volt a kőszarkofágban, amit

négy egymásba helyezett szentély (pavilon) foglalt még magában, a kilencedik foglatnak tekinthető a sírkamra, amely mindezt magába rejtette. Ezt az ősi elvet a templomtervezésben talán a görögös logika eszközeivel formálta módszerre az egyiptomi építészet utolsó korszaka.

Az építészet fejlődési tendenciáinak vázolt sajátosságai tehát a templomépítészetben is felismerhetők: a próbálkozásokat a növényi anyagból készült kultuszépítmények jelentetik. Az univerzalitás esetét az alaptípus (standard), minimál-követelményeknek megfelelő elrendezésben lebetjük meg, ami az egyiptomi történelemben mindvégig előfordult, mondatni „alaktartó” volt. A speciális szakaszba helyeztük a több, korábban kibontakozó építészeti elemek szintézisével létrehozott kanonikus ünnepi templomot. Az összetett változatokat a térbeli sorolás különleges esetével azonosíthatjuk.

Egy ismerős szereplő: a téglá

A téglát az első földművesek találmányának tartják, ami kézenfekvő is, hiszen az ember ekkor és így került kapcsolatba a talajjal mint megművelhető, megmunkálható anyaggal. Bár a késő jégkor vadászai is ismerték az agyag felhasználásának lehetőségeit – szobrokat készítettek belőle termékenység kultuszaik számára, sőt olykor ki is égették. De a földből készült építőanyag ötlete csak akkor vetődött fel igazán, amikor a föld művelése már rendszeresebb lett. A kerámiák előtti Jerikóból megismertük a téglá ősfarmját, előbb a cipő formájú sárdarabot, majd a vekni alakú, keresztmetszetében ovális formát. Hasonlóan ismerjük a dzsejtuni téglát kétezer évvel későbbi időből. Çatal Höyük ismertett házaiban a napon szárított téglák már valamilyen formázóeszköz segítségével készültek, de méret- és alaktartásuk még nem volt, és annak ellenére, hogy több száz éves gyakorlatról volt szó, a 92×16×10 és például a 32×16×8 cm-es méretek között a téglák sokfélesége uralkodott.¹²² A folyamköz térségében, úgy tűnik, újra fel kellett találni a téglát. Az észak-iraki Tepe Gaura XIII. rétegében (Kr. e. IV. évezred eleje) a templomnegyed épületeinél 38×15×8 cm-es téglákat, s ennek hossz- és keresztirányú tört méretének megfelelően felezett, negyedelt, nyolcadolt elemeket használtak a falsávok kiképzésénél. A felhasználás során tehát a faltagolás modulusa a téglá lett.¹²³ Ha a falazat készítésének módját vizsgáljuk, kitűnik, hogy az egész méretű téglából először egy futósort fektettek le, majd ennek két oldalán egész, majd rész méretű téglákkal képezték ki a falsávot. A téglaméretek törtrészei közötti összefüggéseket felismerték ugyan, de azt, hogy a téglát az egész falazat geometriájába be lehetne illeszteni, még nem. A téglá formai és technológiai kialakulásának másik állomása az Uruk-korban megjelenő szíjtégla 20×9×9 cm mérettel. Ugyanez a Dzsemdet-Naszir korban 20×8,5×8 és 23×9×6,5 cm, valamint Tell Brakból az ún. mikrotégla 13,5×4,5×4,5 cm mérettel. A téglá alakulásának következő időszaka a Meszolim-kor volt. A téglát úgy készítették, mint valami tézfaféleséget. Egy laposra gyúrt agyaglepényt összegöngyölítve formába helyeztek, körben lenyomkodták, így a téglá négy oldalán és alján sík, a tetején domború lett. Ezt a téglaféleséget lapjával fektetve és félig döntött sorokban halszállka módra falazták. A legnagyobb minőségi változás akkor következett be, amikor – az égetett cserépedény mintájára – a göngyöleg- (pláno-konvex) téglát kemencében kiégették (El Obeid, 2700 körül).

¹²² Naumann, R. 1971, 48.

¹²³ Tobler, A. J. 1950.

Néhány évszázaddal később az égetett agyagtégla 35×35×10 cm méretű lett, és így maradt fenn évezredekken keresztül a folyamvölgy térségében. Ettől kezdve már a falazatok szabályos kötésben készültek. Úgy tűnik, Egyiptomban már az emlegetett ezredfordulótól a 23×12×7 és a 26×13×9 cm-es téglaméretet alkalmazták.¹²⁴ Egyiptomban a tégláépítéssel, mégpedig a napon szárított téglából, a háromezer éves történeten végig jellemző és meghatározó volt, csupán szokás az „örök kőhöz” való bensőséges viszonyukat emlegetni. Eddig is láttuk, hogy a kőépítészet mellett – amely csak a kiemelkedő királyi építkezéseknek járt – gyakori volt a téglala alkalmazása, és hogy mennyire meghatározóan *egyiptomi* volt, s a kőhöz hasonlóan volt valami „lelki” kapcsolódásuk is hozzá, azt a Biblia ószövetségi fejezetei is bizonyítják. A speciális téglákat a Kr. e. I. évezredtől megtaláljuk Keleten a mázas domborművű téglák és a burkoló idomtégla formájában. A rómaiak közismerten a láb méret (29,6 cm) alapján egységesített téglaméreteket alkalmaztak, s egy sor idomtéglat (boltozatkönyítő, oszlopidom, tetőfedő, falszellőző tubus stb.), speciális terméket is használtak. A téglát összetett szerkezet részeként, ugyancsak a rómaiak használták először. Különösen az öntött (emleketon) kupolák építése során alkalmazták az üreges boltozatkönyítő téglákat, de összetett szerkezetben való felhasználására a legjobb példákat napjaink kerámiabetétes vasbetonszerkezeteiben ismerhetjük fel.

A téglala majdnem teljes fejlődéstörténete így közel tízezer esztendő. Ebből az első 2–3 ezer év keleten a felismerés kora, körülbelül ugyanennyi a kísérletezéseké. A fennmaradó 4–5 ezer évben a téglala alak- és mérettartó típusainak és a kapcsolódó technológiáknak a klasszikus kora. A kiégetést követő újabb fejlemény a mészhabarc bevezetése volt. És a négyezer éves téglala változatlanul tömegigényeket elégít ki.

Összefoglalás

Az ember legrégebbi eszközeinek, a pattintott kőeszközöknek az előállítási folyamatait, fejlődési vonulatát, mondhatni „ipartörténetét” hat szakaszra osztva értelmezhetjük: felismerési – próbálkozási – univerzális – speciális – összetett – túlélő szakaszokkal. Ezt neveztük általánosodásnak, a szerszámkészítő munka fejlődéssorának, de a technikai fejlődés eredeti trendjeként is meghatározhatnánk. Arra tettünk kísérletet, hogy a fejlődésívnek vagy hatfokozatúságnak jelentőséget tulajdonítva, a korai őskori és ókori keleti építészet egy-egy elhatárolható műfaját beazonosítsuk ebbe a sémába. A profán és szakrális műfajok természetesen nem engedelmességek tökéletesen e a kísérletnek, a beilleszkedő esetek viszont jóval meghaladták az előbbieket. Az ősi kőipar és a korai építészet műfaji különbségei, valamint a jelentős időbeli különbözőség sem ártott az összehasonlításnak, tükröztetésnek.

Természetesen a hat fokozat vagy lépcső nem válik el egymástól élesen, egyik a másikba csak fokozatosan vált át. Így például az univerzális szakaszban még vannak próbálkozási momentumok, de valami tartós befejezettség is jellemzi. Ezért az építészeti analógiákra használtuk a standardjelzőt és az egyneműséget. Ide kerültek a korai lokális típusok, például a házépítés közel-keleti vonalában. Illik a fokozatra az *alaptípus* kifejezés is. Hasonlóképpen a speciális szakaszban már vannak összetett vonások, például az egyiptomi templom történetében, ahol több elem szintéziséről volt szó, a kanonikus jelzőt is használhattuk. Más esetekben is szóba került a regionális típus minősítése mint *második típus*. Az összetett változatok minden esetben össze- és magában foglaló jellegűek, igen karakteresek, úgyszólván modernnek, ez a *harmadik típus*.

¹²⁴ Emery, W. B. 1961, 177.

Az univerzális és a speciális tartomány között láttunk egy zsákutca-helyzetet – az őskori falu túlnépesedésének zűrzavarát a városná válás pillanatában (Tepe Gaura) –, amelynek kényszerítő eredménye lett a középudvaros városi ház, az a speciális forma, amely máig is élő városi típus a keleti világban.

A hatfokozatú folyamatok elején még erőteljes a természet, a természeti környezet, a természetes anyagok jelenléte, a végén viszont a korábbi változatokhoz való anyagi, technikai, formai ragaszkodás. A hat fokozattal jellemzett történet eleje az univerzálisig zömmel az elemi építészeti szinteken zajlik, a technika tekintetében a kézműves világ jellemzi. A történet végén, a speciális és összetett szakaszban, az építészeti minőségeket tekintve a rangos vagy monumentális építészettel találkozunk, a technikai színvonal pedig – mai szóval – tömegtermelési. A túlélő szakaszban a kézművesség világába való technikai visszaesés jellemző.

Az építészet kezdete sajátosságainak elemzése csak arra vezethető, hogy az ember tudatának változásai adhatnak magyarázatot a megértésre vagy az építészet és az emberi elme lehet egymásnak tükörképe a történelmi folyamatban. Az ötlet eredeti volt, de akkoriban a pszichológia „éppen csak” hivatkozásokat kínált, amint idéztük is őket. Elménk, gondolkodásunk, pszichikumunk fejlődésével kapcsolatos újabb és meggyőző kutatások csak az utóbbi évtizedben kerültek gondolataink közelébe, amelyek talán hihetőbbé teszik az elmondottakat. A már idézett Merlin Donald kognitív evolúció elképzelései a legjobban visszhangozzák mondanivalónkat.¹²⁵ Három ágból, az agy fejlődéstörténetéből, az idegtudományi kutatásokból és az újabb tudományok számító, kommunikációkutatásokból következnek megállapításai. Az emlékezés, a gondolat és a közlés egybefoglalt viszonyából, illetve történelmi folyamatából a következő fejlődési lépcsőket vezeti le: a főemlősök emlékeztípusa epizódokra korlátozódik, amelynek átadására még nincs eszköz vagy készség. Kultúrájuk *epizodikus*. A homo erectus utánozni tud, és lejátszani képes eseményeket, megteremtve ezzel a gondolatközlés elemi szintjét. A gesztus, a testtel való reprezentálás, a közösségi mozgások a jellemzői ennek a *mimetikus kultúrának*. A gyakorlati tevékenységek nyelv nélkül is működnek, aminek lényegét a régészek, mondjuk a „fosszilis koncepcióval” értelmezni tudták. E kultúra emberei már ismerték a tüzet, eljutottak több kontinensre, valamilyen primitív rituálék is lehettek. És közben eltelt 1–1,5 millió év. A következő lépést úgy ábrázolják a kutatások, hogy előbb visszalépés történt, majd újra előre. Történeti átfedésről van szó, körülbelül a 350 000 és a 35 000 évvel ezelőtti időszak között. Ebben az időtartományban két emberi fajról tudunk. A neandervölgyi fizikai–szellemi képességeiről nagyon különböző adatokat közölnek az ősrégészek. (Robusztus csontváz és izomerő, a mai emberénél nagyobb agytérfogat; a korszak végén a nyelvi érintkezés képessége; tökéletes szolidaritáson alapuló családszervezet; temetkezés, túlvilághit, totemizmus; adaptációra való képtelenség; túlélt több jégkorszakot. Vele szemben a homo sapiens új fajként írják le, és a beszédképességével magyarázzák jobb életképességét. A nyelv nem csupán az együttműködés kiváló eszköze, de a szavakká váló gondolat önmaga tovaterjedését, fejlődését is hozza magával, s „legfőbb terméke a mítosz”. Ezzel a lehetőséggel már világmagyarázat születhet, az időnek is szerepe lehet, megszületik a mitikus világkép, a *mitikus kultúra*. A barlangi művészet nyelvi–mitikus kifejezőeszköz. A nyelv és az ábrázolások is *szimbolikus eszközök*, illetve szimbólumok, gondolatközlők. A következő lépcső az írásbeliség, amikor a szimbolikus ábrák kódokká, jelekké válnak. Körülbelül eddig tart témánk időtartománya is, mert ami ezután következik, az a *teoretikus kultúra*, a tudományok világa.

A változó elméletből a kiemelt szavakkal jellemzett fejlődésvonal a fontos. Ez nem fedi az általunk vázolt időtartományokat, de a tendenciák érvényesek az építészet keletkezési

¹²⁵ Donald, M. 2001.

tartományára is. Mi több, korunkig jellemzik a fejlődés vonalát. Az ősi készségek, az *imitáció*, a *mimézis*, ami különbözik az előbbtől, tudniillik ez már szándékos közlés a közösség számára, majd a *mítosz* és a *szimbólumok* máig bennünk lévő készségek és reakciók. A korábban elért adaptációk a későbbiekkel együtt fennmaradnak a pszichológia elve szerint. Modern világunkban is a művészetek világa az, amelyben sem kifejezni, sem megérteni nem tudnánk számos alkotást vagy eseményt a fenti készségek nélkül. E párhuzam szerint talán elfogadhatóbb az említett hatfokozatúság lehetősége az ősi kőipar és az építészeti kezdetek, a gondolkodásmód alakulása párhuzamában.

Az ősi kőipar eseménysorának tagolása és a fokozatok összehasonlító alkalmazása a korai építészeti – előtörténeti – eseményekre, több-kevesebb finomítással tehát érvényes eredményt adott. Ezeket a folyamatokat matematikai formába öntve egy fejlődési diagramot készíthetünk, ha a vízszintes időtengelyre a fokozatokat visszük fel. Diagramunkon valamennyi trendvonal eljut legalább az összetett fázisig, érthetően, hiszen a közel-keleti építészeti műfajok a kultúrák lehanyaglásával meg is szűntek. Mi történik ezután, és milyen diagramban lehetne ábrázolni a további fejlődést?

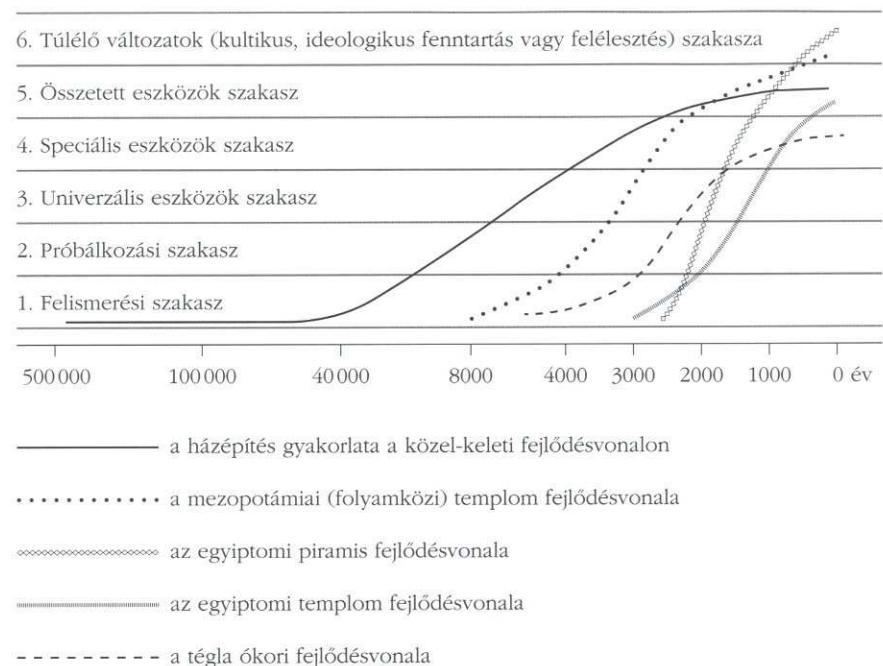
Az idődiagramban való konkretizálás azt sejteti, hogy valamilyen törvényszerűségről van szó, a korai építés-, építész-, technikatörténetben. Joggal vetődik fel a kérdés: más korszakokban, más technikai körülmények között érvényes-e a hatfokozatú fejlődésív elve? Anélkül, hogy a jelenség általános érvényességét erőltetnénk, bemutatunk két „eszköztörténetet”: egy nem túl régi, rövid és egy történelmi hosszúságú eszköz eseménysorát. Vegyük a fényképezőgépet. A sötét szobába kis lyukon beeső fény képe a falon a felismerés esete. Ezt követi a *laterna magica*, a *dagerrotípiá* stb. mint próbálkozás. Az állványos, fadobozos, fekete harmonikakamrás, üveglemez leleményes gép az univerzális eszköz (műszereket inspirált a tudományos kutatásban is); a könnyű, kézi Kodakok, Leicák stb. a speciális, fejlett eszközök, végül korunkban a digitális kamera két eszköz, a fényképezőgép és a számítógép összetétele.

Hosszabb történet a kerek járműveké. A felismerés a gurításból jöhetett, próbálkozásnak tekinthető a görög és a tömör kerek kordé vagy szekér (3–6 ezer éve használatosak). A küllős kerek kocsis univerzális eszköz ugyancsak régtől fogva. Az ember legkésőbb az asszírok óta használ speciális járműveket a harckocsitól a hintóig. Utóbbi már befoglalt fokozat: a gyaloghintó kerek, összetett változata. A nagy ugrás, az összetett változat, az automobil (önjáró) vagy kifejezőbb magyar nevével gép+kocsi. S ha majd a levegőben repkedve közlekedik az ember, bizonyára lesznek akkor is oldtimer-tulajdonosok, akik a földön haladás élményét fogják újraélni.

E példákból az is sejthető, hogy emberi történetünk egész időtartományában ezek az elfekvő fejlődésívvvel jellemezhető eszköztörténetek különböző, rövidebb-hosszabb korszakokban előfordulnak. Egy-egy történet beindulása, felgyorsulása, majd kifulladás után átadja helyét egy következő történetnek. Vélhetően a rövid, egymást követő vagy a nagy korszakokat átfogó diagram-hullámok befoglaló görbéje is az *emberi mű* hasonló ábrájú ívét mutatja.

Az eszköztörténet diagramban ábrázolása miatt torzítottuk az időskálát, ezzel együtt elfogadhatók a történetben a felgyorsuló szakaszok (a diagramban meredeken emelkedő vonalak). Ennek okát a tudatosabb célratörésben találtuk, de a fejlődés bármely szakaszában találkozhatunk a hirtelen és váratlan leleményességgel, az *újítás*, az *innováció* jelenségével. Az olyan tevékenységek, mesterségek, technikák, amelyek nem előzmények nélkül jönnek létre, hanem más eljárás gyakorlati *műveleteinek* és *formarendszerének* átvételével, utánzásával bontakoznak ki, olyan lendületet kapnak, amitől fejlődésük gyorsabbá válik. Az ilyen sajátos technikai, építészeti jelenségekkel foglalkozunk a következőkben.

A hatfokozatú eszközkészítő gyakorlat analógiája néhány korai építészeti műfajban

Az ősi „kőipar” kibontakozására talált hatfokozatúság az előbbieket szerint többé-kevésbé a korai építészeti tevékenységekben is megmutatkozik. Az anyagi, műszaki tevékenység a szükség, a felismerés pillanatától lassú próbálkozások után jut el az univerzális eszköz vagy standard állapotba, ami az építészetben az első típusértéknek felel meg. Az igények növekedése, sokfélesége érleli meg a speciális eszközöket vagy a speciális épületeket, amelyek követendő kánonná, második típusú válhatnak. A hatékonyság fokozása fejleszt ki az összetett eszközöket, épület-összetételeket. Szerepet kaphat ebben a kulturális összegzés igénye is. A túlélő változatokat sajátos igény eredményezi, a meghaladottság ellenére történő ragaszkodás a régtől beválthoz. A kultusz hatékonyságának igazolása, konzervativizmus, a magasabb társadalmi státusz formális átvétele, de akár divat is oka lehet e jelenségnek. A túlélő változatig gyakran el sem jut a fejlődés, hanem egy új „ipar” vagy változat fejlődésíve kezdődik el, és hasonló ív mentén halad tovább.

A műveletátvitel kvázi-találmány és többnyire felgyorsítja a műszaki haladást, de nem szükségszerűen. Előfordulhat, hogy közbejön egy másféle műszaki vagy ideológiai elképzelés, vagy egyszerűen az általánosodott gyakorlat makacs konzervatívizmusa akadályozza meg a találmánytól elvárható gyorsabb kibontakozást.

Az építéstechnikában megjelenő műveletátvitelek származhatnak más technikákból, de nagyobb jelentőségűek azok, amelyek megelőzően már általánosodott és más anyagokat használó építési eljárásokból származnak.

A formaátvitel

A formaátvitel jelenségét egyszerű bevezetni. Mindennapjainkban éppen úgy előfordul, mint 6–8 ezer évvel ezelőtt. Elegendő az új anyagokra gondolni, mondjuk a PVC-re és más műanyagokra, illetve az azokból készült tárgyakra, eszközökre, burkolóanyagokra. Miután a műanyag önthető, préselhető, lehet festeni, hegeszteni, ragasztani és más anyagokkal egyesíteni, szinte minden készíthető belőle. A termékek egy részénél pótanyagként használják, s a helyettesítő szerepkörben tapasztaljuk, hogy a gyártók a műanyagot a helyettesítendő eredeti formájára alakítják. A műbőr bőrszerű, a műanyag asztalterítő csipke- vagy damasztabroszt utánó, a gyümölcsstartóra rápréselik a kosárfonatot, a PVC-padlóburkolatra a parketta színét, mintázatát és így tovább. Miután a műanyag másnak akar látszani, mint ami, a giccserével képes hatni és előnyös tulajdonságai, legfőként olcsósága és egyszerűsége ellenére idővel visszahozza az érzékenyebb ízlést az eredeti, természetes anyagok iránt. Harminc évvel ezelőtt le lehetett írni, hogy formatervezőink ezt már tudják, és működésük várhatóan elvezet a felhasználási terület és az anyag megfelelő formavilágához. Ma viszont azt látjuk, hogy a formatervezésből design és gyártmánytervezés lett, a túlformálás és a giccspedig, visszazármazott az eredeti nemes anyagokra.

A formaátvitelre ismét jó példa a kerámia, amelynél a forma is átszármazott a megelőző technikából. A kosár mintázata gyakran feltűnik kerámiakorsók oldalán, sőt olyan formákat is találunk, amelyek teljes egészében mutatják a korábbi eszköz formáját. Bizonyos, hogy folyadék tárolására és hordozására bőredényeket használtak a kerámiakorsók előtt is. A bőrtömlő azonban ésszerűskad a benne tárolt folyadék tömegétől függően. Valamilyen merev szerkezet, például fonott kosár, hordozó, vagy tartóeszköz szükséges a megtartásra, amint például a zacskós tejhez is kitalálták a műanyag tartót. Az egyik japán ősi edény fantasztikusnak tűnő formája is egy felfüggesztést szolgáló, bőr kantárral merevített bőrtömlő edényformát utánó. Ez a forma helyi lelemény lehetett.¹³⁹ A régészet tanúsága szerint ott, ahol faedények voltak az általános termékek, ott fordult elő leginkább a faedényeket utánzó, kezdeti korból származó kerámiaedény (Çatal Höyük). Ahol a kőedényeket használták, ott a kerámiaedények is követték a kőedény formáját (Hasszuna vagy Egyiptom korai neolitikuma), vagy ahol a tökhéjedény volt általános, a kerámiaedényeket utánózták a karcolt hegdíszítményeket (Ciprus vagy a bükki kerámia).

Mezopotámiában a romló anyagok használata miatt kevés formaátviteli jelenséget találunk. A bemutatott uruki „pilléres csarnokot” a vaskos oszlopon dongaboltozatszerű tetővel rekonstruálták. A formát „jelenkori”, népi építészeti analógiák alapján képelték el a régészek. A dél-iraki nádépítmények szerkezeti vázát nádkötegek parabolaívei alkotják, a vázkitöltés nádszövet. Az ilyen házak egykori létét ötezer éves pecsételőhengerek ábrázolásai

bizonyítják. A vaskos oszlop palástját kerámiaszögekkel, gyékény szövetminták szerint mozaikhatású felülettel készítették. A szóban forgó rekonstrukciót nem is lehet másképpen elképzelni, mint e formaátviteli jelenség elfogadásával.

A legérdekesebb és az építészeti hatást tekintve a leglátványosabb formaátviteli jelenségeket Egyiptomban találjuk, amint az egyéb utánzással járó jelenségek is Egyiptom kőépítészetében találhatók. Itt van az a kiemelkedő jelentőségű hely is, ahonnan oly sok folyamat elindult. Ez a hely a többször emlegetett Szakkara, Dzsószer fáraó együttese.

Szakkara, Dzsószer-együttes (Kr. e. XXVII. sz.), a III. dinasztia uralkodója, Dzsószer fáraó (2630–2611) öröklét-együttese.

Szakkara az óbirodalmi főváros, Memphisz közelében, a mai Kairótól délre, sivatagos környezetben, a Nílus nyugati oldalán van. Hírét-nevét az I–II. dinasztia királyi sírjai, masztabái és a Dzsószer-együttes alapozták meg. Dzsószer építész, Imhotep (miniszter, főpap, tudós, alkotó) első ízben használta az örök követ uralkodója másvilági életének, és Ká-lékének örökkévaló háza megépítéséhez. Nem csupán a palota, de az egész „kormányzósági negyed”, bizonyos értelemben Memphisz épületeinek utánzatait, lélekszobrait építette fel. Az 530×220 m alapterületű együttest 10,5 m magas kőfal veszi körül, ami falsávós vályog-téglafalat utánó. Egy járható bejárata van a délkeleti oldalon, de 14 áljajtó emlékeztet a sokkapus városfalra. Egy nádkötegoszlopos hosszú csarnok kőben megfogalmazott folyosója vezet a központi nagy udvarra. Ennek déli oldalán egy alsír van, s az északi oldalon, az együttes közepén magasodik a hatlépcsős masztaba, amit az első piramisként is szokás emlegetni. Az együttes keleti oldalán húzódik a Heb-Szed udvar, oldalain az ország körzeteinek, megyéinek kápolnáit, amelyek könnyűszerkezetes pavilonok voltak fából, sásból. Itt ezeknek belső tér nélküli, tömör kőszobrai állnak. Hasonló szerkezet és utánzatépítmény az északi és déli ház, amelyek Alsó- és Felső-Egyiptomot szimbolizálják. Az ún. északi templom a palota utánzata lehet, innen indul a felszín alatti sírkamrák folyosóinak bejárata, s megfelel a későbbi piramisok halotti templomának. Bejárata előtt kőfülkében (szerdab) ül Dzsószer lélekszobra. A kevés funkcionális építmény közül jellemző a T-templom, kőszerkezeti bizonytalanságaival. A hatlépcsős építmény alatt található a temetkezési célú folyosók, galériák, lakosztályokat szimbolizáló termek, a gránit sírkamra a 7×7 m méretű, 28 m mély függőleges akna aljában.

A bejárati folyosó sűrűgerendás födémét említettük, mint műveletátviteli jelenséget, ezúttal a folyosó oszlopait kell bemutatni. A folyosó két oldalát egymással szemben álló, merőleges falszakaszok tagolják, végeiken háromnegyed oszlopszerű kialakítással. A palástfelületek 17–18 domború bordával tagoltak, s a fejlemez alatt befűzött, sima tokféle látható. E formát különbözőképpen értelmezik. Egyik magyarázat szerint a téglalóképben is volt az oldalfalhoz kötő falnyelv, amelynek végét pálmalevél nyeléből kötözött védőburkolattal látták el.¹⁴⁰ A másik vélemény szerint az előkép háromhajós folyosó és annak bordásan faragott faoszlopai voltak. A falnyelvekre csak a kőszerkezetben volt szükség, tudniillik nem bíztak a kő therbírázásában.¹⁴¹ A harmadik vélemény szerint az oszlopok eredetileg

¹⁴⁰ Ricke, H. 1960, 71., 137.

¹⁴¹ Lauer, J. P. 1936, 66.

¹³⁹ Domanovszky György 1981, 101. Sajnos nem ismeri fel a formát és maszkokról, tekeredő kigyókról beszél.

nádszálakból kötözött, szabadon álló oszlopok voltak.¹⁴² Témánkat illetően mindegyik elképzelés beleillik a formaátvitel egykori gyakorlatába.

Az ún. T-templom az egyetlen valóságos tereket magában foglaló, s egyúttal meghatározott külső formával is rendelkező épület az együttesben. Benne található az ugyancsak falnyelvekkel összeépített háromnegyed oszlopok, de nem bordás, hanem homorú vájatokkal, s lényegesen nagyobb karcsúsággal. Ezek előképei valószínűleg faoszlopok voltak, felületüket enyhén domború vonásokkal munkálták meg, ez inspirálta a rendezett és esztétikusabb formát.¹⁴³ Más vélemények szerint a homorú vájatok (kannelura) azáltal jöttek létre, hogy az eredeti sárfalat vastag nádszálakkal zsáluzták, s ennek lenyomata szokványos formává vált.¹⁴⁴ Alig hihető hipotézis. A sokféle elképzelést manapság úgy intézik el, az egész szakkarai építészet palotahomlokzatos masztabákkal és *Dzsószjer-együttessel*, egy virtuális, fiktív vagy szimbolikus építészet. A részletekkel nem bíbelődnek.¹⁴⁵ A T-templom külső formáin feltűnnek a sarkokon alkalmazott pálcák is, a későbbi egyiptomi építészetben mindvégig jellemző sarokkiképzések. Ezek nádköteg (korc) merevítő szerkezetek voltak a megelőző könnyű nád- és gyékényszerkezetekben. Szakkarában találunk példát az első kőpárkányra is, az északi és déli ház, valamint a *Heb Szed* udvar kápolnáinak tetőzetét követő szegmensívek mentén és az ötödik kápolnánál vízszintes formában is. Lényeges lehet, hogy az archaikus kori ún. *Ozirisz-kápolna* típus is előkép, amelynek a sarkokon függőlegesen és a tetőnél vízszintesen fából vagy nádkorból szerkesztett váza volt, az oldalfalakat ezekre feszített nádszövet képezte, amelynek rojtos végei a felső keret fölé nyúltak.

A IV. dinasztia építészetében a monumentalitás és a leegyszerűsített formálás divatja mellőzte a kőépítészet Szakkarában ígéretesnek látszó organikus lehetőségeit: az oszlopokat, párkányokat kőben is megvalósító építészeti finomságokat.

Az V. dinasztiaólt oldódott ez a szigorúság, többelvű, könnyedebb építészeti megoldás került előtérbe. Ezek közül említésre méltó a pálmaoszlop: lapos lábazon a sima hengeres törzsét stílizált pálmalevelekből szerkesztett fejezet zár, és a két elem között öt szalagból álló nyaktag van. A szétátláló levelek biztosítják a törzsnél nagyobb (mag) keresztmetszetű fejlemez felfekvését. Eredetét régebben a pálmafában látták, de ez formaátvitel. Volt ugyanis egy díszítő szokás, miszerint a fa tartóoszlopok (nem pálmatorzs) csupaszságát a mennyezet alatt levelekkel, illatos és díszes virágokkal mérsékeltek oly módon, hogy a növények szárát ötször körbevasart zsinórral vagy szíjjal a törzshöz rögzítették. Az egyiptomi pavilon vagy lakóház-ábrázolásokon ez rendre megfigyelhető, látható a csomó és zsinór szabad vége is. Ez a forma lett az egyiptomi oszlop nyaktagozata mindörökre. Ha az oszlopot fiatal pálmalevelekkel díszítették, készen is állt az előkép, amit zömökebb és összeszerkesztettebb, elvontabb formában kellett gránitba faragni *Szaburé* fáraó piramisánál. A papirusz- és lótsz- oszlop keletkezése nem ilyen szerkezeti konkréttsággal zajlott le (l. a következő fejezetet).

Egyiptomban még egy, majdnem ezer évvel későbbi formaátvitel érdemel említést. A forma eredete jól ismert. *III. Thotmesz* karnaki, jubileumi (Szed) csarnokában lefelé keskenyedő törzsű oszlopok állnak kőlábazon, lefelé fordított, nyitott kelyhű, harangra emlékeztető fejezettel. Vagyis minden megfordítva van rajta a közismert egyiptomi oszlopokhoz képest. E forma eredetét a sátorkarókból értelmezik, mert egy archaikus korból származó ábrázolás, egy aranyozott baldachin maradványa *Hoteperesz* anyakirálynő (*Sznofru* felesége,

Hufu anyja?) temetkezéséből, a karcsú fapálcák fejezete ugyancsak harang-forma, s a közeli beduin világ nomád sátraiak tartókarói, egymásnak pontosan megfelelnek. Az esztergált farúd felfelé vastagodik, a fejrészénél kiszélesedik, majd harang formában szűkül, végül kis, hengeres csapban végződik. A forma arra szolgál, hogy a sátorlemez gyűrűszerűen megerősített átlukasztásait a kis csapra akasztva a lelógó, lebegő sátorlemez kímélje. Az archaikus ábrázolás *Narmer* fáraó *Szed-pavilonját* mutatja, ami semmi egyéb, mint a trón fölé emelt nád-gyékény árnyékvető, amit két ilyen sátorrúddal alátámasztottak. A forma ezek szerint legalább ötezer éves! *Narmer* és *III. Thotmesz* között másfélszer év van. Ennyi idő telt el, míg a *Szed-rítus* változatlansága mellett egyszer, de csak egyszer a fennmaradt ismert építmények esetében a könnyed pavilon legjellegzetesebb elemét a kőépítészetben formaátvitellel oszloppá alakították. Ehhez az egyszerűséghez valószínűleg egy történelmi egyidejűség is kapcsolódik.

Lefelé keskenyedő oszlopra közismert analógia Kréta szigetén van. A *Knosszosz-palotában* a lefelé keskenyedő oszlopoknak párnatagozatuk és fejlemezük van, ennyiben kierelelt oszlopok. De az oszlop törzse nem az alján vagy egy lábazon áll, hanem a keskenyedő törzs kúposan, szinte kihagyva, a kő alépítmény fészkebe mintegy bele van szúrva. Pontosán úgy, ahogyan egy sátorkarót beleszúrunk a talajba vagy egy fatörzsét rögzítünk az előre megásott gödörbe.¹⁴⁶ Ez műveletátvitel, aminek során a forma átvitele is megvalósul. De mi köze van *III. Thotmesznek* Krétához? Korban nem illenek össze. Krétán az azonban van köze Egyiptomhoz, még inkább a közel-keleti térséghez, ahol a Földközi-tenger partján és beljebb, a Holt-tenger, Jordán-völgye, Orontész-völgye mentén a Kr. e. második évezred elején számos kis városállam alakult, kellőképpen meggazdagodva. Ezek ellen az évezred közepén *III. Thotmesz* tizenhét alkalommal vezetett hadjáratot.¹⁴⁷ E városok építészetéről keveset tudunk, egy részüket már az ókorban elpusztították, más részük ma is élénk kereskedőváros, s az ilyen helyeken kevés marad meg az előző vagy régi állapotokból. Egy valamivel régebbi, de a térséghez tartozó város volt *Ebla*, amelynek központját néhány évtizede feltárták. Az uralkodói palotában egy udvarra nyíló tornác volt. A faoszlopoknak csupán talajba süllyesztett, talán égetett agyagbéléssel ellátott fészkeket tárták fel.¹⁴⁸ Ennyi látható. Ha *Ebla* palotájában létezett a faoszlop, technikailag a krétaival megegyező szerkezet, lehetséges, hogy formailag is hasonló volt, vagyis lefelé keskenyedő törzsszel készült. Nem lehet kizárni a lehetőségét annak, hogy az efféle oszlop elterjedt volt a térségben évszázadokon keresztül, s ilyenek lehettek a szíriai fejedelemségek udvaraiban is, amelyeket *III. Thotmesz* láthatott a *Hurri-Mitanni* elleni hadivállalkozásai során. Eszébe juthattak-e erről az otthoni *Szed-pavilonok*, baldachinok karói és a monumentálissá fokozás lehetősége? Miért ne? Különben miért nem vállalkozott rajta kívül senki e formák kőbe faragtatására?

Egyiptomban egyébként nagyszabású formaátvitelnek tekinthetjük a nemesi sziklásírok egynémelyikének belső kiképzését vagy a restauráció korának núbiai sziklatemplomait, *szpeoszokat*, mindenekelőtt *Abu Szimbel* nagytemplomát, ahol az ünnepi templom részeit faragták ki a sziklából a pilontól a szentélyig.

¹⁴² Badawy, A. 1954, 71.

¹⁴³ Ricke, H. 1960, 78.; Lauer, J. P. 1936, 78.

¹⁴⁴ Smith, B. 1938, 218.

¹⁴⁵ Lehner, M. 2000.

¹⁴⁶ Ezer évvel később a perzsák faoszlopa (Hasszanlu, IV. szint, Kr. e. 1100–800) is így kezdett monumentális szerkezeté válni. A citadella épületeiben a faoszlopot kőből faragott kelyhekbe állították, s a szerkezeti meneteknek megfelelően a vályogfalak mellé is oszlopot állítottak. Amiet, P. 1977, 553. Az apadana csarnok eredetileg akár árnyékvető pavilon is lehetett oldalfalak nélkül, valahogy úgy, ahogy a perzopoliszi apadánákat az első rekonstrukciók – tévesen – ábrázolták. Perrot, G.–Chippiez, Ch. 1890, tome V., 694.

¹⁴⁷ Istvánfi Gyula 1989, 410.

¹⁴⁸ Matthiae, P. 1975.

Európa megalitikumában a formszegénység miatt kevés átviteli jelenséget találunk. Talán egyetlen példa Máltán a *Hal Saflieni*, ún. *büpoqeuma*, egy sziklába vágott üregrendszer, s itt a formák pontosan követik az említett, kőlapokból szerkesztett templomaik formáit.¹⁴⁹

Az építészeti formaátvitel nem csupán a korai keleti kultúrákban voltak jellemzők és jelentősek. Legnagyobb hatású eseteiket a görög építészetben találjuk, nevezetesen a dór és a jón (ion) stílusrendszer kibontakozásában. A görögök számára az archaikus korban (Kr. e. IX–VI. század), amikor már fejlett faépítészet volt az Égei-tenger mindkét partján, a monumentális kőépítészet ugyanolyan újdonság volt, mint az egyiptomiaknak kétezer évvel korábban. Ezt a jelenséget a XIX. század kutatói már felismerték és bizonyították is, röviden utalunk rájuk.¹⁵⁰ A dór oszlopperendás párkány és a sűrű szaruállású tetőszerkezet viszonylag kevésbé bonyolított, kis fesztávolságokat alkalmazó fakonstrukció majdnem pontos leképezése volt kőből faragott formákká. Úgyiszlólván minden formaelemnek van a faszervezetben indokolható előképe. Fatörzs, tetején gerendafelfektetést segítő lemez = oszlop és fejezet; fagerenda = *architráv*; merőleges fagerendák végei, бүтүй = *triglifosz*; talpszelen és a tetőfedő cserepeket alátámasztó sűrű szarufa- vagy pallósor = *geizon*, azaz *eresz*. A szerkezet hézagait kerámia táblákkal zárták le = ezek jelenetes, kőtáblái lettek a *metopék*. A kerámiából készített tetőszegés, a *szímák* egységessé zárták a szerkezeti formát, s így könnyű is volt a formákat utánozni.

A jón rendszer bonyolultabb. Az oszlop alá talpkorong, lábazat került, az oszlopfő a gerendák jobb felfekvését biztosító nyeregfaból alakult ki. A nagyobb fesztávolság vagy a kisebb keresztmetszetű fagerendák miatt két-három rétegben egymásra helyezték és összeépítették a gerendákat, így nagyobb inerciájú keresztmetszetet, illetve nagyobb teherbírási gerendákat nyertek. Ennek formai következménye, amit kőbe faragva is megőriztek, a tagolt, két- vagy háromlépcsős gerendaprofil. Az így összeépített gerendarendszer a perzszaknál a legfejlettebb támaszfödém-rendszert, az oszlopperendarács szerkezetet eredményezte. A jón párkány jellemző része a fogsor, egy sűrű fiókgerendasor képe. Mindehhez járulnak a tagozatok: lécek, pálcák, hornyok és hullámtagozatok, amelyek vélhetően a fejlett fém-, kerámia-, bútorművességéből származhattak át a kőépítészet formái közé. Ezek a munkaformák tovább alkalmazkodtak a görög párkányokban, nevezetesen a hármas tagolás elvének megfelelően, amit majdnem mindig következetesen végigvittek.

Az építészeti formaátvitel, éppen úgy, mint a technika más területein, a haladás szűkszerű és igen jelentős megnyilatkozásai. A formafejlődés korai folyamatában gyorsító szerepük van, különösen akkor, ha van megelőző szakirányú technika. Ebben az esetben az új anyagokat alkalmazó technikába származnak át a már megszokott formák vagy forma-rendszerek.

Az eddigiekben a gyakorlat általánosodását vagy fejlődését, valamint a művellet- és formaátvitelket vizsgáltuk. Értelmezésüknél a gondolkodás mechanikusságára, anyaghoz és művelthez való kötöttségére, konkrétságára hivatkoztunk. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek a jelenségek a „technika bűvöletében” jöttek létre. És volt egy kakukktójás is, a váratlanul fellépő újító lelemény, amit nem értelmezhetünk a tudat passzivitásával. Elménk sajátossága, hogy egyként megfér benne a restség és szívesen utánoz, valamint önnön képességeinek izgatott felismerése és a változtatások, lelemények szolgálatába állítása.

¹⁴⁹ Ugolini, L. M. 1934, fig. 15.

¹⁵⁰ Durm, J. 1910.

Szemléleti tényezőkből fakadó utánzások

Kultuszok uralma és kezdeményezéseik

A továbbiakban azokat a jelenségeket vesszük sorra, amelyek nem az anyagi tevékenység oldaláról, hanem, mondjuk így, szemléleti oldalról jelentkeznek és ekként is tudjuk értelmezni őket. A hit világról, a világ jelenségeinek egykori magyarázatáról, s e magyarázatok szolgálatába állított „bűvölés technikájáról” kell szólni. Az idézőjeles kifejezések e jelek nélkül a felvilágosodás kora óta a mi szemtelen gyanakvásainkat, a hit jelenségei közt az egykori varázslók, papok csaló trükkjeit sejtető kifejezések lennének. De nem erről van szó. Régen tudható, hogy az ősi hiedelemformák (totemizmus, animizmus, túlvilág, mágia, mítosz) atmoszférájában élő emberek számára a mágikus koncepció éppen olyan valóság és törvény volt, mint manapság a nehézkedés törvénye vagy az alkotmány jogrendszere.

Animizmus és építőanyag

Az animizmus vagy lélekhit az az ősi elképzelés, miszerint az egész világot lelkek népesítik be, pontosabban a környezet tárgyai élő tényezők, transzcendens hatóerővel rendelkeznek, s ez az erő a lélek. A jelenség jellemző módon kapcsolódik a korai építészethez.

Elő-Ázsiából elsőként az irodalmi példák tűnnek szemünkbe. A legszokványosabb építőanyagok: nád, fa, kő vagy akár a téglá is az emberhez hasonlatosan születnek, hatóerejükkel az ember társai, beszélnek akár az istenekkel, és úgy pusztíthatók el, ahogyan az embert is el lehet pusztítani. A nád, a fa teremtése, de még a vályogtéglá vetése is az erotikus antropomorfizmusnak nevezett irodalmi toposzok formájában isteni nemzés eredményének voltak feltüntetve egyes sumér eposzokban.¹⁵¹ Az anyagok lelkes természetének felfogását jól érzékelteti egy sumér-akkád kétnyelvű eposz részlete, a „*Ninurta* áldást mond a doleritkőre”:

Doleritkő, te, aki harcomban
egyszál-egyedül vívtál mellettem [...]
zendülök között is hívem maradtál;

néhány sorral lejjebb megértjük a tisztelet okát is:

A föld királya, nevét akarván
megragyogtatni messi napokban:
kőbe véset hú képemását,
jelt hagyván véle örök időkre –
az ilyen király [...]
szűz templomában
a legfőbb helyre téged helyezzen!¹⁵²

¹⁵¹ Komoróczy Géza 1979, 213.

¹⁵² Agyagtáblák üzenete. Bp., 1966, fordította: Rákos Sándor.

Vagy a korábban már idézett Eridu-himnuszban az egyik sor így hangzik: „Tégla műve (a zikkurat) csendesen megszólalt és beszélgetett (istenével)”¹⁵³

Nem csupán az irodalom, de a monumentális építészet első próbálkozásainak maradványai is árulkodnak az ember és anyag vagy az ember és anyagi teremtménye közötti bensőséges – lelki – viszonyról. Uruk IV. rétegének említett mészköszöges temploma valamilyen okból elpusztult. Maradványait különleges (szíj-) téglából épített sírban, a templomsírban tették el, mint egy embert, s utána a helyszín évezredekken keresztül szent és érinthetetlen (tabu) maradt.¹⁵⁴

A mészköszöges templom, majd ennek követője az agyagszögmozaikok templom sajátos felületei is kapcsolódtak az animizmushoz. E felfogás szerint a tárgyak láthatatlan ereje annál nagyobb, minél színesebb, ritkább vagy különlegesebb. A féldrágakövek és a nemesfémek nagyobb hatóerővel rendelkeztek, mint a közönséges anyagok. Keleten a lazúrkő, az őskori Európában a borostyánkő vezetett a népszerűségi listán. Az említett mészköszögek, majd a mázas kerámiaszögek is különleges anyagok utánpótlói voltak az idézett Eridu-himnusz „ezüst”, „lazúrkő” kifejezéseinek megfelelően.

Egyiptomban az élettelen tárgyak kultusza ugyancsak általános volt a legrégebbi időkől, de ezek tiszteletét nem annyira anyaguk, hanem tárgyi egységük indokolta. A *ben-ben* kő, a *dzsed*-oszlop, vagy a *jun*-oszlop inkább fétisek voltak, csakúgy, mint az obeliszk. Az egyiptomiak „érzelmi viszonyát” a különleges anyagok iránt bizonyítja a szobrászatuk, bútor- és kistárgyművészetük. Az elefántcsont, alabástrom, gránit, diorit, cédrus- és ébenfa, valamint a nemesfémek kultikus felhasználása utal e „tisza” anyagok animisztikus tiszteletére.

Egyiptomról szólva azonban a legfontosabb tényező a monumentális építészet kibontakozásához vezető úton az egyiptomiak sajátos vonzalma a kő mint rendkívül tartós anyag iránt.¹⁵⁵ Az ok, miszerint az emberi léleknek három formája van: a *bá*, a *ká* és *ab*, és ezek bizonyos rendeltetések szerint határozták meg az ember világi és túlvilági életét, működését. A *bá* az égbe vagy a csillagok közé szárnyaló, ismerős lélekforma, személyes erőmegnyilvánulás. A *ká* „az ember kivételése, szellemi hasonmása”, kapcsolatban volt az erővel és nemzőképességgel is (ká = bika). Az *ab* talán a lélek fény-természetét jelentette, kísértet jelentéssel is szerepelt. A *ká* vette át a halál utáni életfunkciókat, ő kapta a halotti áldozatokat, és ő költözött be az elhunyt halotti szobrába.¹⁵⁶ A *ká* lélek az egykori felfogás szerint majdnem halhatatlan, ezért a halotti szobornak is tartósnak kellett lennie. Így megfogalmazódott a régi egyiptomiakban az igény, pontosabban az olthatatlan vágy aziránt, hogy halotti szobraikat tartós anyagból készítsék.¹⁵⁷ Ezeknek a „lélek hordozó” halotti hasonmás szobroknak a megjelenése és kőből való készítése a II. dinasztia végén valószínű (*Hasznehemui*), és a harmadik dinasztia alatt a királyi halottkultusz mellett a nemesi temetkezésekben is megjelent (*Neszet* és *Szepa* sírjai). Eközben a dinasztikus kor legelejétől – a következő fejezetben látható, hogy hogyan – lankadatlan törekvéssel próbálták az elhunyt házának, illetve udvartartásának evilági formáit építészeti modellben rögzíteni a túlvilág számára, mondhatni, elkészíteni azok halotti szobrát. Az archaikus kornak ezek a sírépítmenyei még vályogtéglából készültek a korszak építészetének általános technikai színvonalán.

¹⁵³ Giedion, S. 1964, 231. „His brickwork speaks aloud and takes consultation (with its Lord)”.

¹⁵⁴ Brentjes, B. 1969.

¹⁵⁵ A témára S. Giedion 1964 egész fejezetet szánt művében, 263–293.

¹⁵⁶ Kákósy László 1979, 307–309.

¹⁵⁷ Ellentétes ezzel a görögök felfogása. Az archaikus xoanon-szobrokat azért készítették fából, mert a kőnek „nincs lelke”. Építészeti tekintetben az archaikus templomoknál sokáig ragaszkodtak a faoszlophoz. Lásd Olümipia, Héramptom.

Dzsószter uralkodása alatt ezután a halotti szobrok kőből való készítésének újabb keletű szokása megihlette az „építészt”, *Imbotepet*, a főpapot, hogy az épületszobrok is kőből készüljenek. Így lett ő a kőépítészet „feltalálója” és a szakkarai együttes az egyiptomi kőépítészet ősforrása.

A megalitikus építészetet a kő, helyesebben a hatalmas kőtömbök jellemezték a Mediterráneum és Nyugat-Európa újkőkorában. Az írásbeliség híján ennek okát csak találgathatjuk. Gordon Childe egy megalitikus vallást feltételezett, amelynek lényegét manapság kezdik komolyabban kutatni.¹⁵⁸ Ebben valószínűen helyet kapott az évkörrel kapcsolatos égi jelenségek megfigyelése, kultusza, az ősök tisztelete, s valamilyen, az év jeles napjaihoz kötött ünnepek és rituálék rendje. Az építmények többsége nem sír, hanem kultuszhely vagy kultusz tárgy. A nagy köveket nyilván nem ok nélkül válogatták és választották ki, még akkor is, ha nagy távolságról kellett azt az alkotás helyszínére hurcolni (Stonehenge).

A megalitikus Földközi-tenger vidék és Mezopotámia között élő kánaáni népek képzeletében viszont – erre már a Biblia is utal – a föld különleges helyeit, sziklákat, ormokat, kuttakat, forrásokat transzcendens lelkek, az *Él*-ek népesítették be (*Élim*, *Élobim*). Ugyanakkor a kultikus céllal emelt kő(sír)emlékek, építmények, emlékoszlopok nem saját lelkük, hanem emberi lelkek befogadásának képessége miatt örvendek a megkülönböztetett tiszteletnek. Ezek neve is *Bét-Él* = egy *Él* lakhelye.¹⁵⁹

A formarögzítés

Az ember – a neandervölgyi időkől – a földi lét kereteit a halál utáni másik élet folyamatosságába vetítette, a hasonlóság mellett eszményített formában. A néprajzi és ókori forrásokból tudjuk, hogy a vadászok az örök, vadban bővelkedő vadászmezőkre, a paraszok termékeny, békés, kártétel nélküli termőföldre távoztak, a fényűző életet élő előkelők pedig rangjuk és kiváltságaik megőrzésével kerültek a másik világ uralkodói, az istenek közé az ősi hit szerint. A kétféle, de megszakítatlan lét átlenyegülési mozzanata a halotti rítus volt, amelyben kezdettől fogva ellentétes érzelmek működtek: az elhunytól való félelem és az elhunytól való gondoskodás. Ennek megfelelően a temetkezési szokásokban is egyrészt a tetemtől való megszabadulás, másrészt annak megvédésére irányuló igyekezet volt jellemző. Az utóbbi, vagyis a gondoskodást kifejező törekvésekben a közel-keleti neolitikum elején felmerülhetett egy új gondolat, az elenyésző evilági formák visszaállítása, megőrzése. Így tudjuk jellemezni a Kr. e. 8. évezredi Jerikó nevezetes leleteit: emberi koponyára gipszhabarccsal visszaállították az arcvonásokat, kagylóhéjjal pótolták a szemeket, vagyis nyilvánvalóan az elhunytat ábrázoló különös szoborportrékat készítettek.¹⁶⁰ Innen csupán egyetlen logikai lépés lett volna a halotti hasonmás szobrok készítése vagy a mumifikálás kísérlete. De ez a gondolat csak évezredekkel később vetődött fel újra.

Legkorábban Egyiptomban, Kr. e. 3000 körül a túlvilághit értelmében három területen is kezdtek próbálkozni a formarögzítés lehetőségeivel. A mumifikálás, a test konzerválása fejezte ki legjobban a törekvés lényegét. Az első próbálkozások a III–IV. dinasztia idején jártak sikerrel. A sírszobrok és pótfejek, amelyek a hasonlósági mágia alapeszméjéből és a túlvilághitből keletkeztek, idealizáló és realizáló változataikban már az egyéni lét szélesebb

¹⁵⁸ Childe, G. 1962, 124–125.

¹⁵⁹ Hahn, I. 1980, 97.

¹⁶⁰ Mellaart, J. 1978, 42.

és konkrétabb rétegeit próbálták megörökíteni. Az evilági rangot és létkörülményeket kifejező házak, paloták, együttesek modellekben rögzített épületszobrai már az I. dinasztia idején is előfordultak. Az épített lélek hordozó házak makettjei tehát korábban megjelentek, mint az egyént helyettesítő halotti szobrok vagy mint a mumifikálás. A formarögzítés első kísérletei építészeti kísérletek voltak, így inspirálták a más úton járó kultikus tevékenységet is.¹⁶¹

Egyiptom prehisztórikus temetőiben még kisméretű föld alatti sírkamrák és a felszín feletti halmok, *tumulusok* jellemezték a sír építészetet. A dinasztikus időkben ezután a felszín feletti és alatti építményrészek kettős szereposztásban kezdték utánozni a lakóházat. A föld alatti helyiségek, terek a ház helyiségeit, a felszíni felépítmények a ház tömegformáját. Érdekes az eseményeket röviden áttekinteni.¹⁶²

Egyiptom archaikus korának uralkodói sorrendje többé-kevésbé ismert. Uralkodásuk időrendjét az egyiptológiai szakmunkák még nem tudják behatárolni. A dinasztikkal kapcsolatban azonban vannak becsült évszámok: I. dinasztia (2920–2770), II. dinasztia (2770–2649).¹⁶³ Nevezetes név még a dinasztia előtt *Narmer* uralkodó. Úgynevezett palettája (festékkeverő kőtábla?) ábrázolásai szerint a dinasztia kora előtti északi és déli országrészt ő egyesítette volna, vagyis ő lenne a 0. fáraó. Síregyüttesében (*Abüdosz* B10) az egyesítés katonai küzdelmei tükröződnek, véleményünk szerint: a király vastagabb falakkal épített sírját kisebb méretű sírok szabályos hadoszlopa követi.¹⁶⁴ *Nit-hotep* nemes *negadei* sírjában már megjelent az élő építészeti másvilági formája, nevezetesen a ház tér-tömeg elkülönülő, formális megvalósítása. Az építmény magját hosszú, öt egymásból nyíló teremsort – a sír- és mellékletkamrákat – magában foglaló építmény képezte, amit jelentős méretű holt szerkezeti zóna ölelt körül. Végül ezt a magot a mezopotámiai Dzsemdet-Naszr kori templomokra emlékeztető, gazdagon tagolt, falsávós palotahomlokzat szoborszerű tömegutánzata fogta egységbe. Ezt a tömegformát egy minden ízében azonos, körben téglapillérváz, gerendamerévítésű, könnyű mennyezetszerkezetű és sok zárható-nyitható nyílásával új klímazabályozást biztosító palotacsarnok modelljének fogják fel.¹⁶⁵ Más vélemény szerint a jellegzetes tömegforma csupán a falsávós díszkapuzat vagy a homlokzat (*szerekb*) folyamatos körbeforgatásából, a sok áljáttal a lélek szabad bejárását biztosító törekvésből keletkezett.¹⁶⁶ Ez a *palotahomlokzat* volt az első dinasztia uralkodójának Hórusz-névkerete, a *szerekb*. Akármelyik véleményt fogadjuk el, ez az építészeti formarögzítés tipikus esete. Ez e tömegforma jellemző maradt az első dinasztia alsó-egyiptomi masztabáinál, és a szarkofágok megformálásában követendő mintává vált a keresztény időkig.

Az első dinasztia alapító uralkodó, *Aba* (*Hor Aba*, *Menész*) *abüdoszi* sírját (B19) egyszerűen *Narmer* „hadoszlopa” elé építette. A nevéhez vagy uralkodásához köthető szakkarai sír (3357), ami *Nit-hotep* sírjához hasonlított és helyi típusú vált a következőkben, olyan kamrarendszerrel épült, ami nem tekinthető valóságos helyiségek leképezésének. Mellette azonban elkészítették nem csupán egy épület, hanem egy uralkodói vagy előkelő reziden-

cia teljes együttesét. Sorolt csarnokokból épített palotaszárnyakat két udvar körül, valamint gazdasági udvarokat, szérút, hombárokat kicsinyített agyagmodell formájában.

A következő uralkodó, *Dzser* nevéhez köthető sír építmények arról árulkodnak, hogy a földi élet körülményeit még erőszakosabban próbálták átmenteni a túlvilági létezésbe. Az *abüdoszi* O jelű együttesben a sírkamrát 338 szolga, mester és másféle szolgálattevő sírja keretezte. Ezek az udvartartáshoz tartozó kísérok a túlvilági szolgálatra is követték urukat, s ezt a ma barbárnak tűnő ötletet az első dinasztia további uralkodói is híven utánozták. Építészeti következményeit tekintve jelentősebb *Dzser* másik *abüdoszi* együttese, a *Ká lélekpalotája* vagy sírkörszete. A 75×125 m méretű építmény belső tagolását nem ismerjük, viszont keretezését az uralkodó 280 ágyasának sírjai képezték. Ehhez hasonló „*Ká-palotákat*” emeltek követői is *Abüdoszban*: *Merneit*, *Dzset* (*Uadzset*) és *Dun* (*Udimu*).

Az *Adzsib* (*Anezdsib*) nevéhez kapcsolódó szakkarai sírban (3038) először háromhelyiséges sírt építettek, amit lépcsős keretetéssel láttak el (a lépcsős masztaba előzményeként már említettük). A második periódusban a helyiségek számát növelték, majd a helyi stílusnak megfelelően a falsávós palota tömegformáját építették köré. A dinasztia utolsó uralkodója, *Ká* (*Ká-a*) Szakkarában olyan sírt épített (3505), amelyben a tér- és tömegutánzat nem egymásban vagy alépítmény-felépítmény formájában jelentkezett, hanem egymás mellett. Így lehet felfogni a masztabát és a mellette első ízben megfogalmazott halotti kápolnát.

A II. dinasztia (2770–2649) sír építészeteben feltűnő újdonság a korábbi fafödémrel lezárt sírkamrához képest, hogy a sírkamrákat a sziklatalajból vágták ki. A rangnak megfelelően ezek a „*furulyasírok*” eltérő hosszúságúak voltak a középfolyosóból nyitott kamrák számának megfelelően. Jellegzetességük, hogy a helyiségek elrendezése a lakóház funkciórendszerét utánozta. E sírokat általában úgy is írják le, mint a lakóház belső magját; mint az úr hálószobáját (sírkamra), nappalit, női lakosztályt, fürdőt, illemhelyet, s a folyosóra csatlakozó kamrákat, mint éléstárakat, alárendeltebb helyiségeket.¹⁶⁷

Miközben az északi, szakkarai masztabasírok felépítményéről eltűnt a dekoratív, körbefutó falsávós homlokzat, helyettük a sima falú építményen egy északi és egy déli áljátt, az áldozatok bemutatási helye őrizte meg a jellegzetes formát. Délen, *Abüdoszban* a királysírok a korábbi egy-két helyiséges sírkamrák helyett több helyiséggel kezdtek megépülni. *Peribsen* (P jelű) sírjának alépítményében először tűnt fel az egyiptomi lakóház későbbi típuselrendezése; a haránt irányú tornác vagy fogadó előtér és a mélységi kiterjedésű nappali jellegzetes T alaprajza, valamint az egyéb helyiségek U alakban hozzárendeződő sora. *Haszhebemui* (V jelű) sírjában a központi cellát középfolyosós elrendezésű kamrasorok fogták körül, talán egy palotarész kompozíciójára emlékeztetve. Mindkét uralkodó megépítette *Abüdoszban* „lélekpalotáját” is. Ezek a nagyméretű építmények – 93×48 és 140×75 m – már biztosan utánzatai voltak egy együttesnek. *Hászhebemui* (vele zárul a második dinasztia) építményén a kettős falgyűrű az északi és délkeleti sarokban labirint-bejárátú erődkapu nyitotta meg, ami kézenfekvővé tette az előkép meghatározását: falsávós, díszesen kifestett magas védőfal, ami a palotakörzetet utánozta.

Egyiptom archaikus korának ezek az előzményei tökéletesen előkészítették a szakkarai *Dzsozser-együttes* megépítésével járó „nagy ugrás” leleményét. A formarögzítésnek a kicsinyített (*Aba*) és életnagyságú modellben (északi sírok, déli „lélekpaloták”) történő megvalósítása 300 éves hagyományra tekintett vissza, a lépcsős masztabának hosszú előzményei lehettek Szakkarában (*Anezdsib*). Voltak előzményei az alkalmazott oldalarányoknak (közél 1:2) és a tájolási elveknek is. Imhotep koncepciójában viszont két gondolat eredendően új

¹⁶¹ Kákósy L.–Varga E. 1970, továbbá Scharff, A. 1947.

¹⁶² Az egyiptomi archaikus sír építészeti példáinak többsége Emery, W. 1961, Badawy, A. 1954, Sée, G. 1973 műveiből valók.

¹⁶³ A kronológia (időrend) évszámait Baines, J.–Malek, J.: Atlas of Ancient Egypt művéből valók, amit Wilkinson, R. H. 2000 is átvett. A fáraónevek magyar írásmódjával Kákósy László 1970 munkáját követjük.

¹⁶⁴ A Kínát egyesítő császár, Csin-Si-Huang-ti síremlékét övező és védelmező agyaghadzsereg lenyűgöző méretei közismertek. Újabb hírek szerint a sírvédő agyag- (pontosabban kerámia-) katonák állítása kisebb méretekkel elterjedt volt az ókori Kínában.

¹⁶⁵ Emery, W. B. 1961, 176.

¹⁶⁶ Badawy, A. 1954, 43.

¹⁶⁷ Emery, W. B. 1961, 128., 159.

volt. Az egyik a kő építőanyagként való következetes alkalmazása, és a kompozícióban követet elv, amelynek során az állam és az ország, természet és flóra, rítus és ideológia nyertek olyan kőbe fogalmazott képleteket, amelyek az építészet további fejlődésében válhattak mintaképekké. Ezekre a jelenségekre már utaltunk, és különböző jelenségekben vissza is térünk rájuk. A formarögzítések azon példáit vesszük most elő, amelyek vitathatatlanok.

A szakkarai Dzsoszer sírkerület a főváros, *Memphisz* kormányzósági negyedét merevítette kőszoborrá. Az együttes 545×278 m oldalméretű¹⁶⁸ körítőfala bástyás tagolású, falsávos, fehérre meszelt téglafal utánzata lehetett (*Memphisz / Ineb-Hedzs* = fehér fal). A lépcsős masztaba megfelelt a *Ptah-templom* uralkodói negyedben elfoglalt helyzetének, az északról támaszkodó halotti templom az uralkodó palotájának. Utóbbi északra tájolt tornácai kőbe faragva szerepelnek a halotti templomon másolatban. A *Heb-Szed* udvar keleti oldalán 10 vagy 11, a nyugatin 13 vagy 14 pavilon, ún. kápolnák sorakoztak. Feltevések szerint Alsó- és Felső-Egyiptom közigazgatási kerületeinek (szepat) kultikus-adminisztratív „hivatalait” faragták meg életnagyságú szoborként, a szerkezetek illúzionisztikus homlokvetületeivel és az előudvarok, zeg-zugos bejáratok, kapuk reális formáinak megfelelően. Hasonló megfogalmazásban képezték ki a déli ház építményén Felső-Egyiptom, az északi házon Alsó-Egyiptom kormányzósági csarnokainak épületszobrai. Az ún. déli sír homlokzatain még egyszer feltűnt a korábbi szakkarai sírokon oly gyakori, pillér–nyílás ritmusú áhmlökzatsrendszer a nyílások felett a feltekerhető gyékényfüggönyök hengerformájával. Az együttesben talán a legmegjézőbbek a valaha téglából, fából készített szerkezetek kőplasztikái. A már említett példákon kívül a kőből való cövek- és gyékénykerítések, hevederes deszkakapuk alsó és felső forgócsapjaikkal, nyitott állapotban és a reteszek padlóba karcolt ál-vájataival jellemzik legjobban a formarögzítés lényegét: az evilági környezet tárgyainak részletgazdag és esetlegességeikben megörökített szoborformáját.

A IV. dinasztia kezdetére teljesen elhagyták a plasztikai értékű formarögzítéseket. Legfeljebb a masztabasírok ájlatói emlékeztettek a falsávok formáira, de ezek a formák már több rétegben, egymás után elhelyezkedő ajtók egy síkba tömörített illúziói voltak. Az ájlatóknak nemcsak az ötlete, hanem az eljárás, az egy síkba tömörítés illúzionisztikus módszere is szakkarai volt. A szarkofágok viszont hosszú ideig megőrizték a falsávos, *szerekb-homlokzat* alkalmazását. Ezek másodlagos formarögzítése, illetve olyan hagyományok, amelyeket felfoghatunk túlélő formának is, mind a forma, mind az alkalmazás indoka szerint.

A piramisok völgy- és halotti templomai valószínűleg reális térformákat és térkapcsolatokat utánoztak, de mint szó volt róla, a geometrikus formákban leegyszerűsítve és absztrahálva, s az óriáskő építmődből szerelmesedve. Ezekből alakult ki a sír-út kompozíció, ami hosszú időre a sírpépítészet alapszabályává vált.

A nemesi sírok immár tömbszerű masztaba felépítményei néhány esetben terek rendszerét fogadták magukba az V. dinasztiától (2465–2323) kétféle felfogásban. Az egyik típusban változatlanul a lakóház formarögzítésének megfelelően rendeződtek a helyiségek; kapu, előszoba, portás, fogadó, intim lakrészek stb., mint például Meri szakkarai sírjában, de ezzel a formarögzítésnek épületrendű, térkapcsolatokat utánzó kezdeményezései megszűntek. A másik típus, amelybe *Ti* és *Ptahbotep* sírját lehet sorolni, építészeti eszközökkel már nem rögzíti az evilági formákat, annál inkább a mindennapi életet a falak domborművein, s a halotti kápolna formájában a piramiskompozíció sűrűsítését próbálta megoldani.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Az irodalomban található méretek eltérnek, mérési hibákra gondolhatunk. Egy méretezési rekonstrukcióra a „királyi könyvek” méretéből a Tudományról c. fejezetben utalunk.

¹⁶⁹ Hajnóczy Gyula 1967, 118.

Mezopotámiában az egyiptomihoz hasonló építészeti formarögzítésnek alig akad példája. A sumér túlvilághit jóval kevesebb szerepet kapott a vallás keretei között. Istenek és emberek kapcsolata, az istenek szolgálata fontosabb volt az ókori Kelet népeinek világszemléletében, mint a túlvilág, a sumérok előtti és az őket követő népeknél egyaránt.

„Építeni az ember dolga, rendben tartani gazdaságát,
az ország erejét növelni... És megadni az isteneknek
az illó részt minden javakból...”

Rákos Sándor fordítása¹⁷⁰

Azonkívül, a halál utáni lét mindenki számára zordon és nyomorúságos volt. Ott a szellemeknek „Por és agyag az ételük, pocsolóvíz az italuk, madártoll a ruházatuk”.¹⁷¹

És ez alól még a legendás Gilgames király sem lehetett kivétel. Így érthető, hogy a Folyamköz építészetében az evilági életkeretek túlvilágba történő átmentési kísérletei nem sorjazzák oly bőven a példákat. Az újsumér királysírok Uruk városában azonban jelzik, hogy a még korainak számító harmadik évezredi építészet Mezopotámiában is megpróbálkozott legalább egyszer az épületrendű formarögzítés lehetőségével. Egy középudvaros lakóház épült téglából, falsávos homlokzattal, alatta álboltozatos sírkamrákkal. Ehhez még két középudvaros lakóházat ragasztottak az organikus élő városnegyed növekedésének mintája szerint. Ebben a korban a Perzsa-öböltől a Földközi-tengerig az elhunytakat a házak falába, padlója alá temették, esetleg a ház alatti kisméretű álboltozatos sírkamrába. A királysírok tehát annyiban különböztek a közönséges lakóháztól, hogy a sír feletti lakóház nem az élőket szolgálta, hanem az elhunytakat.

Ez a temetkezési mód, nem tudni milyen és mekkora kihagyásokkal, részlegesen felbukkant a rómaiaknál és a közelmúltban is: Kairó temetőjében a gazdagok a sírok fölé házakat építettek az időközönkénti megemlékezések céljára. A szegény néprétegek beköltöztek ezekbe a sírházakba, s manapság a régi temető a főváros egyik lakónegyedévé vált. Egyiptomban nem először fordul elő ilyesmi. Théba nyugati part, a mai Luxorból tekintve a folyón túli terület, az egykori holtak városa, kolostorok kopt szerzeteseinek és remetéinek volt lakóterülete a középkorban. A nemesi sziklasírok ma is helybéli parasztok kunyhóinak, házaiknak lakórései. Továbbá a gizehi piramisok egyik régészeti különlegessége az a nyomortelep benyomását keltő lakóterület, amit Menkauré kultuszát ápoló papok és lezármazottaik építettek a fáraó völgytemplomába, mígnem a király halottkultusza végképp feledésbe nem merült.¹⁷²

A Kr. e. első évezredben, tehát jóval később az eddig tárgyalt kornál, a Földközi-tenger keleti medencéjében és a perzsáknál is elterjedtek az olyan sziklasírok, amelyek lakóház vagy palota térbeli vagy homlokzati előképei alapján készültek. A perzsáknak alig van sír-építészetük az *Akbaimenida* királyok sírjainak kivételével. Zarathusztra vallásában test és lélek elválik a halál pillanatában, és anyagi kapcsolatuk megszűnik, ezért a tetem megőrzése

¹⁷⁰ Hahn I. 1980, 90.

¹⁷¹ Uo. 91.

¹⁷² Lehner, M. 1997, 232.

nem volt cél.¹⁷³ A másik fontos hittétel a feltámadásról és az utolsó ítéletről való hit.¹⁷⁴ A túlvilági életnek ezért nem voltak materiális feltételei ebben a vallásban és az örök élet elnyerése kizárólag a jóságtól függött. A perzsa királysíroknak ezért nem is lehettek olyan vallási indítékai, mint Egyiptomban. De Egyiptomnak mégis nagy szerepe volt abban, hogy ezek a sziklasírok létrejöttek. Érdemes felidézni a történelmi eseményeket. *Kürosz*, a dinasztia-alapító sírt építtetett magának, vélhetően a hatalmi tetszelgés, a győzedelmes uralkodóhoz méltó tett elvárásai szerint. Ez előképek híján kölcsönelemekből szerkesztett és egyedülálló volt. A lépcsős alépitményen álló nyeregtetős házforma miniatűr zikkurathoz vagy aránytalanul megnövelt lépcsős alépitményen (*krepidómán*) álló, görög templomhoz hasonlított, és nyilván első próbálkozásnak számíthatott Kr. e. 530 körül. Öt évvel később *II. Kambüszész* leigázta Egyiptomot. További négy év múlva *Dareiosz* került a trónra, élénk érdeklődést és megértést tanúsítva Egyiptom iránt. Templomot építtetett a *Kbarge-oázisban*, ugyanekkor egyiptomi építészeti elemek és építőmesterek is megjelentek az akkor alapított, új birodalmi főváros építkezéseiben, *Perzopolisban*. *Naqs-i Rusztemben* pedig *Dareiosz* építtette az első, apadana-homlokzatú sziklasírt. A forma tehát már perzsa volt, de a tartalom, hogy tudniillik a sír formája ház vagy palota homlokzatának formáját ölti, jellegzetesen egyiptomi. Nem is nevezhetjük a perzsa királysírokat sziklafalra faragott apadana homlokzataikkal formarögzítésnek, mert nem indokolta őket a vallás. Ezek egyiptomi ösztönzésű, a monumentális hatáskeltés eszközei voltak.

Hasonlóképpen ösztönzéses alkotásoknak kell tekintenünk Palesztina és Fönícia síremlékeit is. Ezekről ugyan feltételezték, hogy lelkek lakóhelyei, de formájuk nem utal közvetlenül házra vagy palotára; inkább idegen származású építészeti elemekből szerkesztett emlékművek voltak (lábazat, pártázat, oszloprend, piramídon). Volt ugyan kapcsolatuk a halottkultusszal, de már nem ábrázoltak valóságos házakat.

A történelem előtti Európa sír építészetében is általános az a jelenség, amely szerkezet és forma tekintetében az élő ember lakóházára utal, de az ilyen a sírokat mégsem tekinthetjük tiszta formarögzítésnek. A korai neolitikum észak-európai halomsírjairól valószínűsíthető például, hogy „az élők házat utánozni”¹⁷⁵, de csakúgy, mint a későbbi bronzkori Európában, a földhalmok alá rejtett gerendafalú sírkamrák esetében is ezek a konstrukciók inkább egyszerű formaátvitelnek voltak, hiszen csak a szokványos szerkezetekről volt szó, az anyagi formák más anyagban „ábrázolására” nem került sor.

Hasonlóképpen vélekedhetünk a korai égei kultúrák (Görög-félsziget, Kréta, Ciprus) álboltozatos, közös csontházakról (*osszáríum*) is, bár az élők házához utánzásuk felmerül a régészeti irodalomban. Kis-Ázsia délnyugati partvidékének sír építészetében eljutott a formarögzítés gyakorlatához a Kr. e. VIII–IV. században, Anatólia kisebb jelentőségű átmeneti kultúráiban. Eszkiszehir mellett az ún. *Midász-sír* sziklafalra faragott homlokzata még iparművészeti motívumok, mustrák tipikus, felnagyított formaátvitel volt. Lükia sír építészetében alig tekinthető másnak, mint formarögzítés eredményének. A sírok eresztékes összeállítású, gerendaváz, táblázatos vázkitöltésű, sűrűgerendás födémű, nyeregtetős vagy lapos tetejű faházak teljes tömegformáját, szobrát ábrázolták az ún. pilléres sírtípusoknál (Xantos), illetve csak rövid homlokzatukat a sziklafalról kifaragva, amely mögött a sírkamra helyezkedett el (Múra). Lükia esetében ezt nem tudjuk túlvilághitükkel értelmezni, mert az egész kultúr-

¹⁷³ Gecse Géza 1980, 41.

¹⁷⁴ Glasenapp, H. v. 1977, 235.

¹⁷⁵ Childe, G. 1962, 108.

ról keveset tudunk. Kis-Ázsia délnyugati partjairól – a monda szerint is – egyenes út vezet Etruriába, ahová szinte minden keleti sírtípus átszármazott.

A tumulusz és kockasírok még nem, de a sziklába vájt sírtípusok közül azok, amelyek a toszkán átriumos lakóház belsejét utánozták, már egyértelműen formarögzítésnek tekinthetők. Az átrium, a hálószobák (*cubiculum*), az oldalhelyiségek (*ala*), az étkezők (*triclinium*) és a családfő szobája (*tablinum*) a lakóház beosztásrendjének megfelelően felismerhetők, sőt alakhűek a szerkezetek is, az ajtókeretek, pillérek, fafödém stb. (*Cerveteri, Tarquinii, Perugia* Kr. e. VI–II. század sírjai). Mindezeket kívül kifaragták a sziklából a lakás berendezési tárgyait is úgy, ahogyan a falon függtek, a szerszámokat, fegyvereket, még a fölkében álló megvetett ágat is. A kerámia szarkofágok életvidám lakomapózbán örökítették meg az elhunytakat.

Az Egyiptomban elkezdődő formarögzítés építészeti jelentősége abban állt, hogy a kőépítészet lehetőségeit nyitotta meg mind a technika, mind a formaképzés területén, majd hasonló építészeti megfogalmazásokhoz ösztönzést adtak más kultúráknak. Lükia a helyi faépítészet formáinak köbön történő rögzítésével nyilvánvalóan ugyanúgy serkentette a görög oszloprendek, illetve a görög kőépítészet kibontakozását (vagy fordítva?), mint ahogyan két évezreddel korábban Egyiptomban történt. Perzsia sziklasírjai ösztönzés eredményei voltak és az élő építészetre már nem hatottak. Végül az etruszkok esetében ugyanígy nem beszélhetünk megtermékenyítő következményekről, de ők voltak az utolsók, akik az elmúlás ellen tiltakozva az ember örök vágját, a halál feletti diadalmaskodást az épített életkeretek rögzítésével utoljára megfogalmazták.¹⁷⁶

Mágia és építészet

A mágia vagy egyszerűbben és magyarul a varázslat régi technika. Legjellemzőbb megnyilatkozása az ábrázolás. Az ember képességének felismerése, hogy ábrázolni tudja környezetét, az egyik legmeggrázóbb élmény és legnagyobb hatású találmány volt az ember történetében 15–20 ezer évvel ezelőtt. Ezzel a szellemi fegyverrel próbálta az ember elérni céljait, biztosítani munkája eredményességét, elhárítani a veszedelmet, és ezzel a fegyverrel próbált ártani is ellenségeinek.¹⁷⁷ Más szóval azokat a cselekedeteket illetjük a mágia kifejezéssel, amelyek az emberi hatóerőn többé-kevésbé kívül eső, de az emberi érdekesség körébe vont tárgyakra, lényekre, jelenségekre irányulnak egy megelőző cselekvés, többnyire az alanyra formai vagy funkcionális értelemben utaló anyagi cselekvés által annak érdekében, hogy a mágiát végző személy céljának elérésére képessé váljon, vagy valamely óhajtott eseményt előidézzen, illetve valamely rettegett eseményt elhárítson. Ennek értelmében szokás beszélni termelési, bajelhárító és ártó mágiáról. A hasonlósági alapon szokás a mágia eredetét a vadászálcazásra visszavezetni, miszerint – erre barlangi ábrázolás is bizonyíték – a vadász magára veszi az állat bőrét, utánozza annak mozgását és becserkészi a zsákmányt.

¹⁷⁶ Kitekintésként ezúttal is megemlíthető, hogy a római szarkofág is házat utánozott, ami a formarögzítésnek egy módosulása, ti. a „halott háza a koporsója”. László Gyula 1974, 141. A módosulások az „Elhunyt háza” fogalmával kapcsolatban épületformákhoz is kötődtek, valószínűleg az Égei-tenger vidéki csontházaiból (*osszáríum*) kiindulva: görög kerek templomok (*tholosz*)–héroszok, hősök tisztelete, római centrális körépítmények–halottkultusz stb. A keresztény építészetben a centrális, illetve kerek építmények többnyire keresztelőkör építmények vagy mártíriumok voltak (elmúlás–ujjászületés).

¹⁷⁷ Az ábrázolás képessége, s ennek tudatunkra való hatása és működő mechanizmusa az alapja ma is minden természetetalakító tevékenységünknek.

Ebből vezetik le a totemizmust, az állati rokonság elképzelését meg a barlangi festmények, szobrok mágiáját is. Az állat ábrázolásával hatalmat nyert az ember az állat, az állatok szaporodása felett. Asszonyfigurákkal, az ún. Vénuszokkal nem a szerelem, hanem a termékenység, a gyermekkaldás felett, ami egyetlen és legfontosabb feltétele a család, a törzs, a nemzetség fennmaradásának.¹⁷⁸

Az élelemtermelő paraszt ugyanúgy élt e „technika” lehetőségeivel, mint vadász elődei. Ekkor már bővült a hatókör a növénytermelésre, állattenyésztésre, a másik, „odaáti” létre és mindenféle ártalmas szellemekre.¹⁷⁹ Az újonnan megjelenő iparok, a kerámiaművesség, majd a fémiparok stb. éppen újdonság mivoltuk miatt is (a kezdetleges ismeretek mellett nagyobb a bizonytalanság) rászorultak a mágikus befolyásolás eljárásaira. Így jöttek létre a termelési, vagy mondhatjuk „ipari mágiák”.¹⁸⁰ Végül az ártó, később fekete mágiának egyfajta inverziója volt, s ugyancsak ősidők óta gyakorolják az eljárást, amit engesztelő áldozatnak nevezhetünk. Ez az emberi lelkiismeret egyensúlyát szolgálta, a természet rendjébe történő bűnös beavatkozás feloldozására.

Telepítési mágia

Az építés, hasonlóképpen a természetátalakítás, beavatkozás a természet rendjébe. Kelet újkőkori parasztfalvaiban fellelhetők az első engesztelő áldozatnak tekinthető eljárások, amelyekből később az építési áldozatnak tekinthető eljárások szokása fakadt. A házak alapjaiba vagy padlója alá állatszobrocskákat helyeztek (Çatal Höyük, Dzsarmó stb.). Az építési áldozatokról közismert, hogy céljuk a mű sikeres befejezése, az állékonyság biztosítása, a célnak való megfelelés. Az állat-, növény-, emberáldozatok, vagy ezek redukált formája, a szőr, tojás, haj befalazása minden korból ismert, s a közelmúlt építőmesterei még ragaszkodtak az ilyen hagyományokhoz.¹⁸¹ A monumentális építészeti kibontakozása idejéből elegendő csak néhány példát említeni. Uruk VI–IV. rétegéből például azok a kisméretű szobrok, amelyek az alapfalakban találtak. Ezek valamikori emberáldozatok emlékei, és helyettesítő figurák lehettek. Ábrázolások is utalnak arra, hogy a templom istenének is bemutatott emberáldozatot.¹⁸² Egyiptomból, Hierakonpoliszből származik egy különös lelet, egy ajtó lapos sarokköve egy földhöz lapított, összekötözött kezű emberi testet, nyilván ellenséges foglyot ábrázol. A legyőzött ellenség alapító mágia céljából történő feláldozását látják benne.¹⁸³ Az egyiptomi templomalapítások során, elsősorban az épület sarkai alatt, kis áldozati gödrökben mindig elhelyezték az áldozati tárgyak kevésbé barbár darabjait; ételt, italt, dísz tárgyakat, szobrokat, az archaikus kortól a római időkig.

A megalitikus építészeti köréből elegendő utalni az angliai Woodhenge-re, ahol az építmény közepén egy valószínűleg építési áldozatból származó gyermeksírt tártak fel.¹⁸⁴

¹⁷⁸ László Gyula 1968; Laming, A. 1969.

¹⁷⁹ Ennek legkifejezőbb ábrázolása a catal höyüki „szülő nő” szobra, ahol az anya, a csecsemő, az állat és emberi kópnya együttesen sugalmazzák, hogy komplex termékenységi mágiára gondoljunk.

¹⁸⁰ Közismert jelenség, minden összefoglaló munka említi. Childe, G., Birket-Smith, László Gyula, Kalicz Nándor, hogy csak a már idézett szerzőket említsük.

¹⁸¹ Az építési emberáldozat leghírhedtebb legendája a kínai Nagy Falhoz kapcsolódik. Csin Shi-Huang ti császár egymillió embert akart feláldozni, de helyettesítésül egy Van Csei Liang (millió szellem) nevű szerencsétlent falaztak be. Tápai-Szabó L. 1940. Az építési emberáldozat megejtően szép magyar legendája a Kómives Kelemen és felesége története, aminek eredete legalább négyezer évre megy vissza, akár a Lúdas Matyi története.

¹⁸² Szuzai, Kr. e. 4. évezredi pecsételőhenger ábrázolása: egy „protozikkurat” előtt a király embereket nyilaz le. Giedion, S. 1964, 213.

¹⁸³ Séé, G. 1973, 65.

¹⁸⁴ Atkinson, C. 1978.

Voltak a telepítési mágiának olyan vonatkozásai is, amelyek a későbbiekben építő szokásokká váltak. A régi építők számára az alapítás gondosan elvégzendő feladatai közé tartozott a hely kiválasztása. Az ősi templomokat, mint szó volt róla, Mezopotámiában az istenek alkotásának írták le a templomi iratok, vagy legalább égből hullott tervek alapján készültek.¹⁸⁵ Újabbán épülő templomok esetén ragaszkodtak a korábbi templomos helyekhez, ahogyan *Eridu* példáján is láttuk. A törekvést jelzi az is, hogy az utolsó babiloni király, *Nabu naid* „ásatást” végeztetett azért, hogy a majd nem kétezer évvel előtte uralkodó *Naramszin* templomalapításáról meggyőződjön.¹⁸⁶ Tehette azért, mert a templomalapítás sajátos mezopotámiai szokása volt – az alapkőletételi ünnepségek őse –, az ún. alapító okiratok: kúpok, prizmák, hengerek, táblák elhelyezése az épület alapjaiba. Ezekon kizárólag a transzcendens hatalmakhoz szóló szertartási szövegek voltak, hogy megnyerjék az istenek jóindulatát, kegyeikbe ajánlják az építő királyt stb.¹⁸⁷ A korai sumér templomépítők úttörők voltak a templomalapításban, és más eljárásokhoz is folyamodtak. A szent és tiszta fogalmi szinonimák voltak, ezért a templomhely tisztaságát mágikus gondossággal őrizték. Az első komoly épületalapozások inkább mágikus, semmint műszaki megfontolásból készültek. Az uruki mészköszöges templomot például mészköblokkokra épített platóra, mintegy nemes anyagból készült tálcára helyezték. Hasonló eljárás volt a templom alatti talaj tiszta homokra cserélése, vagy a falak külső oldalán húzott árkok homokkal feltöltése. Néhány zikkuratnak volt egy felszín alatti emelete is és alig hihető, hogy ezt alaptestnek szánták.¹⁸⁸

Egyiptomban a mágikus elképzelések kevésbé hatottak a helykiválasztásra, de a hely szentsége ott is döntő szempont volt. Még az ősi faluközösségekben alakult ki az a szokás, hogy a Nílus áradása után a falu területének először kiemelkedő, legmagasabb pontja számított szent területnek. Ide építették az első kápolnákat vagy templomot, amit a teremtés, a föld és a víz elválása emlékművének is tekintettek.¹⁸⁹ E helyeken gyakran mesterséges, téglából épített ovális, lépcsőzetes dombokat építettek, s a későbbi korok templomépítői a helyszínhez ugyancsak ragaszkodtak. (*El Kab, Hierakonpolis*, de az újbirodalom idején létesített templomok, Luxor, Karnak esetében is a szentély helyéhez ilyen ősdomb elképzelések fűződtek.)

Az épület kitézése nem sorolható a hasonlósági mágia körébe, de voltak benne analóg indítékok. Az ember „égi rokonsága,” a csillagok, a bolygók, utóbbiak között a Nap és a Hold, kizárólagos viszonyítási pontok voltak minden földi eseményhez, kivált az olyan szent és rendkívüli eseményhez, mint egy templom alapítása. A csillagászati jelenségek közül legkorábban azok nyerhettek jelentőséget, amelyek a földkorong szabályos beosztását inspirálták. A napjárás kelet–nyugat iránya, valamint az erre merőleges irányban elhelyezkedő északi sarkcsillag, az éjszaka elforduló égbolt egyetlen fix pontja mutatta azt a tengelykeresztet, ami iránytűinken az égtájakat jelöli és megfelelt sok művelet, eljárás alapszerkezetének, szabályának. Mint szó volt róla, a „függőleges ember” testképe ugyanezt a viszonyulást tükrözi. Ezért a kör két merőleges tengellyel történő felosztása világgépet, kozmogóniai

¹⁸⁵ Ezzel ellentétben vagy éppen ezért sem Mezopotámiában, sem Egyiptomban nem volt az építészeti számottevő írott hagyománya. Az említett égi tervekkel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy az akkád *usurtu*, sumér *gis-bur* terminus rajtot, tervet, vázlatot jelent, s az eseményeknek az istenek által való meghatározottságra utalt, ami minden történetet meghatározott általában is. Így a templomépítéssel kapcsolatos említésük inkább szükségszerű, mint különös. Oppenheim, A. L. 1982, 256.

¹⁸⁶ Giedion, S. 1964, 232. hivatkozik Dhormra.

¹⁸⁷ Oppenheim, A. L. 1982, 293.

¹⁸⁸ Hajnóczy Gyula 1974, 11.

¹⁸⁹ Frankfort, H. 1948, 17.

elképzeléseket fejezett ki, illetve ehhez igazítottak sok olyan ismeretet a világról, amely a valóság maga. Minden korai civilizációban ez alapképlet a világ elképzelésére és „berendezésére”. Ez is egy hasonlósági koncepció.¹⁹⁰

Mezopotámia esetében is valószínű, hogy az égtájak szerinti, illetve a négy negyedre való világfelosztás a sumérok megjelenésekor létezett. Erre utal az akkád hóditó, *Narām Szin* felvett uralkodói címe, a „négy negyed királya”.¹⁹¹ A sumérok ismert korai szentélykörzete az Uruk központjában levő égi kultuszok centruma volt. Itt álltak *Anu*, az ég istenének és *Eanna (Inin)*, az ég királynőjének kultuszépületei, amelyek a kultusz szolgálatában, a monumentális építészeti kibontakoztatására tett legkorábbi és legfőbb próbálkozást bizonyító maradványok. Jelentősége ugyanaz, mint Egyiptomban a *Dzsószer-együttesé*. Az épületeket égtájakra tájolták, de korántsem úgy, ahogyan manapság szokás. Nem az épületoldalakot tájolták, hanem az épületsarkokat.¹⁹² A sarok nyilvánvalóan megragadóbb szerkezeti és geometriai vonatkozás volt, mint az oldalvonal vagy később a tengely. A mészköszöges templom és a kőépületek nevezett labirintus sarkukkal az égtájak felé fordultak. A világtájaknak megfelelő átlós telepítés legkifejezőbb példája az ún. négyzetes palota. Az égtájak az épület átlóit képezték, s ennek megfelelően az udvar sarkain falsávós tagolású előtér vagy dupla kapuzat az épület leggazdagabb tagolt részét. Mögöttük négy, egymáshoz hasonló beosztású helyiségcsoport, mintegy észak, kelet, dél és nyugat „háza”, következtek, amelyek között a négy negyed irányából díszes kapuzattal feltároló csarnok helyezkedett el. Az épület oly szellemes és megragadó monumentális példája a világtájaknak megfelelő, tengelykeresztre szerkesztésnek, hogy minden írásos hagyomány nélkül is állíthatjuk, ez a kozmogóniai elvek tiszta, épületbe merevített példája. Uruk szentélykörzetének épületei közül a C templom oldalszögfelezői az égtájak felé néznek, az udvarnak nevezett építmény egyik átlója észak–dél irányú. A későbbi épületeknél ezek az irányok már néhány fokkal eltérnek. A sumér zikkuratok sarkai mindvégig a hozzávetőleges égtájak felé mutattak. A sumér restaurációtól – 2200 körül – az újbabiloni korig (Kr. e. VII. század) különféle tájolási elvek alakultak ki. A babiloni „világtérkép” arról vall, hogy később – valószínűen a fő szélirányok alapján – a négy főirányt hétre növelték, a földkorongot a világegyetemet kifejező hetes számnak megfelelően hét ívmezőre osztották.¹⁹³ E hétágú felosztásból, a csillagászati égtájakból, továbbá a bolygók pozícióiból, néhány kedveltebb csillagkép vagy csillag állásából stb. sokféle irányelvek alakulhattak ki, amiket rekonstruálni ma már aligha tudunk. Bizonyos viszont, hogy kaldeus Babilon királyi palotájánál már a tájolásnak azt az elvét alkalmazták, ami napjaink építésze számára sem szokatlan; az épület oldalmerőlegei irányultak az égtájak felé. Hozzá kell tennünk, ebben az esetben is ideológiai megfontolások számítottak.¹⁹⁴

Az ősi egyiptomi elképzelések ugyancsak a „négy negyed” szerint osztották fel a világegyetemet. Egyiptom, a „Két part országa”, valamint észak és dél uniója önmagában is

duális eszme. A falu egyiptomi hieroglifája egy körbe rajzolt kereszt volt. Egyes értelmezések szerint a kör a település védőfal, a kereszt a falu utcáit jelképezi. Mások a faluközösségre jellemző törzsi struktúrát látják benne. Az égtájak mint főirányok eszméjének kialakulásához hozzájárult az is, hogy az életadó Nílus, az ország tengelye észak–déli irányú, s a holtak országát ott sejtették, ahol a „pusztulást nem ismerő” csillagok vannak, vagyis az északi égbolton, a sarkcsillag közelében.¹⁹⁵ A halottkultuszban a nappálya kelet–nyugat irányba szabta meg a sír-út irányát stb. E felfogás szellemében rendezték az állami szertartásokat is, például a király, az uralkodási évfordulón, a *Szed-ünnepen* egy-egy nyilat lőtt ki a négy égtáj felé és hasonlóképpen négyszer ült a trónra.¹⁹⁶ Az égtájak csillagászati meghatározásán túl is fontos szerepe volt az égboltnak, minden jelenségének, mert a csillagokat azonosították a pantheon isteneivel, egyes csillagok önálló isteni rangra is emelkedtek (*Szóthisz*).¹⁹⁷ Az égtájak szerinti építészeti kitűzés először Egyiptomban is az épületsarkok észak–dél irányba állításával történt, Abüdoszban legalábbis. Az oldalak szögfelezőivel kitűzött irány *Dzset* és *Dun*, az I. dinasztia uralkodójának sírjainál pontosan megegyezik az égtájak irányával, a többi sírnál néhány fokos eltérés van. A II. dinasztia uralkodói sírjainak inkább az átlói esnek egybe az északi iránnyal. A szakkarai síroknál a hossz tengely fekszik hozzávetőleg észak–déli irányban, s megfigyelhető, hogy a kisebb eltéréseket a Nílus medrével való párhuzamosság, a „lokális észak” határozta meg.¹⁹⁸ Egyiptomban ábrázolás is van arra, hogy a templomok kitűzése csillagászati megfigyelésekhez igazodott, és az alapítás mágikus követelményei a király közreműködését tették szükségessé. Egy hierakonopoliszi templom ajtókeretén két jelenet is templomalapítást mutat. Az egyik a koronás király és Szésat istennő látható két-két kitűzőcövekkel, az istennő fejéke csillagot ábrázol. A csillagra való utalás éjszakai eljárást sejtet. A másik jeleneten a fáraó jobb kezében buzogányt vagy jogart, bal kezében talán kitűzőrudat tart. A vele szemben, négyzet alakban elrendeződő kis figurák cövekkel az épületsarkokat kijelölő személyek, figuránsok.¹⁹⁹ A jelenetnek szinte minden mozzanatát érzékelteti a következő írásos szöveg: „Mégragadom a jelzőrudat a kalapács nyelvél együtt. Megfogtam a mérőfonalat *Safekbabui* (?) istennővel együtt. Figyeltem a csillagok emelkedését. Szememet a Medvére függesztettem. Számolom az időt, ellenőrizve az órát, s meghatározom templomod széleit [...] Arcomat a csillagok járása felé fordítom, szememet a Medve állására szegezem. Ott az időmutató az órával. Meghatározom templomod széleit.”²⁰⁰ A szakkarai *Dzsószer-együttes* építésze, *Imbotep* címe közül az egyik „a nézők legnagyobbja”. Ez a *heliopoliszi* főpapok címe volt és a csillagok megfigyelésére vonatkozott.²⁰¹ E rangjához méltóan ő valósította meg először épület hossz- és kereszt tengelyeinek pontos észak–dél, kelet–nyugat irányú kitűzését. A lokális vagy folyami tájolást csak a bejárati csarnok kitűzésénél alkalmazta. Továbbá ő vezette be a sírkamra északi irányból való megközelítését, amit a piramisépítők ugyancsak évszázadokig követtek. Ettől kezdve tapasztalható a síregyüttesekben a kompozíciós tengely is. Ezek azonban még nem voltak azonosak az átjárható építészeti tengellyel, mert a funkcionális útvonalak az épületen belül – mágikus okokból – következetesen eltértek a szerkezeti tengelytől. A határozottan érvényesülő

¹⁹⁰ Thomson, G. 1975, 52. Bár tárgyunkhoz nem tartozik, nagyon közel is áll hozzá: Kína neve, Csung Kuo, közep országot jelent, a világ közepét. Középpontjában van a császári főváros, ennek közepén a Napoltár és az Égi hatalmak Csarnoka. A Napoltár négyszögletes domb, négy oldala a világtájak felé nézett, a keleti zöld, a déli vörös, a nyugati fehér, az északi fekete színű, továbbá a domb teteje mint közép, sárga színű volt. Uo. 64. Mint láttuk, a világfa, az égi tengely, a Föld köldöke, a mandala szerkezet stb. mind ezt a világszemléletet modellelzi.

¹⁹¹ Frankfort, H. 1948, 228.

¹⁹² A sarokkő vagy szegletkő az újszövetségi példabeszédekben is a szilárdság szimbóluma, középkori templomaink közt is gyakran a sarkokra helyezték a legnagyobb kőtömböket.

¹⁹³ A többféle értelmezést értékeli és felsorolja Thomson, G. 1975, 82.

¹⁹⁴ Unger, E. 1931.

¹⁹⁵ Kákósy László 1979, 93.

¹⁹⁶ Frankfort, H. 1948, 87. A ceremónia az európai király-beiktatásokon lényegében hasonló volt.

¹⁹⁷ Kákósy László 1979, 264.

¹⁹⁸ Séé, G. 1973, 103.

¹⁹⁹ Séé, G. uo., 113.

²⁰⁰ Childe, G. 1968, 154.

²⁰¹ Kákósy László 1979, 47.

építészeti hossz tengelyek a szentélyek és templomok esetében általánosak az archaikus kortól, és az építészet alapvető rendezőelveként szerepeltek mindvégig. Kitűzésük gyakran szoláris, a napkeltéhez kapcsolódott. Az Újbirodalom idején a templomtengelyek akár kilométeres távolságokba is kivetültek, mint a karnaki Nagy Amon-templom és Hatsepszút halotti templománál.

A csillagászat és az építészet összefüggéseire az európai megalitikus építészetben is sok a példa. Stonehenge első periódusával kapcsolatban vetették fel, hogy a sáncárkon belül az ún. Aubry-gödörök nap- és holdfogyatkozások megfigyelésére, előrejelzésére szolgáltak.²⁰² A második periódusban a központi pillérgerendázat-gyűrű ennek lehetőségét megszüntette az átláthatatlanság miatt, de tengelye változatlanul a két naptári fordulónap napkelte-napnyugta irányait jelölte. A *neugrange-i* halomsír tengelye a téli napforduló reggelének napkeltére irányul, ekkor a felkelő nap bevilágít a sírkamrákba. Ebből még olyan elképzelés is született, hogy ez a halomsír a Föld és a Nap megtermékenyítő nászának – és az újjászületésnek – kultikus együttese.

Bajelhárító mágia

Az újkőkorszakban megjelenő új anyagátalakítással járó technikák nem nélkülözték a mágikus eljárások segítségül hívását. Például az első fémművesek munkájuk közben mágikus vagy annak tűnő eljárásokat is végeztek, mert alig van olyan emberi tevékenység, amelynek eredménye bizonyos. Mindig akad valami bizonytalanság, a babonás gondolat számára ártó erő, ami megghiusíthatja az eredményt. A mű eredményes vagy sikeres elkészítésére irányultak a bajelhárító mágiák első példái. Ezekről csak sejtéseink lehetnek, a társadalmi hatásukról azonban vallanak a klasszikus mitológiák, olykor néphagyományok: babonás tisztelettel vagy ellenkezőleg, irtózással kezelték az ősi mestereket. Termékeikre is hárult valami a tartózkodásból, ezért mellőzhettek sok új anyagot, új eljárással készült tárgyat a kultikus gyakorlatból (lásd túlélő technika, forma). A bajelhárító mágia másik célja az alkotás rendeltetésének védelme. Ismét a kerámiákra hivatkozhatunk, amelyeknek valamilyen tároló feladatuk volt. A tárolt anyagot, többnyire élelmet, védeni kellett az ártó erőktől, illetve közvetve az embert attól, hogy a táplálékkal rontó szellemek is jussanak a szervezetébe. Ez a szándék már ábrákkal, jelekkel megvalósítható volt az alkotáson. Az újkőkori cserépedények ezért gyakran viseltek ilyen ábrázolásokat mindenütt, Magyarország területén is. Elhárító vagy oráns kéztartású ábrák ismertek, a tevékenységgel kapcsolatos női és állatfigurák az edényen, peremén vagy fedelén.²⁰³ A korai keleti ókor kultuszdedényein a bika-, oroszlán-, kecskéábrázolások hasonló célokat szolgálták.

Az építészetre térve: Mezopotámiában a templomok alapfalain is gyakran alkalmaztak démonűző figurákat, amelyeket emberi szem soha nem látott, kizárólag az alvilági hatalmak ellen készültek. Ez a szokás még az újbabiloni kor idején is megvolt, sőt kiteljesedett.

Az ártó erők működési területe nem csupán az alvilág volt, hanem az emberi szféra is. Ezért az épületek lábazati szakasza bőven szolgáltatta a példákat a bajelhárítás mágikus műveleteire. A sumér idők bajelhárító törekvéseinek legkifejezőbb eszköze a *kiszu*. A fal tövéhez közvetlenül épített alacsony pótfal az elszigetelést oldotta meg mágikus építészeti eszközzel, és e szokás Mezopotámia történetének végéig fennmaradt.

A hurri-mitanni körzetben az építészeti mágia példái voltak a palotafalak lábazati felületein alkalmazott domborműves burkolólapok, *ortosztátok*. Az ábrázolt lények egy része

²⁰² Hoyle, F. 1979.

²⁰³ Kalicz Nándor 1970, 44.

állat vagy hibridlény, más részük uralkodó, uralkodói pózban vagy isten. E kőlapok kezdetben azt a szerepet töltötték be, amit a folyamvölgyi *kiszu-falak*, elválasztó, elhárító céllal készültek. E mágikus felfogás alapján készültek a monumentális tartószerkezetek, az első atlaszok is. Rendeltetésüket jól kifejezik az ábrázolt figurák, istenek, istennők, oroszlán, bika és megint hibridlények. Ez utóbbiak asszír változatai voltak a kapuőrző *lamasszúk*, emberfejű, bikatestű, szárnyas figurák. Hatásuk a mai emberre (múzeumokban) is igen erőteljes. Az asszír palotatermekben a szárnyas démonok által közrefogott életfa-ábrázolások ugyan csak mágikus céllal készültek.

Egyiptomban a felmenő szerkezetek talajjal való kapcsolatánál mágiára utaló jelenséget nem ismerünk. Fallábazat csak *Medinet Habu* palotatemplománál jelent meg, ott is rézsűs alapszélesítés formájában, szerkezeti megfontolásból. A bajelhárító mágiának volt egy archaikus esete, amiben kapcsolatot vélhetünk egy ősi kultusz tárgy és egy antik ékítmény között. Ez a bukranon vagy ökörfej-, illetve koponyaábrázolás. Legrégibbi előzménye lehet a koponyakultusz. A cától höyűki modellált tulok- vagy szarvasmarha-koponyák termékenységek kultusz tárgyai lehettek. Európa újkőkori leletei közt ugyancsak gyakran előfordulnak. Esetleg a házak oromzatára helyezték, akár agyagszobor formájában, inkább bajelhárító céllal.²⁰⁴ Egyiptomban, a szakkarai 3504 számú sír falsávós felépítményének tövében mind a négy oldalon modellált (agyagból fejformát visszaállító) marhakoponyák sorakoztak. Itt is valamilyen mágiáról lehet szó.²⁰⁵

Mezopotámiában ugyancsak általános lehetett az ökörfej (bukranion); egy újbabiloni ábrázoláson, zikkurat szentélyének tetején még látható.²⁰⁶ A bukranon a görögöknél mint ékítmény jelent meg és a főpárkány frízsvájában kapott helyet, aminek nevét is meghatározta: *zooforosz*. Szemléletesebb a következő példa. Ninive belső városfala kőből épült, a külső felület minden kváderkövére enyhe kiülésű, alul szögletes, felül íves záródású idomot véstek. Egyik vélemény szerint ezek a határkövek (*kudurru*) formái, mások szerint törvénytáblát vagy pajzsokat véstek oda. Mindegyik esetben az elhatároló, a visszatartó mágiát kell látnunk, nem csupán díszítményt. Az asszír lépcsős pártázat eredetét nem ismerjük, de sejtünk valamit. A forma életképessége páratlan. Átvette az újbabiloni építészet, majd a perzsák is. A Kr. u. III. században, a szíriai Palmyra főtemplomán szerkezeti indoklás nélkül a korinthoszi főpárkány tetejére helyezték. Módosult formában alkalmazzák az iszlám építészetben, s a közel-keleti, afrikai népi építészetben. Akár vályogfalról, akár vasbeton födémről van szó, a sarkokra kis kiszögéléseket, mintegy a pártázat sarokelemeit építik. Elképzelhető, hogy a sarkokat hangsúlyozó forma fent ugyanúgy mágikus – például bajelhárító – elem volt, mint lent a sarok alatti építő áldozat, s a forma sorozatszerű végigvitelével jött létre a pártázat.

A perzsák építésze a gerendarácsos födém szerkezettel felülmúlta a korszak építőteltjesítményét, de ez a szerkezet sem nélkülözte a mágikus hatáskeltés lehetőségét. A bika, oroszlán, griff ábrázolatú oszlopfők, illetve nyeregfaék egy birodalom felsőbbbségét szuggerrálták Kelet leigázott népeinek. Nagy Sándor görögjeit ez már nem hatotta meg, egyszerűen felgyűjtették.

Egyiptom építészetében a falfelületekre vésett szövegek, ábrázolások bírtak mágikus tartalommal. Szerkezet vagy díszítményforma csak az *Ureusz* (kobra) kígyó-frízben öltött

²⁰⁴ Kalicz Nándor 1970, 44. Vadászok házorumzatain ma is találkozunk ilyenekkel mint tróféakkal.

²⁰⁵ Emery, W. E. 1961, 71.

²⁰⁶ Giedion, S. 1964, 242.

testet, amely nyilvánvalóan bajelhárító szerepet is kapott, például a szakkarai *Dzsószer-együttesben*, a déli síron.

A bajelhárító mágiának az alaprajzi formákra gyakorolt hatása a labirint- vagy cikcakk-bejárat. Ez az építészeti funkcionális tengely ellentéte. Nyilvánvalóan mágikus elképzelés szülte a dilemmát: nyitott legyen a bejárat vagy zártágot biztosítson? A közel-keleti újkőkori parasztházaknál ez még nem merült fel; a bejárat többnyire a ház középtengelyében volt, ahogyan ez a legkényelmesebb és gyakorlatias. A korai, negyedik évezredbeli szentélyek, templomok építésénél ugyancsak ez a szempont számított, sőt az uruki templomépítési kísérletek során az átjárhatóság többszörösen biztosítva volt. Érdekes viszont, hogy az épület hossz tengelyébe elhelyezett bejáratokat kerülték. Igaz, volt egy ún. „köépület”, ami ilyen szempontból valóságos labirintus volt: a három egymásba épített négyzetes alaprajzú helyiségek bejáratait először 180°-kal, majd 90°-kal elfordították, a bejárat megnehezítése céljából. Ez a felfogás is megőrződött az ún. könyöktengelyes templomoknál, de itt inkább a hatáskeltés eszközével éltek. Palotatemplomoknál viszont valódi útvesztő bejárat rendszert építettek, mindenekelőtt hosszú, ellenőrizhető folyosókat. Ezt a védekezési elvet alkalmazták templomoknál is nem hús-vér ellenség, hanem az ártó szellemek, démonok ellen. Még egy szempont, amit a magánház-építészetben megfigyelhetünk akár az ókori alaprajzok szemlélésével, akár mai közel-keleti lakóházaknál: a ház bejárata nem teszi lehetővé a betekintést az utcáról a privátszféra sérthetlensége miatt. Mezopotámia későbbi építészetében, bár szimmetrikus rendszerűekké váltak, igazi, átjárható tengely (enfilád) nem bontakozhatott ki, mert ezt a mágikus elvet a könyök- vagy törttengelyű változatokban megtartották.

Egyiptomban a mágia által befolyásolt alaprajzi formák, kényszerpályás bejáratok még kifejezőbbek. A „ház” hieroglifája az egysejtű ház szimmetrikus alaprajza. Az „erőd”, valamint az „udvar” vagy „karám” hieroglifája a sarkon vagy az oldalon megközelíthető kényszerpályás alakot ábrázolja íves vagy szegletes formában. Ilyen a szakkarai kápolnákat megelőző kerítések vonalvezetése is. A kényszerpályás bejáratok hasonló formáit találjuk a Hafré piramis mögötti, ún. „paplakásoknál” is, amit tulajdonképpen a későbbi egyiptomi lakóházak megőriztek. A kényszerpályás bejáratok, bejárások legjobb példáit a piramiskompozíciókban találjuk. A zegzugos hosszú bejáratok *Dzsószer* halotti templománál 15, illetve 20 derékszögű irányváltoztatással járnak. *Hafré* piramisánál a völgytemplom mólójától a sírkamráig 11 irányváltoztatást számolhatunk meg a legrövidebb útvonalon. Ez a szám *Szaburé* piramisánál 5, *II. Pepi* együttesében már csak 3. Ezek szerint a kényszerútvonal mágikus indokoltága a sírépítészetben volt fontos, de jelentősége egyre csökkent.

Mítosz és építészet

Állat-, növény- és heggyutánzatok az építészetben

A mítosz a keleti ókor civilizációiban is fontos eleme volt a kultúrának, s a történelem előtti idők hiedelmeinek újabbban egyre régebbi rétegeiről is kimutatják a mitikus jelenségeket.²⁰⁷ Ezek a mítoszok vagy mitikus jellegzetességek eltérnek a későbbi antik változatoktól mindenekelőtt abban, hogy a világ megértésére tett gondolati konstrukciók nem a társadalom és az ember természetéből vették analógiájukat, hanem az ősi kor embere számára nagyobb jelentőségű természetből. Az eredet, a származás, a fennálló természeti rend értelmezése

körül „nagy” kérdésekre a természet szembeötlő és közvetlenül tapasztalt „kis” jelenségeivel próbáltak válaszolni. Ezért hat a modern ember számára olyan megejtően naivnak például az óegyiptomi elképzelés, miszerint a napot egy skarabeusz görgeti végig az égbolton.

Ember és természet kapcsolatából úgy tűnhet, az első központi szereplő az állat volt, amelyekre rendszeresen vadászott. Ebből az élményből bontakoztak ki az első kultuszok, az állattal kapcsolatos rokonság elképzelése, a totemhit, a barlangi képkalkotás varázslata, a vadászmagia és a medvekulusz évezredekig tartó hiedelme. Jóval később a nagy élmény a vegetáció lett, amikor rájött az ember arra, hogy utánozhatja a természetet: elveti a magot, ami a föld csodája folytán tízszeresen, hússzorosan hálálja meg a tettet, s ez biztosítja törzse, családja megélhetését. A vegetáció az önmegújítás, a végtelen körforgás törvényét szemlél-tette, amit a ház mellé fogott állatok szaporodása, a tenyésztés még kézzelfoghatóbbá tett. Ezekből az alapélményekből következtek az enyészet–tenyészet mítoszok, a meghaló és feltámadó vegetációt megszemélyesítő istenek történetei.²⁰⁸ A harmadik nagy élménycsoport talán az iparok, a kereskedelem, majd a hódítások idegen tájakat megismerő utazásaiból fakadhatott. A hegyekre, tengerekre és az életadó, közlekedést is biztosító folyamokra gondolhatunk, amelyek gyakori szereplői a kultuszoknak. Végül az ember negyedik nagy élménye a társadalom, amely az első városállamok és birodalmak élére földi és égi isteneket állított. Ez utóbbi élmény bontakoztatja ki végül azt a mitológiát, amely a nyugati ember számára ismerősebben és érthetőbben hangzik, de amely vizsgálódási körünkön kívül esik. E som-más élménytörténet szerint először az állat, majd a növény és a földfelszíni alakzatok kaptak szerepet a mitikus történetekben. A képzőművészeti alkotások a korai civilizációkban szinte kizárólag ilyen tematikát mutatnak. Kérdés, hogy ezek szerepet kaptak-e a bontakozó építészetben, az utánzásos jelenségek sokféleségében.

Az ősi állapotokat rögzítő vagy előhívó néprajzi adatok és etimológiai vonatkozások azt látszanak megerősíteni, hogy ilyen összefüggések legalábbis lehettek. Először az állat-alakúság (zoomorfizmus) lehetőségét keressük. Egy új-guineai törzs tagjai például „az egész épületet egy óriási vadkan képmásának tekintik. A sarok oszlopok alá ezért kell egy-egy vadkan lábat, a bejárat alá állkapcsot eltemetni, míg a koponyát a házoromra, a hátgerincet pedig a szelemenre függesztik”.²⁰⁹ Az eljárás tulajdonképpen mágia, de azért nem idéztük az előzőekben, mert ebben az esetben a forma-analógia képzele is felmerül. Ilyen egykor létező képzetek maradványai azok az építészeti szakkifejezések, amelyek egy része csupán a funkcionális analógiából keletkezett: *homlokzat*, *talpgerenda* stb., másrésztük azonban az állatok felépítésére vagy egy-egy szervükre utal: *oszlopláb*, *tetőgerinc*, *szarufa* (szarv) stb., hogy csak nyelvünk példáit említsük.

Egyiptomból közismert az állatok kultusza és egyes istenek zoomorf ábrázolása. Eredetüket magyarázzák totemisztikus előzményekkel és a mítoszeremtés reakálási sajátosságaival is. Keletkezésük mindenképpen arra a korra tehető, amikor az emberek érdeklődésének fő iránya még az állat volt. Így érthető, hogy az első két dinasztia idejéből ismeretes egy könyvnyű, növényi anyagból szerkesztett szentély ábrája, Felső-Egyiptom szentélye, amely egyértelműen *állat alakú* volt. Az épület görbült gerincű, farka van, homlokzatán pedig szarvak vagy agyarutánzatok láthatók.²¹⁰ Ebből a formai naturalizmusból később letisztultabb építészeti formák lettek a szakkarai *Szed* kápolnákon, de a formaelőzmények ott is felismerhetők. Közép-Afrikában még a közelmúltban is volt olyan törzs, ahol a férfibeavatások céljára állat

²⁰⁸ Hahn I. 1980, 50.

²⁰⁹ Birket-Smith, K. 1969, 195.

²¹⁰ Emery, W. B. 1961, 180.

²⁰⁷ Mitikus vonásokat gyantának már a jégkor végi barlangi művészettel kapcsolatban is. Laming, A. 1969.

alakú kunyhót építettek, a fiataloknak be kellett menniük (felfalták őket, meghaltak), s a ceremónia vagy próbatételek végeztével onnan előjöttek, mintegy férfiként újjászülettek.

Egyiptom esetében azonban a *növényalakúság*, a florimorf építészeti jelenségek sokkal jelentősebbek. Ideológiai háttérüket leginkább az egyiptomi teremtésmítoszok régebbi változatai világítják meg. Kezdetben csak az ósíceán létezett, s ebben lappangott az ósistenség, *Atum*. Más változat szerint az ósvízből kiemelkedő lótosz volt az első lény, amely magában rejtette a teremtő istengyermekeket. A lótosz-kozmozgóniára utalások voltak már az óbirodalmi piramis szövegekben is, és ez fejezi ki talán a leginkább az egyiptomiak növényvilágra irányított bensőséges szemléletét.²¹¹ A legrégebbi szűkszavú ábrázolásokon, úgy tűnik, a növények már országrészek szimbólumai voltak, s jelképként politikai jelzéseként használták őket.²¹² A növény jelképi ábrázolása és a növény alakú oszlopok között helyezkednek el azok a szoborformák, amelyek Szakkarában, észak háza, dél háza udvarain láthatók. Az északi udvaron egy kis fülkében oszlopméretű papirusznövény „szobra” látható. A törzs keresztmetszete pontosan utánozza a növény ívháromszög metszetű szárát, a „fejezet” a kibomló levéltányért. A déli udvaron, hasonló fülkében állott egy kör keresztmetszetű áloszlop lábazattal és kötést utánzó nyaktaggal. Az elveszett fejezetről feltételezik, hogy íriszt vagy liliumot formázott.²¹³ A két oszlopforma felveti az egyiptomi oszlopok eredetének kérdését, amit a XIX–XX. századforduló oszloprendi vitáiban is feszegettek, hogy az előkép növény vagy szerkezet. A ma már elfogadható vélemény egyik felét említettük a formaátvitelekkel foglalkozó részben. Az egyiptomi oszlopformák némelyikének előképe is szerkezet volt: levelekkel vagy virágcsokrokkal feldíszített pavilon- vagy sátorkarók, illetve faoszlopok. Például a pálmaoszlop nem utánoz pálmát, inkább pálmalevelekkel feldíszített faoszlopot.

Az északi és déli oldalon látható (feltárt és rekonstruált) áloszlop-forma csak számunkra jelent áloszlopot, mert ezt a több ezer éves formát ismerjük és meg tudjuk nevezni. De a szakkarai együttes készítése idején még féloszlop mint homlokzatképző elem nem létezett, a kápolnák karcsú féloszlopai, mint láttuk, egy könnyű szerkezet szobrai, formarögzítések voltak. Ha nem oszlopok vagy féloszlopok, akkor mik? Az északi és déli országrészt szimbolizáló növényutánzatok. Ennyi magyarázat olvasható minden leírásban, de nem elégedhünk meg ennyivel, két-három oszlop *formájának* keletkezéséről van szó.

A szakkarai *Dzsószter-együttes* egészét általában *fiktív*, *szimbolikus* és *virtuális* jelzőkkel szokás megnevezni. A fiktív és virtuális jelzőket gyakran és megfontolás nélkül használják manapság. A szimbolikus jobb jelző, a kifejtésekre még visszatérünk. Amit eddig tettünk: a halál utáni létből származtattuk a formarögzítéseket; a még kiforratlan technikák okaként jellemeztük a műveletátviteleket; az új anyagok használata eredményezte a formaátviteleket; a varázslatos alkotás meglelkesítette az anyagokat, a követ, a vályogtéglát, a fát; a világ mitikus szemlélete hozta létre a természetutánzás lehetőségeit. Itt tartunk most.

Két növény, a papirusznád és a lilium országrészek szimbólumai. A karnaki *Ámon-templomban*, a III. *Thotmesz* által épített, az Újbirodalom korából való két gránitpilléren is így szerepelnek, vagyis a két szimbólum évezredekken keresztül kiemelkedő fontosságú jelkép volt. A papiruszból oszlopforma lett; s a forma kialakulásának első megfogalmazását látjuk itt, Szakkarában. A papirusznád szárának egyedülálló formája van, domborodó háromszög keresztmetszetű. Ezt látjuk itt *felmagyítva*, de még nem egy oszlop törzsének

lehetséges vastagságával.²¹⁴ A fejezet, pontosabban a forma, amiből a nyitott kelyhű fejezet lett, *absztrakció* eredménye. A nádszál tetején kibomló levéltányér formáját, ami laza és változó ívelésű a valóságban, *összevont*, *konkretizált* formában faragták meg, ami csak keveset változott az évszázadokkal későbbi, tömeges alkalmazásban. A másik jelképből, a liliumból nem lett oszlopforma.

Oszlopformát eredményezett viszont a lótosznövény. A lótoszoszlop azonban nem egyszerűen csak természetutánzás, hanem szimbóluma a Teremtésnek is. Az egyiptomi lótosz kozmogónia szerint ugyanis kezdetben volt az ósvíz (*Nun*). Ennek felszínére emelkedett az első, isteni élőlény, a lótosz (*Nofertum*). Kibomló virágából, a szám szerint négy–nyolc–tizenhat szíromréteg közepéből kelt ki a teremtő napgyermek, *Atum*. Ő egymaga „kiköpte”, kiötlötte a férfi *Su-t*, és *Tefnutot*, a nőt. Gyermekük voltak a föld (*Geb*) és az ég (*Nut*). Ezek gyermekei *Ozírész*, *Ízisz*, *Széth* és *Nephtüsz*. A két előbbi különös nászából született *Hórusz*, az egyiptomi királyság istene.²¹⁵ Más eredetmítoszok is voltak az egyiptomi vallásban, ezekre most nem térünk ki. Merüljünk el a lótosz szemlélésében régi egyiptomi módjára – mondjuk a hévízi tóban: a vizek sötét mélységéből egy vékony szálon növekedik felfelé egy levélke. Fel nő a felszínre, nagy leveleket növeszt és kivirágzik. A vízből, az őselem legaljából, a „semmiből”. Szép, szemléletes, szimbolikus valóság, költői hasonlat és építész is. A lótosz szára csillogóan áttetsző, akár egy üveghenger. Keresztmetszete kerekesebb nem is lehetne, oszloptörzs formájú. A virág bimbós állapotában a hengerből kiszélesedő, majd szűkülő forgástest. Ilyen lett az egyiptomi oszlopok többségének bimbós fejezete. De a növényutánzásból csak lassan bontakozott ki az oszlopforma.

A IV. dinasztia szigorú, geometrizáló és megalitikus stílusú monumentális építészete nem árulkodik arról, hogy az oszlopok építészeti kibontakozása mire jutott. Talán a hétköznapi építészetben kezdtek növény alakú faoszlopokat készíteni, hiszen fapóznák, fa sátor- és pavilonkarók készültek. Az V. és VI. dinasztától azonban már vannak nyomai a növény alakú oszlopoknak. A pálmaoszlop, amelyről szólunk, *Szaburé*, *Unasz* és *Neuszerré* nap-templomában jelent meg. A lótosz oszlopnak nem ismerjük egyszerű változatát. *Neferirkaré* együttesében az oszlopon négy, egyenként kör keresztmetszetű köteggé összefogott szárát ábrázoltak, és szikomor fából faragták ki. A *Ptabsepszesz* abuszíri sírjából ismert faoszlop, hat csukott kelyhű növényiszál köteggé formázta, a fejezet alatt ötször körbeforduló kötéssel. Ez is fából készült, amit gipszel bevontak és zöldre festettek. Végül *Szaburé* és *Neuszerré* halotti templomaiban ismét előkerült az ívháromszöges szármetszetű papirusz, de már hat növényi szál kötegelésével és csukott kelyhekkkel nyert formát az oszlop, amely gránitból készült, csiszolva és festve.²¹⁶

Ezek az oszlopok azért okozhatnak fejtörést az eddigi formaátvitelek szellemében, mert a lótosz és a papirusz növényiszálak a valóságban ceruza vastagságúak, s még kötegelt formában sem alkalmasak a tartószerkezeti szerepre. Márpedig az oszlopok úgy ábrázolják a növényi formákat, mintha a fejezet alatt azért kötötték volna össze őket, hogy így megfeleljenek a terhek hordására. Az ellentmondás a következőképpen oldható fel. Korán elterjedt szokás volt, erről ábrázolások tanúskodnak, nyílások (ablakok), oszlopok felszerelése díszítő, komfort vagy mágikus megfontolásból virágokkal, csokrokkal. Ennek *szerkezeti képe* az

²¹¹ Kákósy László 1979, 367.

²¹² A Skorpió-király buzogányfej vagy a Narmer-paletta ábrázolásai.

²¹³ Badawy, A. 1954, 85.

²¹⁴ A jelenséget először leíró közleményemet (Istvánfi Gyula 1975) egykor olvasta az építész, Ekler Dezső, akit a téma az építészeti nagytítás elméletére ihletett. Akkor szememre vetette, nem vettem észre, hogy ez nagytítás. Ez szerepelt ugyan, de nem hangsúlyoztam. Most hangsúlyozom.

²¹⁵ Kákósy László 1979, 367–369.

²¹⁶ Badawy, A. 181., 191.

ötsoros kötés a fejezet alatt. Ekkor jelent meg az a mitikus elképzelés, hogy az oszlop ne csupán virágokkal legyen díszítve, hanem önmaga is növényt ábrázoljon. Ehhez szerkezeti előképként kínálkozott a pavilonkaró, illetve pózna, valamint a vastagabb nádköteg. Azt könnyen belátták, hogy a kis keresztmetszetű támasz elkészítése akár fából, akár kőből nehéz és nagyobb terhek viselésére alkalmatlan. Maradt tehát a kötegbe fogás elve és előképe. A jellemző növény alakhú, de arányaiban megváltoztatott, *nagyított*, egyedi formáit tehát a kötegelésnek megfelelő összetett formában képzeltek el, amikor az első faoszlopoknak formát adtak.²¹⁷ A fejezet alatti tőtesnek a díszítő előképből való átvétele az új formában még szerkezeti is indokolt, mert a köteghez elengedhetetlen az összefogás ábrázolása. Így az egyiptomi növényformákat ábrázoló oszlopok szinte születésük pillanatában szerkezeti formaátviteleket is magukban foglaltak. A flóra világának érzékeltetése azonban egyértelmű, hiszen a kötegelt oszlopok formái részletezése, a tőlevelek ábrázolása a lábazatnál, a fedőlevelek és szirmok ábrázolása festve vagy vésvé a fejezeten a növény organikus struktúrájára utaltak. A bordás (kötegelt) bimbófejezetű papiruszoszlop bordái, az ívháromszögből származván, az élről ismerhetők fel, a lótoszoszlopok bordái kör keresztmetszetűek. Legegyszerűbben erről különböztethetők meg.

Az Újbirodalom korában a restaurációs korszak építésze tudatosan nehézkesebbé, zömökebbé tette az oszlopformákat, majd lemondott a törzs és a fejezet bordás kiképzéséről is. A nyitott kelyhű papiruszoszlopok nehézkes, befoglaló formáján azonban három kis bordával változatlanul érzékeltették a papirusz szárának jellemzőjét.

Az egyiptomi oszlopok jellegzetes formája a *Hathor-fejezetű* oszlop, ami a szertartásban használt csörgő vagy *szisztrum* formáját utánozta. A görög-római időkben további oszlopformák is megjelentek, amelyek növényutánezatú, összetett vagy kompozit formák voltak, s a növényvilág megjelenítésének tudatos hagyománykövetéséből jöttek létre.

Egyiptomban a „hegyutánezatra” kézenfekvő építmény a piramis. Korábban láttuk, hogy ezenkívül eredetét milyen szerteágazóan lehet értelmezni: felemelkedés helye, *obeliszke*, *ben-ben*, *piramidion* vagy sisakkó, napkultusz, fénypiramis. De ha a *jardangok* lehetőségét számításba vesszük, geomorfizmusról is beszélhetünk. Más példa: Hatsepszút fáraónő felirata úgy nevezi meg obeliszkjét, mint „mesterséges hegyet”. Egy ilyen hatalmas frázis könnyen válhatott idegenek előtt és a hagyományozódásban tovább fokozódó megállapítássá, amiről történelmi méretekben sem könnyű leszokni. Egy jó népszerűsítő könyv sem nélkülözheti címében (L. Cottrell: *The Mountains of Pharaoh* London, 1956, vagy megfordítva, amikor a hegyet nevezik piramisnak: Győző Vörös: *Temple on the Pyramid of Thebes*).

Mivel az országnak és a kultúrának nagy élménye volt a Nílus, nem maradhatott ki a rá való utalás az építészeti tematikában. Közvetlen utánezásként foghatók fel a szent tavak a templomkörzetekben. A paloták együtteseiben sem maradhattak el, olykor meglepően fantáziadús építészeti előadásban. Hasonlóképpen az ókor valamennyi későbbi kultúrájában, Hellaszban, s kivált Rómában, a víz profán alkalmazása medencék, szökőkutak formájában a lakóház vagy palota ékessége volt, a szent tavak és vízi szentélyek (Canopus Tivoliban, nymphaeumok) pedig a víz kultuszépítményei voltak. Az örökséget az olaszok és az arabok tartották fenn évszázadokon keresztül. A modern építészetében a luxus és a fényűzés eszközeivé váltak a vízmedencék, szökőkutak vagy akár vízesések a kertes házakban, szilodákban, áruházakban és a köztereken.

²¹⁷ Megemlíthető a pszichikai *makrantropikus élmény*, ami a tárgyakat óriásira nagyítja bódult állapotban. Ebben az esetben azonban a jelenséget inkább gondolati, mitikus elképzelésnek tartjuk.

Az ég utánezásáról: az eget a legrégebbi egyiptomi ábrázolás szerint tehénnek képzeltek el, ami megfelel a zoomorfizmusnak (állatalakúság). Későbbi, legismertebb ábrázolás a megszemélyesített eget, *Nut* istennőt a földre letámaszkodó alakjában mutatja. Az ég hieroglifája (*pet*) pedig négy villás támaszon (a világ négy sarkán) nyugvó lapos mennyezet.²¹⁸ Az értelmezés iránya tehát megfordult, természetes jelenséget értelmeztek (jelöltek) mesterséges, építészeti formával, a mennyezettel, miközben néhány építészeti formát a természetből kívántak levezetni.

Gyakori megállapítás, hogy a kupola az ég elképzelt félgömb formájának utánezásából keletkezett volna. Miért nem az egyiptomiak tették erre az első kísérletet? A növényi anyagú „kupolát” ugyanis ismerték a dinasztiai előtt, a boltozatot az archaikus korban, a monolitikus kupolát pedig legkésőbb az 5. dinasztia idején.²¹⁹ Az ég félgömbjének képzete tehát nem egyiptomi eredetű. Az építészeti kupola előképe alapján keletkezett (a nyugati ókorban) az égbolt képzete, s nem fordítva. A magyar égbolt, égboltozat kifejezés is a fogalom ilyen építészeti ihletésű kialakulására utal.

Vajon Mezopotámia korai építészetében voltak-e az építészeti állat-alakúságnak nyomai? Nagyon kevés. A régészeti feltárások, amelyek eredménye többnyire csak alaprajz, nem adnak támpontot. Csak az ábrázolásokra hagyatkozhatunk, de ezek száma is csekély. Az állat-alakúság lehetőségét S. Giedion felvetette egy szúzai pecsétgyűrű ábrázolása alapján, ami a legrégebbi sumér templomábrázolás. Az ábrán teraszon álló, falsávós épület látható, amelyből szimmetrikusan három-három óriási szarv mered elő. Az ábra valóban emlékeztet egy nagyméretű, absztrahált bikafejre.²²⁰ Ez elég csekély adat a mezopotámiai állat-alakúságra. A két folyam civilizációiban kevés példa van arra is, hogy az építészetben a növényalakúság előfordult. Mezopotámiában hiányzott az építőfa, a falak töltötték be a támasz szerepét. Kultikus céllal állítottak ugyan oszlopokat (életfa), s ezek valóban utánezták a pálmafa formáját, de nem voltak építészeti elemek. Az asszír trón-baldachinok ábrázolásai jelzik, hogy kísérlet történt oszlop kialakítására növényi formákkal, de a kezdeményezés megrekedhetett az iparművészet szintjén. A peremvidék kultúrái (hurri, mitanni, perzsa) létrehozta oszlopszerkezetet, s ezeken kimutathatók a növényi formák, ám ezek oly későiek, hogy formáik az egyiptomi építészetből és a honi iparművészettől ösztönözve absztrahálódott formában valósultak meg.²²¹

Mezopotámia geomorf jelenségére nyilvánvaló a zikkurat. De amint a piramisoknál sokféle elképzelés tapad a toronytemplomhoz is. Rendeltesége valóban az volt, hogy kapocs legyen ég és föld, ember és istenek között, vagyis „a zikkurat az istenek lépcsőháza”. Ez a funkcionális szempont csak lassan alakult ki. Eridu példáján láttuk a több, mint évezredes kibontakozást. Sajátos képzet tapadt hozzájuk viszont az ég rétegeivel, szféráival kapcsolatban. A hétemeletes borszippai zikkuratot úgy nevezték meg, mint „az Ég és Föld hét kalauzának házat”.²²² Az égi kapcsolat funkciójának ilyen értelmezése után szinte következménynek számít, hogy a hegy fogalma is rávetül az épületre, sőt a hetes számmal jellemezhető világegyetem kifejeződésének is tekintették. Az assziri zikkurat neve a „világhégy háza” volt. Mindazonáltal a zikkurat építői nem a hegy utánezásából indultak ki, de az eredmény végül is mesterséges hegy lett, amihez a legfontosabb világszemléleti elképzeléseiket rögzíthették. Az idegen népek természetesen hivalkodó hegyszerű alkotásoknak tekintették, amint az ószövetségi Babel tornya történetben szerepel.

²¹⁸ Kákósy László 1979, 377.

²¹⁹ Abu-Bakr, A-M. 1953.

²²⁰ Giedion, S. 1964, 218.

²²¹ Ezt a kérdést a huszadik század elején, a „jón vitában” O. Puchstein és R. Lichtenberg alaposan kimerítették.

²²² Parrot, A. 1949, 204.

A zikkurat és a piramis kibontakozásai során kétirányú indítást kaptak, amit a következő szimmetriával is ábrázolhatunk:

terasztemplom – zikkurat (toronytemplom) – lépcsős oltár
sírhalom – masztaba – piramis – obeliszk – ben-ben kő/menhír

A geomorf építészeti jelenségek között kell még megemlíteni az uruki mészköszögös templomot, amit az ósvíz tiszteletére építettek, közepén medencével. A későbbiekben a zikkuratok lábához vízmedencét építettek, amely a „föld alatti vizeket” jelképezte.²²³ Ezeknek azonban az építészeti együttesben nem jutott akkora szerep, mint Egyiptomban. Az asszír és babiloni templomok udvarán mindig volt kút, de rendeltetésére nincs egyértelmű magyarázat.²²⁴

Az előzőekben technikai és szemléleti elemzéssel, a gondolkodás sajátosságaival széttagoltuk azokat az utánzásokon alapuló építészeti jelenségeket, amelyeket az elmúlt kétszáz évben, a következők szerint értelmeztek.

A szimbólumokról

A kőépítészeti mimetikus kezdetei

Egyiptom a szimbólumok világa – e meghatározás eléggé közhírt, általában mindenki érti, hogy ez mit jelent. Pontosabban nem érti, mert a nem érthető dolgok gyakori fedőneve a szimbólum, a költészet logikán túli homályossága, ami viszont érezhetővé teszi a jelenséget. De a megérés eléréséhez kevesen jutnak el, kevesen veszik a fáradságot. Egyszerűbb megértési út arról beszélni, hogy milyen erős az óegyiptomiak utánzásra való hajlandósága. Ebből következik a már említett leegyszerűsítés a virtuális vagy fiktív építészetről, amelynek valóban jobb és főleg régebbi megközelítés a szimbolizmus.

A XIX. század elején, amikor Napóleon expedíciós tudós-különítményének rajzos felmérései megjelentek Európában, óriásira tágult a történelem látóhatára visszafelé, a múltba. S ekkor Hegel (1770–1831), a klasszikus német filozófia kiemelkedő személyiségét az ókorból jövő híradások egy világtörténeti esztétika megalkotására ihlették. Ő minősítette először Egyiptom építészetét szimbolikusnak.

A művészet fejlődésében négy fokozatot állított sorba. Az első a művészeti formában az individuum kifejezésének elsődlegessége az államnélküliségben, a hőskorban, ami számára a Homéroszi időkben, a kora-középkorban (Cid) és a mesevilágban volt megragadható. A művészeti eszmény realizálásának szakaszát a szimbolikus formában jelölte meg Kelet despotikus, individuum-sorvasztó kultúráiban. Zoroaszter vallására, a Brahma-felfogásra és mindegyikre Egyiptomra hivatkozva. Harmadikként következik Hegelnél a klasszikus művészeti forma, amelynek feltétele a szellem szabadsága, a személyiség és a közösség harmóniája, a sokistenhit plaszticitása; vagyis az antikvitás kora. A művészet fejlődéstörténetének negyedik állomása a romantikus művészeti formálás kora, az abszolút bensőség, Isten egységének eszméje, mint a végtelen érték európai szolgálata.²²⁵ Hegel az egyes művészetek rendszerét is tulajdonképpen e történeti rendbe, kronológiába rendezte. Eszerint „az építőművészet a szimbolikus, a szobrászat a klasszikus, a festészet, a zene és a költészet a romantikus művészeti forma talaján teljesedett be.”²²⁶ Témánk, az építészet létrejöttére, keletkezésére

vonatkoztatva is érdekes megállapítást tett. „Az esztétikailag minősíthető építészet akkor kezdődik, amikor a külső természetet a már meglévő szellem számára alakítja át, pontosabban: hivatása a szellemtől művészet által szépséggé alakított körülfogás.”²²⁷ Az önálló szimbolikus építészet három szakaszra tagolta: 1. a népek egyesítésére szolgáló építészeti művek; 2. az építőművészet és a szobrászat közötti átmeneti alkotások; 3. átmenet az önálló építészetről a klasszikus építészetre.²²⁸ Az első szakasz értelmezéséhez Goethével kérdezi: „Mi szent?... Az, ami sok lelket összekapcsol.” És ebben az értelemben állapítja meg, hogy efféle összefogást megvalósító szentség az önálló építőművészet első tartalma. Példája a bábeli toronyépítés bibliai története, ahol „az alkotás közös volta egyúttal célja és tartalma is a műnek”.²²⁹ Az építészet és a szobrászat egymást tételező átmeneti formájára Egyiptom szembeütő példa volt mindenki számára az akkori Európában, amit alátámasztottak a régebbinek hitt indiai pagodákról és sztupákról szóló híradások is. Egyiptom esetében a szoborszerű építészetről kialakított nézeteket Hegel számára is inspirálhatta egy jellemző felreértés. A francia Denon könyvének képein és kartonjain ugyanis az egyiptomi templomok a régen leomlott mennyezetek nélkül, szabadon álló oszlopokkal jelentek meg, mint a plasztikai próbálkozások této-va emlékművei. Az önálló építészet átmenetét a klasszikus építészetre mindenekelőtt a görög oszlop irányába ható kibontakozásban látta Hegel, a „szerves élet formáinak a szabály- és célszerűség, s fordítva a pusztán célszerűségnek a szerves élet elve felé történő irányítottágában”.²³⁰ Hivatkozási alapja a növényeket utánzó egyiptomi oszlopok sora, illetve az arabeszk, más szóval az építészetben felhasznált szerves alak fejlődése a szigorúbb architektonika felé. Egyiptomot végül is a szimbólum hazájának tekinti, amelyben „a szellem önmegfejtésének feladatát tűzi maga elé anélkül, hogy valóban eljutna a megfejtéshez”.

Emlékezzünk rá, hogy Európában a XIX. század építésze, a historizmus is „utánzó” korszak volt. Másképpen a görög–római építészet stíuselemeinek reneszánsz utáni második visszaidézése mint klasszicizmus, majd a nemzeti hősi kor, a középkor látomásos homlokzatainak romantikája. Végül a század végén, ezt Hegel már nem érte meg, az eklektika (ἐκλεκτικός = válogató/bármely stíluskorszakból) építésze megkívánta a szaktudományosságot és az eredet kérdésének nem pusztán gyakorlati, hanem tudományos elemzését is.²³¹ A század második felében fontos teendő volt az építészetesztétika önállósítása és sajátosságainak kimutatása. Semper óta felszínen volt a kérdés a stílus és a technika, illetve a szerkezetek összefüggésrendszeréről, s ebben konkrétumként kínáltak az oszloprendek, a párkányok, az oszlopok, s az oszlopfejek, mint lehetséges vizsgálati alanyok – vagyis úgy merült fel a kérdés, hogy mit fejeznek ki, s hogyan keletkeztek?²³² Winckelman és mások például a jón volutában kultikus indítékú zoomorf ábrázolást (kígyó, kosszarv, csigaház) láttak. Bötticher elsőként mutatott rá a tagozatok statikai eredetére és statikus szimbólumként értelmezte őket.²³³ Wölflin és Lotze a Vitruvius-féle magyarázatot elfogadták, azaz a dór oszlop a férfias erőt, a jón a női kecsességet fejezte ki – a lábzat a saru, a törzs kannelúrái a ruha redőzete, a fejezet a fej a voluták a hajfürtök – a görög antropomorfizmus szellemében.²³⁴

²²⁷ Uo. 244.

²²⁸ Uo. 245–.

²²⁹ Hasonlót állítunk az európai megalitikum építészetével, s kivált a nagy piramisépítkezésekkel kapcsolatban. Természetesen a célok ennél összetettebbek voltak.

²³⁰ Uo. 250.

²³¹ Viollet le-Duc, 1864.

²³² Semper, G. 1860–63 vagy Bötticher, K. 1862.

²³³ Durm, J. 1910.

²³⁴ Braun-Vogelstein *Die ionische Säule* bevezetőjében.

²²³ Thomson, G. 1975, 92.

²²⁴ Oppenheim, A. L. 1982, 399.

²²⁵ Hegel, G. W. F.: *Esztétika*. Bp., 1974, 78–, 174–, 199–, 220–.

²²⁶ Uo. 243.

A jón fejezet eredete önmagában hosszadalmas vita tárgya volt. Mint szerkezet, hamar elárulta a perzsa oszlopfővel, s a nyeregfával való rokonságát, annál is inkább, mert a keleti utazók a népi építészetben gyakran találkozhattak eredeti, nyers formájával. A régész-építész Puchstein kimutatta az oszlopfő formájának keleti (ciprusi és asszír) kapcsolatait, majd az egyiptomi virágkehely oszlopfőkben őstípusát vélte felfedezni.²³⁵ A délnyugat-anatóliai sziklasírokról és sarkofágokról szóló beszámolók és rajzok közvetlen érzékletességgel mutatták a görög oszloprendeknek a faépítészetből való származását, ahogy s Uhde többkötetes építészeti szerkezet-története is már egyértelműen foglalta össze a párkány faépítészetből való származását.²³⁶ A görög építészetben több évtizedes gyűjtéssel és otthonossággal mozgó Durm pedig a dór és a jón oszloprend minden ízét azonosította a faépítészet szerkezeti előképeivel.²³⁷ Az utánzásos jelenségek között a formaátvitel jelenségét tehát már jó száz évvel ezelőtt meghatározták, s kivonták a szimbolizmus köréből.

A fiktív jelzőnek ez a története: 1924–31 között Firth, Quibell és Lauer kiásták a homokból a szakkarai Dzsószer-együttes addig rejtett és építészeti szempontból fontosabb részeit; a körítőfalat, a bejárati csarnokot, a Heb Szed udvart stb., Lauer pedig egész életét, mintegy negyven évet arra áldozott, hogy a romos maradványokat a kiegészítések helyreállítás (anasztulozisz) módszerével rekonstruálja, s így *Imhotep* művét felélessze. Lauer az együttes épületeit két osztályba sorolta. A bejárható, használati tereket (bejárati folyosó, udvarok, T templom) megkülönböztette azoktól, amelyek csupán épületszobrok. Szellemesen az előbbieket nevezte funkcionális épületeknek, megkülönböztetve az utóbbiakról, amelyeket fikciónak nevezett. A funkció és fikció fogalompár divatba jött a későbbi irodalomban, s ezzel a fiktív építészet fogalma is.

A virtuális jelző vélhetően az újabb divatokból származik. Kétértelműsége miatt akár le is szólhatnánk. Egyrészt a jelentése: látszólagos, nem valódi. Ha az épület lényegére, a tere magába fogadó, s bejárható mivoltára gondolunk, a kifejezés pontos, hiszen tömör épületszoborról van szó. A másik jelentése a szónak: lehetséges, benne rejlő. Lehetséges mondjuk egy másik világban; egy másik dimenzióban világos. Majdnem ötezer évvel ezelőtt az építők ugyancsak ilyesmire gondolhattak, ez lehetett a céljuk. Vagyis e jelzőket is el kell fogadnunk.

De térjünk vissza a szimbólumokhoz. Az ókori szimbólum olyan – többnyire figurális – ábrázolás, kifejezési mód, amellyel lényekre, tárgyakra, eseményekre, illetve fogalmakra utaltak olyan lények, tárgyak, eszközök képével, amelyek az ókorhoz képest is ősi időkben a jelölt fogalommal valamilyen kapcsolatban álltak, vagy az érzékletes tudat ilyen eszközeivel csak ezen az úton tudták megragadni a fogalmakat. Az eredeti összefüggések már az ókorban sem voltak világosak, ezért az egyezményes jelek jelentését meg kellett tanulni.²³⁸ A fogalmi differenciálódás és fogalmak átértékelése következtében a szimbólumokhoz különféle jelentések is társulhattak. Ez az egyiptomiak gondolkodásmódjában semmiféle zavart nem okozott.²³⁹ Ezáltal a szimbólumok éppen homályosságukkal váltak alkalmassá arra, hogy közvetlen jelentésük mellett „rejtjeles”, közvetett jelentéseket is közvetítsenek.

²³⁵ Puchstein, O. 1907.

²³⁶ Uhde, O. 1986.

²³⁷ Durm, J. 1910.

²³⁸ Kákosi László 1979, 376.

²³⁹ L. Lévy-Bruhl (1853–1939) foglalkozott legkorábban az ősi, illetve ún. primitív népek gondolkodásmódjával. Szerinte ez következetlen, nem logikus vagy prelogikus gondolkodásmód, amelyben nincs logikai következetesség, a kijelentések több formája is érvényes lehet ugyanarra a fogalomra. Kákosi László egyiptológus ezt lényegében elfogadja a fent idézett fejezetben.

A szimbólumok jelentős részét képezik az írásjelek, hieroglifák. Közöttük számos építészi jel is akad. A falu, a ház, a karám, az udvar és az erőd alaprajzi formái lettek e fogalmak képi jelei. Néhány vallásos jelenet képi megfogalmazásában szimbolikus értelmet nyert a nádkunyhó (akár a suméroknál) vagy növényi anyagú pavilon oldalnézete vagy metszetrajza. Végül az ún. *szerekh* említendő, ami egy falsávos palotahomlokzatot ábrázolt. Ez volt az első fáraók névkerete, vagyis a hatalom birtoklásának a szimbóluma.

Vannak olyan fétisek, például az élő fa, amelyek szimbólumokká váltak, függőleges mivoltukkal akár tartószerkezeti formát is kaphattak volna. Egyes fák mint szent lények több helyen kultikus megbecsülésnek örvendtek, a fa gyakran *Osiris-jelkép* volt vagy életető, tápláló isteni megnyilvánulás. De amint a pálmaoszlop esetében bizonyítottuk, s ezt az egyiptológusok is vallják, az oszlop nem volt fautánzat, egybeült pedig végképp nem játszott szerepet az építészi formák kialakításában. A *junoszlop* és a bikaoszlop fontos heliopoliszi fétisek voltak, de oszlop mivoltuk ellenére tartó szerepű oszlop nem lett belőlük. A legismertebb szimbólum a *dzsedoszlop*, a maradandóság jelképe. *Osiris* memphisi kultuszában az istent jelképezte, majd egyre több képzet társult hozzá: a Napot emelte a magasba, a király ezen hág fel az égbe stb., a túlvilághittel, temetkezéssel kapcsolatos szertartások elmaradhatatlan kelléke volt. Feltételezik, hogy faoszlopra kötött kalászkoszorút ábrázolt. Ennek megfelelően „életető, tápláló” szerepe is volt. Grafikai felépítése annyira tektonikus, hogy vélhetnénk, ezt bizony oszlopformában is megalkották. De ezt nem tették soha.²⁴⁰ Megemlíthető még az *uasz*-jogar, amelynek jelentése „hatalom, uralom, boldogság”. Többnyire isteni attribútum is. Formája karcsú pálca, alul kétágú villás véggel, felül állatfejre (*Széth* isten) utaló formával. Az istenek és fáraók kapcsolatait megjelenítő ábrázolások gyakori kompozíciós kerete a két oldalon egy-egy *uasz*-jogar, amelyek oszlopként tartják a jelenet fölét az ég síkmennyezetszerű (*pet*) hieroglifáját. Ebben az esetben tehát tartószerkezeti funkciót is társítottak a jelentéséhez, de hogy hasonló, reális oszlopot ebben a formában készítsenek el, valószínűleg nem merült fel soha. Az ősi, fétis jellegű tárgyak közül egyedül az obelisz csúcsa, a piramídon vált épületformává a piramisokban.

Érdekes ritkaság, hogy a fáraók későbbi ovális névkerete, a *cartouche* (kartus), mint alaprajzi forma *I.* és *III. Thotmesz* sziklasírjaiban mint sírkamra előfordult.²⁴¹

Mezopotámiában az építészet szimbolikus részeként elég megemlíteni a falsávos homlokzati megjelenítést. Voltak, akik ezt a falak állékonyságával összefüggő merevítésnek fogták fel,²⁴² de a falak rendkívüli vastagsága miatt erre aligha volt szükség. *Tepe Gaura XIII.* réteg szentélyét elsőként építették falsávvá, már ott is és attól fogva a falsávot szimbolikus elemnek gyanították. Ha a korszakból származó sávokkal ékesített festett és plasztikus kerámiák, termékenységszobrok, függőleges isten-jelvények, kultusz tárgyak a függőleges fogalmához termékenységet, hatalmat, erőt társíthattak, akkor az ilyen homlokzattagolás törekvésében a függőleges falsávokat szimbolikusnak foghatjuk fel.²⁴³

²⁴⁰ Érdekes viszont, hogy egy alternatív ötletben, a forma alapján (?) olyan erőtovábbító láncolatban képzeltek el a *dzsedoszlopokat*, amellyel a *Dzsószer-együttes* kőkváderait a kőbányától az építés helyszínéig *röptették* a levegőben. Ezt egy tudománynépszerűsítő, nem sci-fi filmben be is mutatták.

²⁴¹ Hajnóczy Gyula 1969.

²⁴² Például Gilyén Nándor statikus kollégám egyik kéziratában, még a hatvanas évekből. Felvetődött az is, hogy a falsáv a falkéreg merevítését szolgálta volna.

²⁴³ Giedion, S. 1964, 19.